

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

İSKİT, HUN VE GÖKTÜRKLERDE DİNİ HAYAT
VE
BİRBİRLERİYLE MUKAYESESİ

744886

MASTER TEZİ

Hazırlayan
MEHMET MANDALOĞLU

-144886-

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İLHAMİ DURMUŞ

ANKARA, 2004

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

.....ait

**İSKİT, HUN VE GÖKTÜRKLERDE DİNİ HAYAT VE BİRBİRLERİYLE
MUKAYESESİ** adlı çalışma, jürimiz tarafından

.....

.....Anabilim Dalında YÜKSEKLİSANS
TEZİ olarak kabul edilmiştir.

BAŞKAN. Prof. Dr. Hüseyin SEVER

ÜYE. Prof. Dr. Salim KOOŞ

ÜYE. Prof. Dr. İlhami DURMUŞ (Dönüşman)

ÖNSÖZ

Bozkır coğrafyası Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan geniş bir sahanın adıdır. Orta Asya olarak tabir edilen bölge de bu coğrafyanın içerisinde yer almaktadır. Biz yaptığımız çalışmada bu coğrafya üzerinde yaşamış olan İskit, Hun ve Göktürklerin dini hayatını incelemeye çalıştık. İncelediğimiz kavimlerin dini yaşamlarının birbirleriyle olan benzerlik ve farklılıklarına değinmeyi uygun gördük. Yaptığımız çalışmada Türklerin eski dinlerinin Şamanizm olmadığını, tek Tanrı inancına dayalı Gök Tanrı Dini olduğunu müşahede ettik. Çalışmamızda sadece din konusunu değil, dine bağlı olarak gelişen unsurları da inceledik. Bu kavimlerde dini yaşam içerisinde olabileceğini düşündüğümüz kurban kesme, ölüm ve ölü gömme, bunlara bağlı gelişen örf ve adetler, dualar, mezarlar, kültler, at vb. gibi unsurları da inceledik. Çalışmamızdaki en önemli zorluk döneme ait kaynakların yeterince olmamasıydı. Ancak bu konu ile ilgili olarak hazırlanmış olan yayınların çoğunluğuna ulaştık.

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığımız "İskit, Hun ve Göktürklerde Dini Hayat ve Birbirleriyle Mukayesesi" konusunun tespitinden son haline gelene kadar geçen süreç içerisinde engin bilgi, görüş ve deneyimlerini benden ve bu çalışmanın vücut bulmasından esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. İlhami DURMUŞ Hocama sonsuz şükranlarımı sunarım.

17.04.2004

Mehmet MANDALOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
GİRİŞ.....	1
 I. BÖLÜM	
A. ESKİ TÜRK DİNİ.....	3
1. Şamanizm	9
1.1. Şaman (Kam)	13
1.2. Şamanın Görevleri.....	18
2. Totemizm.....	23
3. Toyunizm.....	31
4. Fetişizm.....	32
5. Animizm.....	32
6. Naturizm.....	33
7. Diğer Dinler.....	33
 B. ESKİ TÜRKLERDE DİNİ İNANCA BAĞLI	
ADETLER.....	33
1. Kurban.....	35
2. Tapınma.....	36
2.1. Kutsal Sayılar.....	38
2.2. Kutsal Renkler.....	39
3. Dua.....	39
4. Türklerde Falcılık.....	40
5. Türklerde Kan Kardeşliği.....	40
 C. ESKİ TÜRKLERDE TANRI	
ANLAYIŞI.....	41

D. ESKİ TÜRKLERDE ÖLÜM VE ÖLÜ

GÖMME.....	43
1. Ölüm.....	43
2. Ölü Gömme.....	44
3. Cenaze Töreni.....	46
4. Yuğ Merasimi.....	47
5. Yas.....	47

E. KÜLTLER.....48

1. Vatan Kültü.....	48
2. Atalar Kültü.....	48
3. Dağ Kültü.....	49
4. Ateş Kültü.....	49
5. Su Kültü.....	50
6. Orman Kültü.....	50
7. Kartal Kültü.....	50
8. Av Kültü.....	51

F. KUT.....52**G. ESKİ TÜRKLERDE**

AT.....	52
----------------	-----------

II. BÖLÜM**İSKİTLERDE DİNİ HAYAT****A. İSKİTLERİN**

TARİHÇESİ.....	54
1. İskitlerin Menşei.....	59
2. İskit Sanatı.....	61

B İSKİTLERİN DİNİ**İNANCI.....61****1. İskitlerde Şamanizm.....62****C. İSKİTLERDE DİNİ İNANCA BAĞLI****ADETLER.....64****1. Kurban.....64****2. Tapınma.....65****3. İskitlerde Falcılık.....66****4. İskitlerde Ant İçme.....67****D. İSKİT TANRILARI.....68****E. İSKİTLERDE ÖLÜM VE ÖLÜ****GÖMME.....72****1. Ölü Gömme.....72****1.1. Mumyalama.....75****2. Cenaze Töreni.....76****3. Yoğ Aşı.....77****4. Kurganlar.....78****4.1. Katanda Kazıları.....80****4.2. Pazırık Mezarları.....80****4.3. Güney Rusya Krali İskit
Mezarları.....81****4.4. Altın-Oba Höyüğü.....82****4.5. Chertomlyk
Buluntuları.....82****F. KÜLTLER.....83****G. İSKİTLERDE AT.....83**

III. BÖLÜM

HUNLARDA DİNİ HAYAT

A. HUNLARIN

TARİHÇESİ.....85

1. Hunların Menşei.....87

B. HUN DİNİ.....87

1. Hunlarda Budizm.....89

2. Hunlarda Hristiyanlık.....90

3. Hunlarda Şamanizm.....90

4. Hunlarda Totomizm.....91

C. HUNLARDA DİNİ İNANCA BAĞLI

ADETLER.....93

1. Kurban.....93

1.1. Kurban Bayramı.....96

2. Bayram.....96

3. Tapınma.....96

3.1. Töz (idol) 96

4. Dua.....97

5. Hunlarda Ant İçme.....97

D. HUNLARDA TANRI

ANLAYIŞI.....98

E. HUNLARDA ÖLÜM VE ÖLÜ

GÖMME.....101

1. Ölü Gömme.....101

1.1. Mumyalama.....104

2. Cenaze Töreni.....104

3. Yas.....	106
4. Kurganlar.....	106
4.1. Pazırık Kurganı.....	107
4.2. Esik Kurganı.....	110
4.3. Baga Hentey Kurganı.....	110
F. KÜLTÜLER.....	111
1. Vatan Kültü.....	111
2. Atalar Kültü.....	112
3. Dağ Kültü.....	112
4. Güneş Kültü.....	113
5. Mağara Kültü.....	114
6. Ay Kültü.....	114
7. Yıldız Kültü.....	114
G. HUNLARDA AT.....	115
IV. BÖLÜM	
GÖKTÜRKLERDE DİNİ HAYAT	
A. GÖKTÜRKLERİN	
TARİHÇESİ.....	118
B. GÖKTÜRK DİNİ.....	123
1. Göktürklerde Budizm.....	127
2. Göktürklerde Kainat	
Anlayışı.....	129
3. Göktürklerde Kam.....	129
C. GÖKTÜRKLERDE DİNİ İNANCA BAĞLI	
ADETLER.....	130

1. Kurban.....	130
2. Tören ve Ayinler.....	133
3. Tapınma (İbadethane)	134
4. Dua.....	135
5. Göktürklerde Falcılık.....	136
6. Göktürklerde Kurt Ata İnancı.....	136
7. Göktürklerde Balbal.....	138

D. GÖKTÜRKLERDE TANRI

ANLAYIŞI.....	140
1. Göktürklerde Umay Meselesi.....	150
2. Umay-Kut İlişkisi.....	151

E. GÖKTÜRKLERDE ÖLÜM VE ÖLÜ

GÖMME.....	152
1. Ölüm.....	152
2. Ölü Gömme.....	153
3. Cenaze Töreni.....	154
4. Mezar.....	160
5. Yoğ Merasimi.....	162
6. Yas.....	163

F. KÜLTLER.....

1. Vatan Kültü.....	165
2. Gök Tanrı Kültü.....	169
3. Atalar Kültü.....	169
4. Dağ Kültü.....	170
5. Ateş Kültü.....	172
6. Su Kültü.....	172

G. GÖKTÜRLERDE AT.....	173
-------------------------------	------------

V. BÖLÜM

İSKİT, HUN VE GÖKTÜRK DİNİNİN MUKAYESESİ

A. İSKİT VE HUNLARIN

BENZERLİKLERİ.....	175
1. Kurban.....	176
2. Kımız.....	176
3. Ant İçme.....	176
4. Sanat.....	176
5. Mumyalama.....	177
6. Ölü Gömme.....	177
7. Kurganlar.....	177
8. Kültler.....	178
9. At.....	178
10. Şamanizm.....	178

B. İSKİT VE GÖKTÜRKLERİN

BENZERLİKLERİ.....	178
1 Tanrı Anlayışı.....	178
2. Ölü Gömme.....	179
3. Gelenek ve Görenekler.....	179
4. Mumyalama.....	180
5. Kurban.....	180
6. Mezar.....	180
7. Şamanizm.....	180

C. HUNLAR VE GÖKTÜRKLERİN

BENZERLİKLERİ.....	181
1. Kurban.....	181
2. Tapınma.....	181

3. Dua.....	181
4. Tanrı Anlayışı.....	181
5. Mumyalama.....	182
6. Cenaze Töreni.....	182
7. Yas.....	182
8. Mezar.....	183
9. Vatan Kültü.....	184
10. Gök Tanrı Kültü.....	184
11. Atalar Kültü.....	185
12. Dağ Kültü.....	185
13. Mağara Kültü.....	185
14. At.....	185
15. Din.....	186
16. Budizm.....	186

Ç. İSKİT VE HUNLARIN

FARKLILIKLARI.....	187
1. Tanrı Anlayışı.....	187
2. Ölü Gömme.....	187
3. Tapınma.....	187
4. Töz.....	188
5. Falcılık.....	188
6. Dua.....	188
7. Cenaze Töreni.....	188
8. Yoğ Aşı.....	188
9. Yas.....	189
10. İskit Dini-Hun Dini.....	189

D. İSKİT VE GÖKTÜRKLERİN

FARKLILIKLARI.....	189
1. Kurban.....	189
2. Tapınma.....	190

3. Falcılık.....	190
4. Tanrı Anlayışı.....	190
5. Ölü Gömme.....	191
6. Mezar.....	192
7. At.....	192
8. Din.....	193

E. HUNLARIN VE GÖKTÜRKLERİN

FARKLILIKLARI.....	193
1. Bayram.....	193
2. Töz (İdol)	193
3. Dua.....	194
4. Kurt Ata İnancı.....	194
5. Balbal.....	194
6. Tanrı Anlayışı.....	194
7. Ölü Gömme.....	195
8. Dağ Kültü.....	195
9. Güneş ve Ay Kültü.....	196
10. Ateş ve Su Kültü.....	196
11. At.....	196
12. Din.....	196

SONUÇ.....	198
-------------------	------------

KAYNAKÇA.....	201
----------------------	------------

ÖZET.....	217
------------------	------------

SUMMARY.....	220
---------------------	------------

GİRİŞ

1. Din Nedir? Her şeyin bir tanımı, anlamı olduğu gibi dinin de bir tanımı, anlamı vardır. Toplumların tarihi olduğu gibi dinin de bir tarihi vardır. İnsan toplulukları gibi dinin de tarih içinde geçirdiği değişiklikler vardır. Din her şeyden önce toplumsal bir olaydır. Din ve toplum birbirinden etkilenmektedir. Din toplumu, toplum dini etkilemektedir. Din; toplumda, kişilerin düşünce ve davranışlarına, kişiler üstü güçlerin etkilerini yorumlayarak uygulayan, teorik bir dünya görüşü ve pratik bir evren düzenidir¹. Türklerde dışarıdan gelen iki din Türklere etki etmiştir. Bunlardan birincisi Budizm, ikincisi İslamiyet'tir. İlk Türk dininin içinde sınıf ve imtiyaz ayrımı yoktur. Bundan dolayı İlk Türk Dini mutluluğun, eşitliğin, kardeşliğin dinidir.

2. Türk Dini: Din bir yaşam biçimidir. Türkler tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren çeşitli kutsallara inanmışlar, bundan dolayı dini bir yaşam biçimini geliştirmişlerdir. Çeşitli dinlerin ve kültürlerin etkisi altında kalmışlardır. Ziya Gökalp Türk Dini'nin Türk sosyal yapısının bir ürünü olduğunu belirtmektedir: "Türk dininin genel izahı bize gösterecektir ki, eski Türklerde Tanrılar, sosyal zümrelerin sembolleri gibidir. Her tanrı mutlaka bir zümrenin vicdanını temsil eder: Aşiretin timsali Ogan, Batınların timsali Yer su'lardır. Batınların aşiretten doğdukları gibi, Yersular'da Ogan'ın oğullarıdır. Buguhan, cemaatini 4 orduya ayırmış, her birini bir cihetin bekçisi tanıtmıştı. Bu sosyal örgütün lahuta in'ikasından (gökyüzü aynasına çarpmasından): Gök, Kızıl, Ak, Kara Han'lar diye 4 ikinci derece Tanrı vücuda geldi. Bunlar Ogan'ın oğulları sayıldı. Sonraları, sosyal zümreler bölündükçe, Tanrıların sayısı da o bölümlenişe paralel olarak arttı. Bu Tanrılara Yersu adı verilmesi, Türklerin toplantıları vahalara ve büyük ırmakları tabi olmasındandır"².

¹ Hikmet KIVILCIMLI: "Dinin Türk Toplumuna Etkileri", www.alewiten.com. 3

² Hikmet KIVILCIMLI : a.g.m., 3

Türkler tarihleri içerisinde çeşitli dinlere inanmışlardır. Türklerin İslamiyet'ten önce mensup oldukları dinler hakkında çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Türkler İslamiyeti benimsemeden önce Gök Tanrı Dini, Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Yahudilik, Animizm, Totemizm, Naturizm, Şamanizm gibi dini inanç ve gelenekleri benimsemişlerdir. Türklerin asıl dini yapısını ise Gök Tanrı Dini oluşturmuştur.

Türkler kendilerine gelen iyilik ve kötülüklerin gökten geldiğine inanmışlardır. Türklerin bu inançları onların Gök Tanrı Dininin benimsemelerine neden olmuştur. Türklerin bu dini benimsemeleri Gök Tanrı'dan dolayıdır. Tanrı'yı Gök Tanrı olarak ifade etmişlerdir. Türklerin tek Tanrı'ya dayanan bu inanç sistemleri daha sonraları İslamiyet'in din olarak benimsenmesinde etkili olacaktır. Türklerin inandıkları dinin Şamanizm olarak nitelendirildiği de görülmekle beraber aslında Şamanizm din değil sadece sihirli bir durumdur. Türklerin inandıkları eski dinleri Tek Tanrı inancına dayalı Gök Tanrı Dini'dir.

I. BÖLÜM

A. ESKİ TÜRK DİNİ

Tarih sahnesine çıkan ilk Türkler, yani Hunlar (M.Ö. III. Asır), Şarki Asya sahasında, Çin'in şimaline doğru, Gobi çölü etrafında görünüyorlar. Milattan sonraki bin yılın ikinci yarısında Asya ve kısmen Avrupa tarihinde de mühim roller oynayan Türk kavimleri, Türkler ve Uygurlar, Orta Asya büyük dağlık bölgelerinde Baykal gölünün cenub garbinde oturuyorlardı. Türklerin anayurdunun Altay civarında olduğu başka belgeler yanında Çin kaynaklarının ilmi eserlerde çok geçen bir kaydı ile de ispat edilmiştir. Bu kayda göre Türk kavimlerine adını veren ve M.S.VI. asırda meydana çıkan "Türk" (=Göktürk) kavminin anayurdu Altay'dı¹.

Eski Türklerde din, tüm kainatın hakimi ve yaratıcısı olan yüce bir varlığa inanma etrafında şekillenmiştir. Türkler bu yüce varlığı hem gök hem de Tanrı anlamı içeren "Tengri" kelimesi ile ifade etmişlerdir. Tengri, eski Türk inancında, tek yaratıcı olarak din sisteminin merkezinde yer almaktadır. O, aynı zamanda semavi bir mahiyete sahip olduğundan, eski Türk vesikalarında çoğu kez "Kök-Tengri" adı ile zikredilmektedir. Bundan yola çıkarak eski Türk inancına "Kök-Tengri Dini" adı verilmiştir². Eski Türkler bunun yanı sıra Budizm, Maniheizm, Yahudilik, Hristiyanlık gibi dinleri de kabul etmişlerdir. Bazı araştırmacılar Türklerin mensup oldukları dinleri arasında Şamanizm'i de zikretmişlerdir.

Orta Asya gibi muazzam bir coğrafyada yaşayan Türk toplulukları zamanla çeşitli inanç sistemlerini benimsemişler birini bırakıp bir diğerine geçmişlerdir. Bir önceki inanç sistemi yenisinin gelmesiyle birlikte kaybolmamış, kendini yeni inanç sisteminin içine uydurarak varlığını sürdürmüştür. Türk zümrelerinin girdiği her yeni din, onlara yeni bir şeyler öğretip belli ölçüde düşünce ve hayat tarzlarına etki

¹ Gyula NEMETH: "Türklüğün Eski Çağı", *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, XV/88, (Haziran 1940), 299.

² İbrahim KAFESOĞLU: *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999), 308.

etmiştir³. Türk kelimesi Türkleri diğer kavimlerden yalnız lisanca ve siyasetçe ayıran bir tabir değildi; onları din itibarıyla da yabancılardan ayırıyordu⁴. Kuzey Eurasia boylarının *tabiata yakın hayatı, dini tasavvurlara da kozmolojik bir veçhe vermişti*. Kadim Çin ve erken Türk kaynaklarından belirdiğine göre, inançlar, kainatın dış görünüşünden, gece ile gündüzün tezaadından ve mevsimlerin tekrarından mülhem idi. Erken Türk tasavvurlarında, zamanın akışı şöyle izah ediliyordu: Gök kubbe, kutbundaki bir altın veya demir kazık etrafında, dönmekte idi. Burçları taşıdığı sanılan büyük bir çark şeklindeki Ekliptik (Türkçe, *çığrı*), gök kubbenin dönmesine dik, bir diğer deveran icra etmekte idi. Canlıların da, benzer şekilde, hayat ile ölüm arasında seyir ettiklerine inanılıyordu. Yeryüzünde, parlak gök kubbe altında yaşayıp, ölüncü, yer altı karanlıklarına batıyorlardı. Gök ile yer arasında mihver gibi görülen dağlarda, semavi varlıkların, alp ruhları ile buluştuğu düşüncesi de, bazı boylarda kaydedilir. İnsanların kaderi gök tanrısı ve yer su "kut"larının (ruhlarının) bahş ettikleri "kut"a göre beliriyordu⁵.

Eski Türk dini Gök Tanrı merkezinde şekillenmiş kendine özgü bir sistemdir. Gök Tanrı merkezli olan eski Türk dinini Gök Tanrı dini olarak nitelendirmek yanlış olmaz. Türk Tarihi üzerine araştırma yapanlar Türklerin eski dini hakkında değişik şeyler söylemişlerdir. Eldeki kaynakların çok yeterli olmadığını düşündüğümüzde ilk müracaat kaynağının yabancı yazarlarındaki olduğu aşıkardır. Eski Türk dini hakkında araştırma yapan batılı tarihçiler konu ile ilgili yanlış bilgiler aktarmışlardır. Türklerin Tek Tanrı inancının aksine, Çok Tanrılı dinlere sahip oldukları batılı tarihçiler tarafından iddia edilmiştir. Ülkemizde Eski Türk Dini hakkında araştırma yapan yazarlarımızdan bazıları batılı tarihçilerin fikirlerinden etkilenmişler, ve hatta bu fikirleri benimseyerek çalışmalarına almışlardır. Bizim araştırmacılarımız içinde de Türklerin eski dinini Şamanizm veya totemizm olarak nitelendirenler bulunmaktadır. Bazı batılı araştırmacılar ise Türklerin eski dinlerinin Tek Tanrı inancı olduğunu belirtmişlerdir. Ancak bu araştırmacılar Tek Tanrı inancı içerisinde yer alan ve

³ Ahmet Yaşar OCAK: *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler* (Ankara: TTK Basımevi, 1997), 11

⁴ Ziya GÖKALP: *Türk Medeniyeti Tarihi*, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 41,42

⁵ Emel ESİN: *Türk Kültür Tarihi, İç Asya'daki Erken Safhalar*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1985), 3

Türkler tarafından kutsal sayılan bazı şeyleri ilah seviyesine çıkarmaya çalışmışlardır: Örneğin Türkler arasında ve bilhassa Orhun Abidelerinde dikkatimizi çeken Umay kutsal bir varlıktır. Bu kelime bir ilahe olarak değerlendirilebilir. Divan-ı Lügat'it-Türk'te Umay kelimesi "Çocukları koruyan ruh" anlamında geçmektedir. "Umay" bu haldeyken bir kadın ilahe olarak dini inancın içerisinde incelenmiştir⁶.

Eski Türk Dini animistik, totemistik ve atalara tapınma gibi bir takım özellikler gösterse de onu Lev. N. Gumilev'in halkın Gök Tanrı'ya, aristokratların da atalara tapındıkları şeklinde ikili bir şemaya oturttuğu, nitelik yönünden de bir nevi animatizm olarak ifade ettiği düşünceye katılmak mümkün olmadığı gibi J.P. Roux'un dediği gibi Moğol etkisi ile yeniden canlandırılmış bir çeşit Şamanizm olarak da kabul etmek mümkün değildir. Bize göre eski Türk dini, Gök dini, Gök Tanrı merkezli, onun etrafında şekillenmiş, tamamen kendine özgü bir monoteizmdir ve onu ancak Gök Tanrı Dini olarak isimlendirmek mümkündür⁷.

Türkler hakkındaki ilk bilgilerimizi Çin tarihçileri tarafından yazılmış olan yıllıklardan öğrenmekteyiz. Ancak bu yıllıklar Çinliler tarafından yazıldığından tarafsız bir bakış açısına sahip değildir. O yüzden iyi etüd edilmesi gerekmektedir. Çin yıllıklarında Türklerin dini inançları ile ilgili bilgiler bulunmasına rağmen yanlış anlaşılmalara neden olmuştur. Theophylaktos Simokattes, Türklerin ateşe, havaya ve suya taptıklarını bildirir. Onlar "toprağa ilahi söylerler ve sadece göğü ve yeri yaratanın önünde boyun eğer ve O'na Tanrı derler. O'na at, sığır ve koyun kurban ederler. Din adamları olarak, onlara ne olacağı hakkında kehanette bulunma yeteneğini sergilediğini düşündükleri kimseler vardır. burada, kökleri muhtemelen İç Asya halklarının eski inanışlarında bulunan, Türklerin Tengri (Gök, Semavi Tanrı) inancını görüyoruz. Yir-Sub (Yer-Su) inancına ve (en önemlisi kehanet olmak üzere) Şamanlık uygulamalarına işaret vardır. Bunlara ilaveten Orhun yazıtları, doğurganlığı çağrıştıran Umay adlı bir koruyucu ilaheye gönderme yapar. Kutsal

⁶ Besim ATALAY: *Divan-ı Lügat'it-Türk*, 693

⁷ Harun GÜNGÖR: "Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine", *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, (Kayseri: Kıvılcım Yayınları, 1998), 24

dağlara, özellikle Ötüken yışa (dağ ormanı) da tapınma vardı. Burası mukaddes bir yerd⁸.

Bozkır Türklerinin dini inançları şu üç noktada toplanmaktadır⁹:

a: Tabiat kuvvetlerine inanma: Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanmaktaydılar. Türkler inandıkları bu gizli kuvvetlere kutsiyet atfetmişlerdir. Bundan dolayıdır ki Türkler arasında kahinlik veya falcılık itibar görmüştür. Menandor, Türklerden bahsederken "her ne kadar toprağa, suya ve ateşe kutsiyet yüklerlerse de kainatın tek yaratıcısı olan tek Tanrı'ya inanırlar" demektedir. Eski Türklerin tabiatta varlığına inandıkları gizli kuvvetler İdi/İzi/İyeler adıyla bilinen koruyucu ruhlar idiler. Tabiatta olan bu gizli güçler dünyanın üzerinde dolaşırlardı. Topraklar üzerinde hakim sahipler veya hakim ruhlar olarak da adlandırılan bu varlıklar gözle görünmezlerdi. Eski Türklerin aynı ruhlar hakkında çok belirli tasavvurları vardı. Bu ruhlardan iyilik getireni de, kötülük vereni de olurdu. Lakin onlar ayrı ayrı bölgelerde bulunmaktaydılar. Yani aynı ruhlar aynı zamanda hem iyi, hem de kötü olmuyorlardı¹⁰.

b. Atalar kültü: Ölmüş atalara tazim olarak da geçmektedir. Atalar öldükten sonra, ruhları vasıtasıyla, aile efradını korumağa devam ettiklerinden, onlara karşı duyulan minnet hissidir. Atalara ait hatıralar kutsal sayılmakta, mezarlarına yapılan tecavüzler savaş sebebi kabul edilmektedir.

c. Gök Tanrı: Eski Türklerde Gök Tanrı dini hakimdi. Gök Tanrı bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmaktadır. Türkler, Gök Tanrı adını verdikleri gökyüzünü inançlarının merkezine yerleştirdiler. Bu kavram onların zihninde zamanla maddi bir varlık

⁸ Peter B. GOLDEN: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev, Osman KARATAY, (Ankara :Karam Yayınları, 2002), 121,122

⁹ İbrahim KAFESOĞLU: "Eski Türk Dini", *Türkler*, III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) , 298,299,300; İbrahim KAFESOĞLU: *Eski Türk Dini*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları ,1980), 42-67

¹⁰ Celal BEYDİLİ MEMMEDOV, "Eski Türklerde Gizli tabiat kuvvetlerine inanma (İye İnancı)", *Türkler* , III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) , 330,332,333

olmaktan çıktı ve bütün varlıkları yaratan ve bütün varlıklara hükmeden yüce bir varlık haline dönüştü¹¹.

Türklerin eski dinleri konusundaki bilgileri Çinlilerin "Wey-şu" ve "Sui-şu" salnamelerinde rastlanmaktadır:

"Wey-şu" Türk dini törenlerini şu şekilde göstermektedir: 1. güneşin memleket üzerine doğuşunu temsilen hanın otağına doğudan giriş; 2. devlet erkanının, ataların mağarasına yılda bir defa kurban takdim etmesi; 3. beşinci ayın 10-20. günleri arasında halkın nehir kenarında toplanarak göğün ruhuna kurban takdim etmesi; 4. Dugın'ın 500 li batısında yüksek bir dağ vardır ve dağın tepesinde ağaç ve bitki bulunmayan Bodin İnli isminde bir yer bulunmaktadır ki manası ülkelerin koruyucu ruhu demektir.

"Sui-şu" ise sadece "cinlere ve perilere taparlar, Şamanlara inanırlar" demektedir¹².

Eski Türk İnancı Üzerine Ortaya Atılan Tezler:

Türkler Totemisttir: Bu görüşü savunanlar Çin yıllıklarına göre hüküm vermektedirler. Fuad Köprülü'nün de aralarında yer aldığı kişiler Çin yıllıklarında bulunan Türklerin keçeden resimler yapmaları, onları sırikların uçlarına asmaları ve saraylarda yanlarında bulundurmaları¹³ gibi bilgilerle kurda değer vermelerini göz önüne alırlar.

¹¹ Salim KOCA : *Türk Kültürünün Temelleri II*, (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000), 164

¹² Lev Nikolayeviçen GUMİLEV: *Eski Türkler*, Çev, D.Ahsen BATUR, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık,1999), 115; Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 69,70; İsmail TAŞ: *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, (Konya: Kömen Yayınları, 2002), 29,30; L. N.GUMİLEV: "Eski Türk Dini", Aktaran, Harun GÜNGÖR, *Türk Kültürü Dergisi*, XXXII/377, (Eylül 1994), 520

¹³ Abdülkadir İNAN: *Eski Türk Dini Tarihi*, (İstanbul : Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 7

Eski Türklerin Dini Toyunizmdir: Bu görüşü Ziya Gökalp savunmaktadır¹⁴. Buna göre Türklerde din adamlarına Toyun denilmektedir. Bundan dolayı da Türklerin Eski dinleri toyunizm olarak nitelendirilmektedir. Ziya Gökalp, eski Türk inancı hakkında açıklama yaparken Şamanizm'in eski Türklerin dini değil, sihir bir sistemi olduğunu belirtir¹⁵.

Türkler Şamanisttir: Türklerin şamanist olup olmadıkları yada Şamanizme inanıp inanmadıkları ile ilgili olarak pek çok yerli ve yabancı araştırmacı fikir beyan etmişlerdir. Bazıları Eski Türk Dinini Şamanizm olarak nitelendirirlerken, bazıları da bunun tam zıddını iddia etmişlerdir. Kanaatimize göre de ikinci iddia doğrudur. Çünkü Eski Türk dini Şamanizm değildir. Ancak eski Türk dini içerisinde şamanist unsurlar bulunmaktadır. Tek Tanrı dininin içinde yer alan bir cüzdür. Eski Türk dinini Şamanizm olarak kabul eden Abdülkadir İnan bu konu ile ilgili şunları beyan ediyor¹⁶: "...eski Türk dinini cihanşümül iptidai Şamanizm'in bir dalı olarak kabul ediyor, eski Türk dinine Şamanizm diyoruz. Kafesoğlu, Şamanizmi değerlendirirken onu, bir din olmaktan ziyade ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda eden gelecekteki haber veren sihir olduğunu beyan ediyor.

Türkler Tek Tanrıya İnanıyorlardı: Türklerin dinlerinin Tek Tanrılı din olduğu kabul edilmektedir. Bu inanca Gök-Tanrı veya Tanrı İnancı denilmektedir. Orhun Abidelerinin pek çok yerinde Tengri kelimesine rastlanmaktadır. Eski Türklerin dini hayatının tek Tanrı inancı olduğunu pek çok araştırmacı savunmaktadır. Bunlardan en önemlileri İbrahim Kafesoğlu, Hikmet Tanyu gibi önemli isimlerdir. Kafesoğlu, Gök Tanrı'nın bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görüldüğünü ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunduğunu söyleyerek Gök Tanrı dininin eski Türklerin hakim dini olduğunu¹⁷; Hikmet Tanyu da Türklerde Tek Tanrı inancının olduğunu belirtmektedirler¹⁸. L. Rasonyi de Türklerin tek Tanrı inancına sahip oldukları görüşündedir. Tek tanrı görüşü eski Türklerin içtimai

¹⁴ Ziya GÖKALP: a.g.e. , 40

¹⁵ Ahmet DOĞAN: "İslamiyetten önceki Türk inancına dair", *Türkler* , III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 305

¹⁶ Ahmet DOĞAN: a.g.e., 305

¹⁷ İbrahim KAFESOĞLU: "Asya Türk....", a.g.e. , 213

¹⁸ Ahmet DOĞAN: a.g.e. , 305

teşkilatına, ataerkil fikrine tamamen uygundur¹⁹. Bahaeddin Ögel, Türklerin disiplinli bir hayat ve toplum düzenleri yüzünden "Tek Tanrı" düşüncesine erken çağlarda eriştikleri görüşündedir²⁰.

Bütün bunların dışında olmakla beraber dağ, orman, ağaç kültürüne istinaden anemist (tabiatçı) olduklarını savunanlar da bulunmaktadır.

Eski Türkler dinle iç içe bir hayat yaşamışlardır. Toplumun gelişmesi dini hayatın da gelişmesini sağlamıştır. Bu gelişme toplumdaki gelişmeye paralel olarak gerçekleşmiştir. Eski Türk dini animistik, totemistik ve atalara tapınma gibi bir takım özellikler gösterse de Eski Türk dini, Gök dini, Gök Tanrı merkezli, onun etrafında şekillenmiş, tamamen kendine özgü bir monoteizmdir ve onu ancak Gök Tanrı Dini olarak isimlendirmek mümkündür²¹.

1. Şamanizm: Zihinleri meşgul eden bir konu Türk Dininin ne olduğu sorusudur. Bu soru üzerinde çalışmalar yapan yerli ve yabancı araştırmacılar Eski Türk Dininin Şamanizm olduğunu belirtmişlerdir. Bu araştırmacılardan bir kısmı Şamanizmi Tek Tanrı İnancı olarak ele alırken diğerleri çok tanrılı bir din olarak ele almışlardır. Şamanizm, gerçekte arkaik bir dini-sihri-mistik olaydır. Ona Paleolitik Çağ'dan bu yana rastlanmaktadır. Şamanizm, ekstazik ve terapötik yöntemler toplamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Şamanizm'in gayesi, ancak görülmez ruhlar alemi ile temasın ve insanların işlerinin gidişatına ruhların desteğinin sağlanması olarak görülmektedir²². Eliade'ye göre Orta ve Kuzey Asya topluluklarının dini-sihri hayatı "şaman" etrafında şekillenmektedir. Ancak dini sihri hayat Şamanlıktan ibaret bulunmamaktadır. Şamanlık hastalara şifa verici unsurlardandır. Şamanlık kısaca "vecd ve istiğrak" halidir²³. Çin kaynaklarının verdikleri haberlere göre eski Orta

¹⁹ Yıldız KOCASAVAŞ: "Gök Tanrı İnancı", *Türkler*, III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 328

²⁰ Turgut AKPINAR: "Eski Türklerin Dini Tek Tanrı İnancı mıydı?", *Tarih ve Toplum*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986), 146

²¹ Harun GÜNGÖR: "Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine", www.alewiten.com, 4

²² Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler*, III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 265; Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: *a.g.e.*, 119

²³ İbrahim KAFESOĞLU: "Eski Türk....", *a.g.e.*, 293

Asya şamanizminin esası Gök-Tanrı, Güneş, Ay, Yer, Su ve Ateş Kültleri idi²⁴. Şamanizm, dünyevi olup tarihte çok geniş alanı kapsamıştır.N. L. Jukovskaya'ya göre de dünyevi olan ve kabile sisteminin bozulma, sınıflara ayrılmış cemiyetin başlangıcında ortaya çıkan mistik olaydır²⁵.

Şamanizm'de kainat bir takım tabakalara ayrılmıştı. Yukarıda on yedi kat ışık aleminin yani, Cennet'in ve aşağıda yedi yahut dokuz kat karanlık alemin, yani Cehennem'in varlığı kabul edilirdi. Ortada da, insanların yurdu olan yeryüzünün bulunduğu sanılırdı. Tanrı'nın, göğün en yüksek noktasında oturduğu düşünülürdü. Türkler, Gök Tanrısına milli bir anlam vererek bağlanırdı. Onlara göre, iyi ruhlar bir kuş veya böcek gibi uçarak yukarıda Cennet'e gider ve şefaatchi olurlar. İnsan ölünce, kötü ruhlar yerin aşağısındaki tabakalara gidip kötülük yapmaktan haz duyarlar. Yeryüzünde Yer-Su adına iyilik yapan ruhlar bulunur. Bunlar yüksek dağlarda, nehir kaynaklarında ve ormanlarda kalırlar. Türkler bu sebeple buralara kurban sunarlardı. Dini merasimleri, dini önder sayılan "kam"lar yürütürlerdi²⁶.

Şamanizm, Türklerin eski dini olamazdı çünkü Şamanizm bir din değildir. Özellikle Eliade tarafından ortaya atılan ve birçokları tarafından kabul edilen bu fikre göre, Şamanlık bir din olmaktan çok "vecd tekniği"dir. Bu tatbikat şamanlar tarafından ruhların çağırılması, kötü ruhların kovulması v.s. yoluyla bazı pratik gayeler gütmektedir. Şamanlık birçok kavim gibi Türkler arasında da yaşıyordu fakat Türklere mahsus olmadığı gibi, bir din de değildi. Asıl din içinde sürdürülen ayrı bir tatbikatti²⁷. Şamanizm, Ohlmarks'a göre din olmayıp din yerine geçen bir nevi cezbe ve istiğrak halidir²⁸.

²⁴ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 2

²⁵ Roza ABDYKOULOVA: *Eski Bozkır Kavimlerinin Dini İnanç ve Adetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1997, 24

²⁶ İbrahim Agah ÇUBUKÇU: "Kültür Tarihimizde Din", *Belleten*, LIV, 210 (Ağustos 1990), 774

²⁷ Turgut AKPINAR: "Eski Türklerin....", a.g.e., 145

²⁸ Sadettin BULUÇ: "Şamanizmin Menşei ve İnkişafı Hakkında", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, II, 3-4, 1948, 278

Şamanizm'in, "din" olmayıp bir "sihir" olduğunu aşağıdaki deliller ispat eder²⁹:

1. Seher, dinin zıddına kıymet verir: Eski Türk dini, "sağ"ı kutlu tanırdı. Şamanizm ise "sol"u kutlu tanırdı.
2. Din "sağ"da oturan erkeğe kıymet verirdi. Şamanizm ise, "sol"a mensup bulunan kadına kıymet verirdi.
3. İptidai cemiyetlerde, din "millet"tir; sihir ise, "kozmpolit"tir. Bir adam dini ayrı, milleti ayrı, ırkı ayrı Şamanlara müracaat edebilir. Fakat, kendi dininden ve cemiyetinden olmayan din reislerine müracaat edemez. Sihir, tababet gibi kozmpolittir. Fakat, din öyle değildir.
4. Şamanizm'in bir din olmadığı, bir şamanın muvaffak olmak için, kadın gibi saçını kestirmesinden, bıyığını, sakalını tıraş ettirmesinden, kadın elbisesi giyip, kadın evzaı takınmasından, cins münasebetlerinde kadın rolü oynamasından, hatta gebe kalıp birtakım hayvanları doğurmasından anlaşılır. Bu gibi zıt hareketler sihiri, dinden ayırır.
5. Bir de şamanın bir tabip gibi, yalnız müşterileri vardır. din reisinin ise, müşterileri değil müminleri vardır.

Şamanizm'in en eski şekline göre öbür dünya aşağıdaki dünya ile aynıdır. Daha mütekamil Şamanizm'de ışık alemi olan göğün de aşağıdaki dünyanın da birçok tabakası vardır³⁰. Yukarıda 17 kat ışık alemi olan sema ve aşağıdaki 7 veya 9 katta karanlıklar alemini meydana getirirler.

Eski Türk panteonunda (Tanrılar Alemi) birçok Tanrılar bulunmuştur. İlk büyük Türk İmparatorluğu devrinden sonra bu panteondaki Tanrıların en büyüğünün Gök-Tanrı olduğuna inanılmıştır. M.Ö. II. asırda Hun Türklerinin Gök Tanrıya inandıklarına dair Çin kaynaklarında haberler vardır³¹. Çin kaynaklarından öğrendiğimiz dini törenler vardır. Bu dini törenlerin yöneticileri kam adı verilen dini liderlerdir. Çin kaynaklarının bildirdiklerine göre yılın 5. ayında "Lung çeng"

²⁹ Ziya GÖKALP: a.g.e. , 117

³⁰ L.RASSONYI: *Tarihte Türklük*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları), 29

³¹ Abdülkadir İNAN: a.g.e. , 15

şehrinde toplanırlar, atalarına, Gök Tanrı'ya, Yer-Su ruhlarına kurban sunarlardı. Bu ayine ruhların başbuğları da katılırdı.

Ölülerine yuğ denilen dini törenler yapıyorlardı. Şamanistlere göre bütün dünya ruhlarla doludur. Dağlar, göller, ırmaklar hep canlı nesnelerdir. Bazı dağlar veya bu kabilenin mukaddes tözü sayılır ki bu töz asıl menşe sayılır³².

Yer-Su ruhlarının en önemlilerinden biri dağ kültüdür. Katanov, mukaddes dağlar ve onların ruhları adına en muhteşem ayin ve törenler yapıldığını belirtiyor. Ayrıca oba kültü ve onun için yapılan ayin ve törenler ormana olan inanç ve ağaç kültü önemli inançlardır. Türkler ormana çok değer verirlerdi. Ötüken ormanı Göktürkler devrinde önemli kültlerden biri olmuştur. Ateş ve ocak kültlerinin de önemini unutmamak gerekir.

Ayinlerin iki şekilde yapıldığını görmekteyiz:

Muayyen vakitlerde yapılan ayin ve törenler

Tesadüfi olaylar karşısında yapılan ayin ve törenler

Muayyen vakitlerde yapılan ayinler bahar, yaz ve güz mevsimlerinde yapılan ayinlerdir. Bu ayinler eskiden beri yapıla gelmiştir. Ölüm, evlenme, doğum, hastalık gibi durumlarda yapılan ayinler de bulunmaktadır.

Türk Dini değerlendirilirken "Gök Tanrı veya Tanrı İnancı" olarak adlandırılmalıdır. Yapılan son araştırmalarda Türklerin Tek Tanrıya inandıkları ve onların dinlerinin Tek Tanrılı bir din olduğu ispatlanmıştır.

Atlı Türkler yere sadece atlarının ayakları ile bağlı idi. Onlar kendilerini yağız yer ile mavi gök arasında asılmış, boşlukta yürür gibi görürlerdi. Türk'ün başı gökteydi. Sonsuz göğün tek rengi tek kubbesi onun düşüncelerini birleştiren ve tek

³² Abdülkadir İNAN: a.g.e. , 50,53

amaca yönelten önemli bir sebepti. Otağının altında bir aile reisi, gök kubbesinin altında da bir Türk kağanı vardı. Elbetteki bu sonsuz ve masmavi kubbenin üstünde dolaşan, ay ile yıldızların da sahibi bir hakan olacaktı. Her şeyi o yaratmış, yaratıklar yaşasın diye yer ile suları o vermişti.

1. 1. Şaman (Kam): Şaman, Şamanizm'e bağlı kavimlerde ruhlarla insanlar arasında mutavassıt rolünü oynayan bir nevi din adamıdır³³.

Şaman kelimesi üzerinde çeşitli tartışmalar yapılmış ve bu kelimenin, Tunguzca'dan Rusça vasıtasıyla bilim dünyasındaki yerini aldığı kabul edilmiştir. Türk halkları arasında ise bu kelime bilinmemektedir. Onlar Şamanlarına, "Kam" demektedirler. Bilindiği kadarıyla bu kelime V. yy.dan beri yaşamaktadır. Avrupa'da hakimiyet kuran Hunlar zamanında "Ata-kam" ve "Eş-kam" adlarında iki kişiden bahsedilmektedir³⁴.

Şamanların kendilerine mahsus totemleri vardı. Şaman totemini en gizli, kapalı yerlerde, örneğin karlar altında saklardı. Çünkü, totem ölürse, şaman kendinin de öleceğine hükmederdi. Şaman, toteminin ahlakına tabi idi: totemi "tavşan" olan şaman gayet cevval olurdu. Totemi "tilki" olan çok hilekar olurdu. Totemi "arşlan" olan, çok yiğit olurdu³⁵.

Kamların geleneksel Türk dini içerisinde belli bir mevkileri vardır. ancak onların faaliyetleri, statüleri ve fonksiyonları sınırlıdır³⁶. Başlıca vazifesi ruhlarla temas olan şamanlar, özel bazı kabiliyetlere sahip kimselerdir. Bu nedenle belirli bir eğitimle herkes şaman olamaz. Şamanlık, doğuştan gelen bir özelliktir. Dini-sihri özelliklere sahip olan Şamanları "rahip" olarak kabul etmek hatalıdır. Onları "büyücü" olarak da nitelendirmek yanlış olur. Kahin veya halk hekimi olarak da nitelendirilmemelidir. Şamanlar, "vecd ve istiğrak" teknisyeni olarak karşımıza

³³ Sadettin BULUÇ: "Şaman", *İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul, 310

³⁴ Saadettin GÖMEÇ: "Eski Türk İnancına Dair Bir Özet", A.Ü. DTCF., *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33, 2003, 82.

³⁵ Ziya GÖKALP: a.g.e. , 121

³⁶ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 120

çıkılmaktadırlar³⁷. Kamların, Tanrı veya tanrılar ile insanlar ve ruhlar arasında aracılık yapma kabiliyetine sahip olduğuna inanılmaktadır. Toplumda ölüm ve hastalık gibi birçok kötülükler ruhların işi olarak görülmektedir. Onların, vecd tekniği sayesinde ruhları hükümleri altına alabildikleri; ölümlerle ve tabiat ruhları ile bağlantı kurabilecekleri, ateşe hakim olabilecekleri, hastalanan yani ruhları çalınan kimselere şifa temin edebilecekleri, dertlilerin şikayet ve dileklerini dinleyerek onlarla Gök Tanrı ve öteki kutsiyetler arasında aracılık yapabilecekleri kabul edilmekteydi. Onların toplumdaki dini sihri hayattaki önemleri ölümlerinden sonra kendilerine gösterilen saygıda da devam etmiş ve kamlar ölümlerinden sonra ailenin ve kabilenin koruyucuları sayılmışlardır. Ancak onlar, toplumsal hayatın ve hatta toplumun dini yaşayışının tamamına hiçbir şekilde hakim olamamışlardır³⁸. Eski Türklerde, dini ayin ve kurban merasimlerini yöneten, ruhlarla insanlar arasında aracılık yapan kamlar, çeşitli ruhlarla ilişki kurmasını bilen kişilerdir. Normal insanlar, ruhların hangi tabiatta, hangi huyda olduklarını, nelerden hoşlandıklarını bilemezler. Onların, hangi cins kurbanlardan memnun kalacaklarını tayin edemezler. Şamanlar ata ruhlarından aldıkları kuvvet ve ilham ile, bütün bunları bilirler. Bir yandan iyi ruhların insanlar için faydalı ve hayırlı tesirlerini devam ettirmedeğini sağlamağa, diğer yandan da çeşitli çarelere baş vurarak, kötü ruhların zararlı faaliyetlerini önlemeğe çalışırlar³⁹. Gök Tanrı insanlarla, ruhlardan oluşan elçiler vasıtasıyla konuşuyordu. Şamana gök seyahatinde ruhlar refakat ederlerdi. Ayrıca, tabiattaki her bir varlığın sahibi olan bir ruh vardı. Hiyerarşik olarak vazife yaparlardı. Bütün nehirlerin, denizlerin, göllerin, dağların, tepelerin içinde veya üzerinde yaşayanların koruyucu ruhları vardı⁴⁰.

Şamanist Türkler, Şamanların harikulade insanlar olduklarına, ruhlar, gizli güçler ile ilişki kurup onlara istediklerini yaptırabildiklerine inanırlardı. Hatta şamanlar Gök Tanrı ile de temasa geçip ondan mesajlar getirebilen şahsiyetlerdi. Onlar bu kabiliyetleri elde etmek için inzivaya çekilerek kendilerini sıkı bir riyazete

³⁷ Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde", a.g.e., 266

³⁸ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 123

³⁹ Ekrem SARIKÇIOĞLU: *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, (İstanbul : Bayrak Yayıncılık, 1983), 94

⁴⁰ Ekrem SARIKÇIOĞLU: a.g.e., 91

tabi tutarlardı. Gelecekte haber veren, hava şartlarını değiştiren, felaketleri önleyen, yahut dūřmanlarına musallat olan, hastaları iyileştiren, göęe çıkıp uçabilen, ateşte yanmayan Türk şamanları incelendiğinde bunların Türk veli imajına çok benzedikleri görülecektir⁴¹.

şamanlık kabiliyeti ve bilgisi irsidir, babadan oğula intikal eder. Herkes *kam* olamaz. Kendi kendine öğrenmekle de şaman olunamaz. şaman olabilmek için belli başlı bir *kam*ın neslinden gelmek gerekir. şaman olabilmek için başka bir yöntem ise doğal yetenektir. Dalgınlık, hayal görme, inziva eğilimi, söyleme, asabiyet, zaman zaman bayılma, sara nöbetlerine benzer ve ağızdan köpük gelmesi gibi haller, ağaç kabuklarıyla beslenme, kendini ateşe veya suya atma, bıçakla yaralama gibi davranışlar *kamlık* eğilimi ve kabiliyetinin belirtileri sayılmaktadır⁴². *Kamlıkla* ilgili bazı belirtiler göstermiş olmak da şaman olmak için yeterli değildir. Bunun için yaşlı bir *kam*ın yanında belli bir süre eğitim almak gerekir. Hazırlık ve deneme safhasını başarıyla tamamlayanlar, bir giriş töreniyle bu mesleğe kabul edilmiş sayılırlar⁴³. *Kam* olacak kişi, daha çocukken marazlı, çekinik ve dalgındır. Bir ailede gençlerden biri sara nöbetleri geçiriyorsa Altaylılar, onun atalarından birinin mutlaka şaman olduğuna inanırlar. Kişi, kendi istemiyle de *kam* olabilir, ancak bu tür bir şaman ötekilerine göre daha aşağı düzeyde sayılır⁴⁴. Gerçekten sayısız misaller, şamanlık yeteneğinin marazi olduğunu göstermektedir. Radloff'un şamanlar hakkında aktardığı bilgiler abartılıdır. Onun aktardıklarına göre; ataların kuvvetleriyle şaman olarak tespit edilen şahıs, azalarında birdenbire bir gevşeklik hisseder, bu hal şiddetli bir titreme ile kendini gösterir. Onda, kuvvetli ve doğal olmayan esneme başlar. Göğsünde ağır bir tazyik hisseder, birdenbire yerinden sıçrayarak deli gibi etrafta dönmeye başlar, nihayet ter içerisinde yere yuvarlanır ve saralı arpınmalarla *kramp* içerisinde kıvrılır. Azalar bir şey duymaz, eline ne geçerse yakalar ve yutmaya bakar. Kızgın demir, bıçak, iğne, balta gibi şeyler olsa dahi bunları yutmaktan ona bir zarar gelmez. Bir müddet sonra yuttuğu şeyleri olduğu gibi geri çıkarır. Bütün bu ıstıraplar, gittikçe artar, nihayet bu şekilde muzdarip olan şahıs, şaman davulunu

⁴¹ Ahmet Yaşar OCAK: a.g.e. , 11

⁴² Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde ...",a.g.e. , 267

⁴³ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 125

⁴⁴ Mircea ELİADE: şamanizm, (İstanbul: İmge Yayınevi), 39.

yakalayarak Şamanlık işini icraya başlar⁴⁵. Şaman olacak kişinin göreve çağırılışı – rüyada, esrimede ya da hastalıkla – ya tanrısal bir varlıkla, bir ata ruhuyla, bir hayvanla rastlantısal olarak karşılaşmak suretiyle veya sıra dışı bir olay (yıldırım, ölümcül bir kaza) sonucu gerçekleşir⁴⁶. Öte yandan, yalnız fitri kabiliyet de şaman olmak için yeterli değildir. Şaman adaylarında, bazı özel yetenek ve bilgi de bulunması gerekmektedir. İnanişâ göre şaman, mesleğindeki gücü ve bilgiyi atalarından alır. Onlardaki kudretin suduru ile davulu idare etmeyi, makamla dualar okuyup, ataları, ruhları çağırmayı ve nihayet onların yardımı ile kendi ruhunu bedeninden ayırarak aydınlık veya karanlık aleme göndermeyi öğrenir. Denildiğine göre, ölmüş Şamanların ruhları “temiz, iyi ruh” olarak yer altı aleminden ayrılıp bu dünyada yaşarlar. İşte şaman, bu akraba ruhları olmadan bunları asla yapamaz. Şamanların kendilerine göre asıl öğretmenleri, bir takım özel ruhlar ile işte bu ata ruhlarıdır. Bununla birlikte müstakbel şaman genellikle usta bir şamanın yanında öğrenim görür. Şaman adayı bu kişinin yardımıyla çeşitli ayinlerin nasıl yapılacağını, okunacak duaları ve efsunları öğrenerek görünmez kuvvetlerle irtibata geçer. Sonra genç kamın bütün yakınları toplanıp “kam baksı toy”denilen ayini yaparlar. Bu ayin ihtiyar şamanın nezaretinde genç şaman tarafından gerçekleştirilir. Böylece genç şaman, gerçek kam sıfatıyla ayin yapmaya yetki kazanmış olur. Şamanlığa tayin edilen kimse ataların arzusuna karşı gelir ve Şamanlık yapmak istemezse, korkunç ıstıraplara katlanır veya azgın bir şekilde delirerek kısa zamanda kendisine kıyar veya hastalığının artmasından ölür⁴⁷. Kamlar ölümlerinden sonra ailenin ve kabilenin koruyucuları sayılmışlardır. Ancak onlar, toplumsal hayatın ve toplumun ~~diri~~ yaşayışının tamamına hiçbir şekilde hakim olamamışlardır⁴⁸.

Ak kamlar, yalnız göğe, başta aydınlık aleminin hakimi ve yaratıcısı olarak kabul edilen Ülgen olmak üzere, oradaki iyi ruhlar için ayin yaparlar. Kötü ruhlara (kara töz) ayin yapmazlar, kanlı kurbanlar vermekten sakınırlar. Kara kamlar ise, yer altının kötü ruhlarını temsil eden Erlik ve ona bağlı kötü ruhlar için ayin yaparlar. Bu

⁴⁵ Sadettin BULUÇ: a.g.m. , 311; W. RADLOFF: Sibirya'dan Seçmeler, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 233-234.

⁴⁶ Mircea ELIADE: a.g.e. , 108.

⁴⁷ W. RADLOFF : a.g.e. , 234.

⁴⁸ Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde", a.g.e. , 267

iki kam tipini, kıyafetlerine bakarak da birbirinden ayırmak mümkündür. Ak kamlar başlıksız ve daha sade elbise giyerken, kara kamlar, başlıklı ve üzerinde oldukça fazla sembol bulunan elbiseler giyerler. Ak kamlar halk tarafından çok sayıldıkları halde kara kamlar kadar iş görmezler. Çünkü toplum, ayin yaptırmak için daha ziyade kara kamlara müracaat ederler. Bunun sebebi, aydınlık dünyasındaki ruhların daha az tehlikeli olduklarına inanma olsa gerektir. Şamanist inanca göre insanlar, karanlık dünyası ruhlarından çekindiklerinden daha çok kara kamlar vasıtasıyla bunları kötülüklerinden korunmaya çalışırlar.⁴⁹

Şamanist inançta kamlar, kutsalla olan ilişkilerini yerine getirirlerken veya dini pratiklerin uygulanışı sırasında kendilerine mahsus, özel kıyafetler kullanırlar.

Kamların kendilerine özgü kıyafetleri vardır. Her kamın kendine mahsus özel bir cübbesi, kûlahı, davulu ve maskesi mevcuttur. Cübbe ve davulun vasıfları ve biçiminin, kamın hizmetinde bulunduğu ruh tarafından bildirildiğine inanılmaktadır⁵⁰. Elbise hazır olduktan sonra kam bir ayin yaparak elbiseyi ruhların beğenisine sunar⁵¹.

Kam elbiselerinin üzerindeki semboller, bilinen bir hayvanı sembolize eder. Elbise hangi hayvana benziyorsa, o hayvan kamın koruyucu ruhu olarak kabul edilir⁵².

Ayin yapmak için gerekli olan malzemelerden birisi de davuldur. Cüppe gibi davul da şamanın mesleğe davet edilmesinden hemen sonra, ata ruhlarının verdiği ilham üzerine yapılır. Davulun kasnağı tercihen kayın veya sedir ağacından yapılır. Bunların temiz, sağlam ve evlerden uzak yerlerde yetişmiş, hayvanlar yaklaşmamış ve insan eli dokunmamış olması gerekir⁵³. Davulun derisi ise geyik veya dağ keçisi derisindendir. Davulun iç kısmında kollarını uzatmış ayakta bir insan şeklinden

⁴⁹ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 83-84; Sadettin BULUÇ: a.g.m., 313

⁵⁰ Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde", a.g.e., 267; Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 127

⁵¹ Sadettin BULUÇ: a.g.m., 314; Abdülkadir İNAN: a.g.e., 91,92

⁵² Feyzullah BAYAT: "Anadolu Halk Sufizminin Oluşmasında Şamanlığın Rolü", alewiten. Com.

⁵³ A. V. ANOHİN: "Şaman Davulu", Ülkü, XVI / 95, 401,405

ibaret bir sap vardır ki buna davul sahibi manasında “tüngür asi” veya “eezi”⁵⁴ denir. Bunun üzerinde pek çok demir parçacıkları ve levhacıkları olup bunlar, davul sallanırken kuvvetli ses çıkarırlar. Bundan başka sapa kırmızı ve mavi renkte ve atalar tarafından takdis edilmiş şeritler iştirilmiştir.

Ayrıca davul derisinin hem iç hem de dış kısmında kırmızı ve beyaz şekiller çizilmiştir. Bunlar şamanist dünya görüşü ile kurban merasimlerini aksettiren şekillerdir. Bu resimler yerdeki bazı mevcudat ile gökteki efsanevi varlıklara aittir. Sağda ay, solda güneş resmi onların üzerinde de birçok yıldız vardır. Ayrıca Ülgen’in kızlarını tasvir eden resimler ile kuş, geyik, at, ağaç vs. şekiller de bulunur. Bunlardan başka ayin icra edilen bir sahne de resmedilmiştir.⁵⁵

Davul yapıldıktan sonra ardıc ağacı yakılıp tütsülenir ve ruhlara şarap serpilir (saçı saçılır). Her davul şamanın ölümünden sonra ormana götürülüp parçalanır ve bir ağaca asılır.

Öte yandan kamın davul çaldığı tokmak da tıpkı davul ve cüppe gibi özel olarak hazırlanır. Üzeri davula vurulduğunda boğuk ses çıkmasını temin etmek için keçe ile onun da üzeri, kılı hayvan derisiyle (samur, kakım veya tavşan derisi) kaplanır.⁵⁶

1.2. Şamanın Görevleri: Şamana ancak kısırlık veya zor doğum gibi ruhlarla temasa geçilmek suretiyle halledilebilecek zor meselelerde müracaat edilir. Şaman, bazen ölenin ruhunun geri dönmesini önlemek için cenaze törenlerine çağrılır, yeni evlileri kötü ruhlardan korumak için düğünlerde de hazır bulunur.⁵⁷ Şamanın başlıca vazifesi ruhlarla temas etmektir. Bunu da ancak muayyen kabiliyet ve istidada sahip kimseler başarabilir. Şamanlık nöbetleri ani olarak gelir. Namzed önce kendinde büyük bir yorgunluk hisseder, vücudu kasılıp titrer ve bu hali esnemeler takip eder, göğsü daralır, bir takım acayip sesler çıkararak ağlar, gözleri

⁵⁴ A.V.ANOHİN: a.g.m., 402

⁵⁵ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 96; Sadettin BULUÇ : a.g. m., 316,317; W. RADLOFF: a.g.e., 234-235

⁵⁶ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 95; Mircea ELİADE: a.g.e., 199-207; W. RADLOFF: a.g.e., 236

⁵⁷ Sadettin BULUÇ: a.g.m., 319,; Mircea ELİADE: a.g.e. , 213-214

döner, sonra birden sıçrayıp ayağa kalkar, deli gibi dönmeğe başlar ve nihayet ağzından köpükler saçarak yere yıkılır, vücudu hissizleşir. Bu ızdıranlı haller bir müddet devam eder. Nihayet günün birinde namzed davulunu alıp çalmağa başlar ve artık sakinleşip kendine gelir. Şaman olmaktan kaçınan kimse sonunda ya delirir veya genç yaşta ölür⁵⁸.

Esas olarak şaman, hastalık durumlarında vazgeçilmez sayılır⁵⁹. İnanişâ göre, yeryüzü bir çok kötü ruhlarla doludur. Bu kötü ruhlar, her türlü fenalığı yaparak insanların hastalanmalarına sebep olmaktadır. Yine inanişâ göre insanlar iki türlü hasta olurlar. Biri, kötü ruhların insan vücuduna girerek iç organları yemek suretiyle insanı hastalandırır. Böyle bir durumda kam ruhla anlaşmaya çalışır ve bazen onu bir hayvanın vücuduna girmeye ikna ederek hastanın iyileşmesini sağlar. Abası denilen bu kötü ruh, kam tarafından hasta kişiden başka bir hayvana geçirilmişse bu hayvan, sonra canlı olarak serbest bırakılır. İnsanların hasta olmasının ikinci sebebi ise kötü ruhların insan ruhunu çalıp yer altına götürmeleriyle olur. Bu durumda kam, yer altı dünyasına inerek hastanın ruhunu çalan kötü ruhları bularak onlarla anlaşır ve şartlarını yerine getirerek çalınan ruhu geri getirir. Şayet ruhlar kurban isteğinde bulunmuşlarsa hastanın akrabaları, ruhların istemiş olduğu kurbanı keserler ve hasta iyileşir. Bazı Türk toplumlarında kam, çeşitli bitkilerden hazırladığı ilaçlarla hastayı tedavi etmeye çalışır⁶⁰.

Ayrıca şaman, Altaylıların belli tarihlerde yapılan kurban törenlerinde, Tanrıya sunulan atın ruhuna eşlik eder. Bu durumda atı da bizzat şaman kurban eder. Ancak bunu, görevi kurban sunuculuk olduğu için değil, hayvanın ruhuna Bay Ülgen'in tahtına kadar gitmesinde kılavuzluk etmek için yapar.⁶¹

Kamlar, çeşitli dinlerde görülen ve rahip denilen din adamı tipinden ve büyücü denilen tiplerden de farklıdır. Zira gerek Türklerde ve gerekse de diğer

⁵⁸ Abdülkadir DONUK: "Eski Türk Dini Şamanizm mi İdi?", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, III/14, (Şubat 1988), 8

⁵⁹ Sadettin BULUÇ: a.g.m., 319

⁶⁰ Sadettin BULUÇ: a.g.m., 319; Mircea ELİADE: a.g.e., 214

⁶¹ Mircea ELİADE: a.g.e., 215

toplumlarda yer almış bulundukları şekil altında onlar, her şeyden önce kendi özel usulleri sayesinde, *vecd hali* içinde ruhunun göklere yükseldiğini, yeraltına indiğini ve oralarda dolaştığını hisseden bir trans ustasıdır. Kamların, Tanrı ve insanlar arasında aracılık yapma kabiliyetine sahip olduğuna inanılmaktadır. Toplumda ölüm ve hastalık gibi kötülükler ruhların işi olarak görülmekte olduğundan ve insan bu ruhlara tek başına karşı koyamadığından bu konuda kabiliyetli birinin yardımına ihtiyaç duyar ve işte bu noktada kamların otoritesi devreye girer⁶². Şamanlar ruhları kovmak için, elbiselerine bir takım şeyler takardı. Bunların arasında kollara, sırta takılan küçük zil ve çingiraklar bulunurdu. Çeşitli sesler çıkararak ruhları türküten madeni eşya, şamanın zırhı sayılırdı. Çingirakların üst kısmında küçük yaylar bulunurdu. Bunlar da yine zırhın bir parçası olarak kötü ruhlara karşı silah vazifesi görürdü. Şamanın giydiği elbise, kötü ruhlara karşı onu bir maske gibi muhafaza etmektedir⁶³.

Genel bir anlamda denilebilir ki şamanlar, hayatı, sağlığı, verimliliği ve aydınlığı, ölüme hastalıklara, kısırlığa, kötü talihe ve karanlıklar alemine karşı müdafaa etmektedirler. Böylece onlar, kötü ruhlara karşı mücadelede sembolleşmekte, görünmez alemin kötülöklere eğilimli sakinlerine karşı, insanların arasından, onlarla ve daha genel olarak ruhlar alemi veya kutsal alemle, Tanrı ile teması sağlayabilen ve gerektiğinde onlara yardımlar sağlayan veya en azından haber getiren, kendi içlerinden ancak olağanüstü bir otorite tipi olarak bu toplumların manevi hayatında imtiyazlı bir mevkie erişmiş bulunmaktadır⁶⁴.

Bununla birlikte, kamların görevlerinden belki de en önemlisi ferdin veya toplumun dini sihirsel ihtiyaçlarına ayin ve tören yapmak suretiyle cevap vermektir. Şamanist Türk boylarının ayin ve törenlerini iki kısma ayırmak mümkündür; 1) Muayyen vakitlerde yapılması gerekli ayinler, 2) Tesadüfi olaylar dolayısıyla yapılan özel ayin ve törenler. Muayyen vakitlerde yapılan ayinler, bahar, yaz ve güz mevsimlerinde yapılan ayinlerdir ki, bunların çok eski devrilerden beri yapıla geldiği

⁶² Harun GÜNGÖR-Ünver GÜNAY: a.g.e., 122-123

⁶³ Abdülkadir DONUK: "Eski Türk Dini", a.g.e., 9,10

⁶⁴ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 130

anlaşılmaktadır. Eski Türk devletleri devrinde bu ayinlerin devletin resmi dini bayramları olduğunu Çin kaynakları haber vermektedir⁶⁵.

Şamanistlerde her tören için kanlı veya kansız kurban sunulur. Kanlı kurbanlardan en önemlisi, attır. Attan sonra koyun gelir.

Kanlı kurbanlardan başka bir de kansız kurbanlar vardır. Saçı, yalma (ağaçlara ve şaman davuluna sarılan paçavralar), tözlerin ağızlarını yağlama, ateşe yağ atma ve şarap serpmeye gibi törenler kansız kurbanlardır. Bununla birlikte kansız kurbanların en önemlisi, ruhlara bağışlanarak başıboş bırakılmış hayvanlardır. Bu tür kurbanlara eski Türkler "Iduk" demişlerdir ki; salıverilmiş, gönderilmiş, kutlu anlamlarına gelmektedir.

Kansız kurbanlardan olan saç, her boyun kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve mübarek saydığı nimetlerden biri olur. Konar-göçer Türklerde bu, süt, kımız, yağ; çiftçi Türklerde de buğday, darı, şarap; tüccarlarda ise para v.s. saç olarak kullanılır.

Şamanist inanca göre, kurban edilen hayvanın kemikleri kırılmaz, köpeklere verilmez; ateşte yakılır veya yere gömülür. Bazı özel ayinlerden sonra kurban kemikleri toplanıp bir kaba konularak kayın ağacına asılır. Bütün Türk topluluklarında, soyun "sök"le (kemikle) ifade edilmesi de, kemiğin eski kültürdeki yerini göstermektedir.

Şaman, ancak olmuş veya olması muhtemel felaket, aileden birinin hastalığı veya ölümü veya hayvan hastalıkları gibi zaruri hallerde çağırılır. Şaman geldikten sonra, atalarından felaketin sebebini anlamak için haber getirmek amacıyla kısa bir ayin yapar. Bu iş bitince, sebebi bildirerek ne yapılması gerektiğini söyler. Kurbanın lazım olup olmadığını, bunun hangi Tanrıya sunulacağını ve nihayet bu kurbanın neden ibaret olduğunu bildirir. Bu esnada, kurbanın iyi kabul görmesi ve muvaffak

⁶⁵ Abdülkadir İNAN: a.g.e. , 97; Wolfram EBERHARD: Çin'in Şimal Komşuları, (Ankara: TTK Basımevi, 1996), 76

olabilmesi için, kurbanlık hayvanın rengini ve muayyen işaretlerini söyler. Erlik'e sunulan kurban, felaketin vuku bulduğu yerde, mesela ya çadırın içinde veya ölünün mezarı başında kesilir. Halbuki Bay Ülgen için tahsis edilen kurban, تنها bir yerde, mesela bir kayın ormanında, yeni kurulmuş bir çadırın yanında takdim edilir.⁶⁶

Altaylıların büyük ayin ve törenleri Rahip Verbitski, Radloff, Katanov, Anohin ve başka Türkologlar tarafından tavsif edilmiştir. Verilen bilgilere göre, en uzun süren ve Bay Ülgen adına yapılan ayin, üç bölümden ibarettir. İlk akşam güneş batınca kurban (tayılga) için hazırlık başlar. Kurban yeri seçilir, sahibin sürüsünden kurbanlık hayvan aranır. Şaman, küçük bir kayın ormanının تنها bir yerinde kurban için en uygun yeri bizzat seçer. Onun gösterdiği yerde bir çadır kurulur. Çadırın ortasına ucu duman deliğinden çıkacak şekilde sık yapraklı taze bir kayın ağacı yerleştirilir. Kayının gövdesi, alt tarafı ayakla basılabilecek şekilde dokuz yerden oyulur ve buna "taptı" denir ki, basamak, merdiven manasına gelir.

Törene başlangıç mahiyetindeki birçok uygulamadan sonra kurbanlık hayvan boğulmak ve bel kemiği kırılmak suretiyle öldürülür. Hayvanın derisi-başı, ayağı ve kuyruğu ile beraber bir sırığa asılır (baydara). Kurban Ülgen içinse baydaranın başı doğuya, Erlik namına ise batıya yöneltilir. Daha sonra, atalara ve koruyucu ruhlara sungularda bulunularak kurbanın eti yenir. İkinci akşam ise özel elbisesini giyen kam, birçok ruhları davet ederek ayine başlar. Uzun ve karmaşık bu ayin sonunda kam ruhunun göğe yükselişi başlar. Davulunu çalarak bazı dualar ve ilahiler okuyarak, bağırarak tırmandığını gösteren şaman göğe yükselir. Bu yolculuk esnasında şahit olduğu birtakım garip hadiseleri çadırda bulunanlara anlatır. Daha sonra ise kurbanın ruhunu Ülgen'e sunan şaman, bu takdim merasimini takiben büyük bir cezbeye kapılarak yere yıkılır ve uykudan uyanırcasına yahut uzun bir yolculuktan dönmüşçesine yavaş yavaş kendine gelir.⁶⁷

Şaman ayininde göğe yükselişin bir de yeraltına iniş şeklindeki karşılığı mevcuttur. Önce kam, sanki yedi basamaklı bir merdivenden yer altı katlarına

⁶⁶ W. RADLOFF : a.g.e., 236-237

⁶⁷ W. RADLOFF: a.g.e. , 235; Sadettin BULUÇ: a.g.m. , 319; Abdülkadir İNAN: a.g.e., 103-107

iniyormuş farz edilir. Bu sırada ona ,atalarının ve koruyucu ruhlarının refakat ettiğine inanılır. Her basamakta veya yerin altının her bir katında o, engellerle karşılaşır ve onları aşmak için türlü yollara başvurur. Nihayet Erlik Han'a ulaşan şaman, ona çeşitli hediyeler sunar, ondan türlü dileklerine vaatler elde ederek bir kazın üzerine binmiş şekilde geri döner. Yine bu geri dönüş de derin bir uykudan uyanıyormuş gibi olur⁶⁸.

2. Totemizm: "Totem" ilkel bir topluluk olan klanın atası sayılan ve bu sıfatla kutsal sayılan hayvan, bitki veya cansıza verilen addır. Klan üyeleri bu totemden geldiklerine inanırlar ve bu totemi kutsal kabul ederler. Toplamların en ilkel şekli olan klanın din ve toplum örgütüne kısaca "Totemizm" denir. Bütün klan mensupları o totemden türedikleri kanaatindedirler. Totemin taştan veya tahta parçalarından sembolleri yapılır ki buna "şuringa" adı verilir. Kurt, tavşan vb. herhangi bir bitki ve bir taş parçası; yağmur, deniz vb. totem olabilir. Onu ata sayanlar kendilerini birbirleri ile akraba bilirler, toteme ait klanın adını taşırlar, o toteme mahsus törenlere katılırlar, başka totem sahibi klanların dini törenlerine giremezler. Bir klanın üyeleri arasında evlenme yasaktır, zira aynı toteme taptıklarından birbirlerine karşı "mahrem"dirler ve aynı kutsallığı taşırlar. Halbuki diğer totemler, kendilerince, kutsal olmadığı için başka klan mensupları ile evlenmeleri mümkündür. Totem dini yalnız bir hayvanın ata tanınmasından, ona ait bazı tasvirler yapılmasından ibaret değildir⁶⁹.

Totemizmin ana fikirleri totem, mana ve tabu fikirleridir. Başlıca ayin ve törenler bir müspet tapınma ile bir de menfi tapınmadan ibarettir.

Totem terimi, bir klanın bütün üyelerinin kutsal saydıkları yaratıklar veya şeyler çeşidini göstermektedir. Bunlar çoğu zaman (kanguru, opossum, manda, kartal, şahin, papağan, tırtıl gibi) hayvanlar, bazen (çay fidanı gibi) bitkiler, daha seyrek olarak da (yağmur, deniz, bazı yıldızlar gibi) şeylerdir. İngiliz misyoneri Cödrington, mana terimini şöyle tarif etmektedir: " Bu, madde dışı cinsten ve bir

⁶⁸ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 129

⁶⁹ İbrahim KAFESOĞLU, "Eski Türk ...", a.g.e., 290,291

anlamda tabiat üstü bir kuvvet, bir etkidir; fakat kendini bedeni kuvvet, yahut da insanın sahip olduğu her çeşit kudret ve üstünlük sayesinde açığa vurur. Mana belirli bir nesne üzerinde sabit değildir; her çeşit nesne üzerine getirilebilir...Melanezyalının dini, ya kendisi faydalanmak yada bundan başkalarını faydalandırmak için, mana edinmekten ibarettir." Tabu, bazı nesnelerin, bazı fillerin yasak olduğuna delalet eden müesseseyi gösterir. Tabunun başlıca amacı kutsal olanı, kutsal olmayandan ayırmaktır⁷⁰. Tabu, her hangi bir şeyi söylemekten, yahut bir işi yapmaktan, insanın kendini alıkoymasına denir. Bu da bir şeyi ya çok sevmek, öfke saygı göstermek, yahut da bir şeyden korkmak, onun şerrinden beri bulunmak için yapıldı⁷¹.

Totemizmin ayırt edici nitelikleri, ana tarafından akrabalık, dış evlenme, totem inancı, mantık öncesi zihniyet, ortaklaşa mülk ve parazit ekonomi olarak özetlenir. Bir klanda herkes birbirinin akrabasıdır. Akrabalık gerçek değil, saymaca bir kandaşlığa dayanır. Klanın bir başka niteliği de, her klanın taşıdığı adın o klanın sıkıca ilgili bulunduğu eşya, bitki ve hayvandan birisinin adı olmasıdır. Klan üyeleri ile bu eşya, bitki veya hayvan arasında bir akrabalık var sayılır. Bir klanı diğerinden ayıran o klanın totemidir. Klanın totemi üyelerden her birinin totemidir. Klan, büyük çapta bir aile sayılabilir⁷².

Tylor'a göre Totemizm: Tylor, totemizmi atalara tapma inancı ile açıklamaya çalışır. İlkel insanların çoğu, ölen atalarının ruhlarının hayvan veya bitki gövdelerine göç ettiklerine inanırlar. Böylece, atalarına tapan ilkelerde ataların uyandırdığı dini hisler ve saygı, adı geçen hayvan veya bitkilere yönelir ve bu türler, kutsal bir karakter kazanarak, dini ayinlerin kendilerine yöneldiği birer nesne haline alırlar⁷³.

⁷⁰ Felicien CHALLAYE: *Dinler Tarihi*, Çev, Samih TİRYAKİOĞLU, (İstanbul : Varlık Yayınları, 1960), 10,11,12,13

⁷¹ Murat URAZ: *Türk Mitolojisi*, (İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1967), 184

⁷² Mehmet TAPLAMACIOĞLU: *Din Sosyolojisi*, (Ankara : A.Ü.İlahiyat Fakültesi Yayınları,1983),

⁷³

⁷³ Ersan YÜCEL: "Totemizm", *Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi*, II, 1975'den ayırabım, 69,70

Jevons'a göre Totemizm: Jevons, totemizmin kökünü olağanüstü varlıklara inançta aramak gerektiğini ileri sürer. Doğanın düzensizlikleri (güneş veya ay tutulması, fırtınalar, şimşekler, sel baskınları, depremler, vs.) insanları, bu olayları olağanüstü varlıklara atfetmeğe yöneltti. Sonra da her klan b olaylardan korunmak için kendilerini akrabalık ilişkileriyle bu varlıklardan birine bağladılar. Jevons bu şekilde, akrabalık bağları ile bir klana bağlanmış olan bu varlıklara totem adını verir⁷⁴.

Frazer'a göre Totemizm: Frazer, birbiriyle ilişkileri zayıf olan üç değişik teori ortaya atar. Son teorisinde, gebelik totemizminin en ilkel totemizm şekli olduğunu ileri sürer. İlkel bir kadın gebe olduğunu anladığı zaman, içine bir ruhun girdiğini düşünür. Bu ruhun gelebileceği en akla yakın yerler de kadının çevresinde bulunan nesnelerdir. Eğer kadın o anda bir tohum ekmekle, fidan dikmekle, bir hayvanı seyretmekle veya bir şey yemekle meşgul ise bu tohumun, fidanın, hayvanın yada yiyecek maddesinin ruhunun kendi içine geçtiğine inanır. Bu şartlar altında doğan çocuğun bu nesnelerin bir parçası olduğu kabul edilir ve çocuk bunlara karşı belli birtakım kutsal davranış ve inançlara sahip olur⁷⁵.

Durkheim'e göre Totemizm: Durkheim'e göre, totemin en önemli özeliği, toteme sahip grubun üyeleri tarafından kutsal olarak kabul edilışıdır. Bu kutsallığın nedeni, totemin iki şeyin sembolü, bir biçimde ifadesi oluşundandır: önce, totem tanrının veya totemik ilkenin (mana) gözle görülebilir bir şekli, ikinci olarak da, o toteme sahip olan grubun, klanın, bir sembolüdür. Totem klanın bayrağı, her klanın kendisini diğerlerinden ayırmasına yarayan bir işarettir. Ve, mademki totem aynı anda hem tanrının hem de toplumun sembolüdür, o halde tanrı ve toplum aslında aynı şeydir. Durkheim'e göre, klanın tanrısı aslında totem olarak kabul edilen hayvan veya bitkinin biçiminde somutlaştırılmış, klanın kendisinden başka bir şey değildir. Ona göre, bir toplumun kendisini meydana getiren bireyler üzerindeki egemenliği, zihinlerde kutsallık duygusunu uyandırmaya yeterdir. Durkheim, toteme yönelmiş olan kutsal davranış ve inançların asıl hedefinin sosyal düzenin kendisi

⁷⁴ Ersan YÜCEL: a.g.m. , 70

⁷⁵ Ersan YÜCEL: a.g.m. ,70

olduğunu ve sosyal düzenle belli bir ilişki içinde bulunan herhangi bir nesnenin bu tür davranışlara hedef olacağını söyler. Bir sosyal grup, ancak, o grup üyelerinin bilinçlerinde bir bağlılık ve ait olma duygusu varsa, bir devamlılık ve dayanışmaya sahip olabilir. Bu gibi duygular da, varlığını ancak arada bir topluluk içinde ortaklaşa ifade edilerek, sürdürülebilirler. Durkheim, sosyal duyguların bu şekilde toplu olarak belli aralıklarla ifadelerinin kutsal bir şekil, bir ayin şekli, almaya yöneleceğini ve ayinlerde de grubun simgesi olarak ödev yapacak, az çok somut nesnelere ihtiyaç bulunduğunu söyleyerek, hayvan ve bitkilerin, çizgilerle gösterilebileceklerinden, en uygun simgeler olduklarını iddia eder. Totemik simge veya modeller, Durkheim'in teorisinin temel ögesidir⁷⁶.

Radcliffe-Brown'a göre Totemizm: Radcliffe-Brown birinci teorisinde totemlerinin resimlerini veya modellerini yapmayan birçok kabilenin bulunduğunu ispat eder. Totemizmin, insanla doğal türler arasındaki çeşitli kutsal ilişkileri kapsayan çok geniş bir olgunun ancak bir parçası olduğunu söyler. Fonksiyonel ve faydacı bir görüş açısını benimseyerek, insanın tamamıyla veya geniş çapta avcılık ve toplayıcılıkla geçindiği bütün toplumlarda, totemizme sahip olsun veya olmasınlar, hayvan ve bitkilerin kutsal bir karakter kazanacaklarını söyler. Toplum alt gruplara ayrılarak farklılaşınca her alt grup, ihtisaslaşma yoluyla, bir veya daha fazla doğal türle özel bir ilişki edinir. Toplumun madde veya manevi iyiliğine önemli etkileri olan her hangi bir nesne veya olayın, kutsal davranış ve inançların bir hedefi olmaya yatkın olduğu üzerinde önemle durur. Ona göre, totemizmde doğal türler, sosyal grupların temsilcileri oldukları için değil de, topluma olan faydalarından ötürü, zaten ayinlerin hedefi oldukları için kutsaldırlar⁷⁷.

Malinowski'ye göre Totemizm: Malinowski fonksiyonel bir görüşle, ilkel insanın totem olarak önce hayvan ve bitkileri seçtiğini, zira bunların onun gıdasını teşkil ettiğini ve gıda ihtiyacının da ilkelin bilincinde ön sırada yer alarak, yoğun ve çeşitli duygu ve heyecanlar uyandırdığını söyler. Böylece, bazı hayvan ve bitki türleri, özellikle kabilenin ana besin maddelerini teşkil edenler, ilkeller için temel ilgi

⁷⁶ Ersan YÜCEL: a.g.m. , 71

⁷⁷ Ersan YÜCEL: a.g.m. , 72

kaynağı haline gelirler. Ayrıca, hayvanlar, üstün görünüşteki güçleri dolayısıyla insanda korku, dehşet, hayranlık, gibi karışık duygular da uyandırır. Bu duygular ve bu varlıklara duyulan büyük ilgi, onların insanlara olan genel benzerliği – yürümeleri, sesler çıkartmaları, duygularını ifade etmeleri gibi- ile birlikte, insanlarla hayvanlar arasında akrabalık bağları olduğunu inanç şeklinde belirir. İnsanların bu türleri kontrol altında tutmak isteği, kendilerinde, bunlar üzerinde etkili özel bir takım kuvvetlerin bulunduğu, onlarla aralarında bir takım akrabalık bağları bulunduğu, hayvan ve insan türlerinin aslında aynı özden geldiklerine dair bir inanç doğurur. Bu inanç, bir takım sakıncalara, tabulara ve bu yasaklar da türlerin çoğalmasını gerçekleştirmeye yönelmiş inanç ve pratiklere yol açar. Bu kutsal inanç ve pratikler, giderek, bolluk getirdiğine inanılan büyüye, büyü de bir aile veya klan içinde kalıtsal olan ihtisaslaşmaya yol açar. İhtisaslaşan aileler de zamanla genişleyip, kökleşerek, her biri kendi totemlerine sahip birer klan haline gelirler⁷⁸.

Fortes'e göre Totemizm: Fortes, totemizmi sadece Tallensi toplumu için geçerli olan sembolik bir teori ile açıklamaya çalışır. Tallensi düşüncesine göre, atalar, hayattaki torunlar ve hayvanlar arasında bölgesel bir bağ vardır: kutsal hayvanların kutsal gölcüklerde veya kabileye ait arazide hazır bulunuşu gibi, ataların ruhları da kendi soylarının sosyal yaşantısı içinde hazır bulunurlar. Tallensi kültüründe, hayattaki torunlarla atalar arasındaki ilişkiler ebedi bir mücadele şeklinde belirir. Tallensi, atalarının kendilerine kötülük yapacak, felaket getirebilecek güçlere sahip olduklarına inanırlar. Atalar, bu saldırgan müdahaleleriyle, toplumun sosyal düzenini kontrol altında tutarlar. Canlılar, ataların davranışlarını kontrol altında tutarlar. Canlılar, ataların davranışlarını kontrol altına alamazlar. Aynı şekilde, ormanda ve nehir kenarlarında yaşayan vahşi hayvanların davranışı da atalarinki gibi, önceden kestirilemez ve kontrol altına alınamaz. Onlar da şaşırtıcı, rahat durmaz, akıldan çıkarılmaması gereken saldırgan varlıklardır. Bu yüzden, insanın günlük yaşantı içinde hayvanlarla olan ilişkileri ve tecrübeleri, onların dini alanda atalarla olan ilişkileri için çok uygun bir sembolizm sağlar⁷⁹.

⁷⁸ Ersan YÜCEL: a.g.m., 72,73

⁷⁹ Ersan YÜCEL: a.g.m., 73

Roux'a göre Totemizm: Roux, VIII. Yüzyıldan itibaren, bazı Türk kabilelerinin klanları ile bazı hayvanların arasında bir bağın gözlenmiş olmasını Türklerde Totemizmin varlığına kanıt saymaktadır. O, hayvanlarla ilgili inanç ve uygulamaların Türk dini içinde yerlerini aldığını, mağaraların, suların, ağaçların kutsallaştırılmasının, hayvanlarla ilgili menşe efsanelerinin eski Türklerde totemizmin varlığını gösterdiğini düşünüyor. Türk toplulukları arasında yer alan "hayvan ata" inancı ve efsaneleri, geleneksel Türk dininin menşei formunu Totemizme bağlama iddialarına temel teşkil etmiş bulunmaktadır⁸⁰.

Totemizmin ayırt edici özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- *Ana tarafından akrabalık
- *Dış evlenme
- *Totem inancı
- *Ortaklaşa mülk
- *Parazit ekonomi
- *Mantık öncesi zihniyet

Bir klanda herkes birbirinin akrabasıdır. Ancak bu akrabalık bağı kan bağıyla değildir. Bir klanı diğerinden ayıran ise o klanın totemidir.

Klan üyeleri kendilerinin bir totemden geldiklerine inanırlar. Totem kadar klan üyeleri de kutsal sayıldığından bunların birbirleriyle evlenmeleri yasaktır. Bundan dolayı dış evlenme (exogami) kuralı klanın temelli bir niteliğidir. Totem, totemin tasviri, "şuringa" ve klan üyeleri; üçü de kutsaldır.⁸¹

Ziya Gökalp, bütün kavimlerin ilk totemizm devresinden geçtiğini, dolayısıyla Türklerin de totemizm devresini geçirdiğini savunmaktadır⁸². "Eski Türk dini zahirde bir natürizm yani tabiat perestlik idi. Hakikatte ise bir sembolizm yani timsalcilik idi. Türkler tabii mevcutlara ve hadiselerle taparken bunların içtimai

⁸⁰ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 135

⁸¹ Mehmet TAPLAMACIOĞLU: a.g.e., 78-79

⁸² Ziya GÖKALP: a.g.e., 75

zümrelerin timsalleri olduklarını bilmezlerdi. Fakat sosyoloji ilmi gösteriyor ki bütün eski milletler cemiyete ve onun zümrelerine timsal ittihaz ettikleri eşyaya tapmışlardır. Totemizm devrinde bu timsaller hayvanlarla nebatlardır".

Gökalp, totemizmin Türklerin dini inancında bir aşama olduğunu ve totemizm inancından sonraki inanca geçtiklerini söyler. Ziya Gökalp ile aynı düşünceleri taşıyan Osman Turan, Mehmet Eröz gibi araştırmacılar da Türklerin menşeinin totemizm olduğu düşüncesini taşımaktadırlar.

Türklerde totemizmin varlığından Rasonyi bahsetmektedir. Sibirya şamanizminin köklerinin totemizme dayandığı ise bilinmektedir. Sibirya totemizmi ilk önce iptidai insanlar arasında çıkmış, insana kendisine zararlı hayvanların fevkal beşer vasıfları arasında nadir görünüş veya görünmezlik gizlilikleri dikkatinden kaçmamıştır⁸³.

Türklerde totemizmin varlığını savunanlar Türklerdeki nadir görülen putlar ve fetişleri birer totem olarak ele alırlar. Çin kaynaklarına göre Göktürkler Tanrılarının suretlerini keçeden yaparlar ve deri torbalar içinde muhafaza ederlerdi. Bu suretleri iç yağıyla yağlarlar ve sııkların üzerine dikerlerdi. Yılın dört mevsiminde bu tanrılara kurban keserlerdi. Ayrıca yine Çin kaynaklarında bir Hun prensinin çadırında altın put bulunduğu belirtiliyor⁸⁴.

Türkler Bozkurt'tan türediklerine inanırlar. Bütün Türk boylarında Bozkurtun özel bir yeri vardır. Fuad Köprülü, Eski Türklerin kurdu ata saydıklarını, Kurt namına yılda bir defa dini merasim yaptıklarını, aşiretler halinde yaşadıkları zaman totemizm dinine bağlı olduklarını söylemektedir⁸⁵. Göktürkler kendilerine kurt başlı bayrağı sembol olarak kullanmışlardır. Kurt başlı bayrağın kullanılması onların totemizme bağlı olduğu fikri⁸⁶ ne neden olmuştur.

⁸³ L. RASONYI: a.g.e. , 28

⁸⁴ Abdülkadir İNAN: a.g.e. , 3

⁸⁵ Fuad KÖPRÜLÜ: Türk Edebiyatı Tarihi, 15

⁸⁶ Fuad KÖPRÜLÜ: a.g.e., 56

Ancak unutulmamalıdır ki Türklerde kurt sadece ata olarak kabul edilmektedir. Kutsal bir varlık olarak addedilmemiş, totem olarak kabul edilmemiş ve ibadet edilmemiştir.

Bozkurt Destanına göre Göktürkler kurttan türemişlerdir. Bozkurt söylencesi, eski Çin kaynaklarında iki biçimde saptanır⁸⁷:

Göktürk destanları bütün Türklerin düşmanlarca yok edildiği bir baskın kıyımı ile başlar. Türk soyunu bu büyük kıyımdan, annesi Bozkurt olan bir kurt kurtarır. Annesi kurt olduğu için öldürülemeyen bu genç, tek başına sağ kalır, yaz kış Tanrılarının kızları ile evlenir. İlk oğluna "Türk" adını verir. Türkün on çocuğundan birinin adı "Asena", yani Bozkurt'tur. Bu ad Asena'ya eski analarının adını yaşatması için verilmiştir. Türkler bu evlenmelerin çocukları olarak çoğalırlar.

Başka bir söylencede, ana kurt, önce bir kurtarıcı, sonra ana olarak anlatılır. Sağ kalan Türk'ü bu dişi kurt korur, besler. Yeni Türk kuşakları, dişi kurt ile, elleri ayakları kesilmiş tek Türk çocuğunun evlenmesinden türer. Bu evlenmeden doğan çocuklardan biri Asena'dır. Asena atalarını unutmaz. Herkesin de atalarını bilmesini ister. Çadırın önüne bir direk diktirir. Üzerine altından bir kurt kafası koyar. Bu kurt başı Türk'ün ilk bayrağı olur. Türkler, Ergenekon'dan çıktıkları zaman, hanlarının adı Börte Çene, yani Bozkurt'tur.

İbrahim KAFESOĞLU, Totemizm ile Türk Toplumunu karşılaştırmıştır. Buna göre:

Totemi ailede ana hukuku caridir. Türk ailesi ise pederşahi bir karakter taşır. Klanda akrabalık totem bağına dayandığı halde Türklerde kan bağına dayanır. Klanda ferdi mülkiyet olmadığı halde Türk toplumunda vardır. Totemci klanda ekonomi parazit vasıf taşır yani devşirmeye ve avcılığa dayanır. Halbuki, Türk ekonomisi tarım ve hayvancılık başta olmak üzere devşirme dışındadır. En önemli

⁸⁷ Fuat BOZKURT: *Türklerin Dini*, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995) ,14

ayrılıklardan birisi ise her klanın kendine ait bir totemi vardı. Türklerde ise ata kabul edilen hayvan sayısı ise bir tanedir. Totemcilikte, yalnız hayvanlar değil mesela bir taş parçası, yağmur suyu vb. totem olabilir; Türklerde kurdun saygı görmesinin ise, yüz binlerce baş sürünün otladığı bozkırların korkulu hayvanı olmasından ileri geldiği düşünülebilir. Kurt efsanesinin toplayıcı bir vasfa sahip bulunması, klanları birbirinden ayıran ve onları karşı karşıya koyan totemcilik anlayışına aykırı düşmektedir. Klanda her fert totemin adını taşır. Klan, totemine taptığı halde, Türklerde kurda tapılmaz. Türklerde totemcilikte görülen ve her dokunduğu şeyi kutsallaştıran mana telakkisi olmadığı gibi, totemcilikte ruhun ölmezliğine inanılmadığı halde, kainatı bile ruhlar dünyası olarak bilen eski Türklerde dini inancın temellerinden birini ruhun ebediliği teşkil eder ve bu sebeple ataların ruhlarına adaklar adanır, kurbanlar kesilir⁸⁸.

3. Toyunizm: Türklerde Toyunizm olduğu fikrini ortaya Ziya Gökalp atmıştır. Gökalp, Türklerin eski dinlerinin önceleri totemizm olduğunu daha sonra gelişerek bu dinin Toyunizm şeklini aldığını belirtmiştir.

Şamanizm eski Türklerde kehanetin ve ruhani tebabetin ismi idi. Mamafih Şamanizm daha evvel medeni totemizm devrinde bir din idi. Toyunizmden sihir mahiyetine girdi. Avrupalılar eski Türk dinine Şamanizm demekle hataya düşmüşlerdir. Tarih sahnesine çıktıktan sonra Türk dinine toyunizm yahut "nom" demek lazımdır⁸⁹.

Eski Türklerin dini toyunizm idi. Şamanizm ise sihirden ibaretti. Toyunizm ile Şamanizm'i birbirinden ayıran özelliklerden en önemlisi, toyunizm milli bir din olduğu halde Şamanizm'in beynelmilel özellik taşıması idi. Toyunlar sadece kendi aşiretlerinin mabutlarına ayin yaparlar ve bunlara sadece kendi aşiretlerinin fertleri müracaat ederdi. Şamanlar ise sihir kuvveti ile bütün aşiretlere mensup umum mabutlara müracaat edebilirlerdi. Şamanlara tabip gibi sanatkar olduklarından herkes

⁸⁸ İbrahim KAFESOĞLU: *Eski Türk Dini*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980); İbrahim KAFESOĞLU: "Eski Türk...", a.g.e., 291; Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 137; *İslam Ansiklopedisi*, XII/2, 240; İbrahim KAFESOĞLU: "Asya Türk....", a.g.e., 208,209

⁸⁹ Ziya GÖKALP: a.g.e., 40

müracaat edebilirdi. Türklerin ilk devrinde her il bir ümmetinden ibaretti. Çünkü her ilin kendine mahsus mabutları ve ibadetleri vardı. O halde toyunizm ümmeti vardı. Fakat Şamanizm yoktu.

Cihet yönünden Şamanizm sola, toyunizm sağa kıymet verirdi. Yine toyunizm erkeğe daha fazla değer verirken Şamanizm kadına değer veriyor ve sihir törenlerinde muvaffak olmak için kadın kılığına giriyor.

Şamanlar Gökalp'e göre sihirbazdan başka bir şey değildi. Toyunlar ise aynı zamanda siyasi reislerdi. Siyasi vazifesini gördükleri zaman Tudun, aşiret beyi adını alırlardı. Dini vazife ifa ederken de Toyun adını alırlardı. Mamafih Toyunlar Tudunlara münhasır değildi. Yabgu (İlbeyi)lar hatta İlhanlar bile toyunlardan sayılırdı. Bu gibi delillerin yanında Gökalp Şamanların bir dini kitapları olmadığı halde toyunların nom ismini verdikleri kitapları olduğunu belirtmiş, bunu da toyunizme delil saymıştır.

Gökalp'in Türkler için tasavvur ettiği milli bir din olan Toyunizm, budizmden başka bir şey değildir⁹⁰. Toyun kelimesi yabancı bir kelime olup Budist Rahibi manasını ifade etmektedir.

4. Fetişizm: basit, adi, yahut kıymetli taşlar ile bir takım maddelerin kutsal tanınması, bunların uğur getireceği inancında bulunulması, bunları kullanmakla kem gözlerden korunulacağı, Fetişizm'in esasını kurmuştur. İnsan eli ile üzerinde işlenilmemiş olan ham maddelere fetiş denirdi⁹¹.

5. Animizm: Animizm; bütün varlıkların ruh sahibi olduklarına inanmaktır. Animistlere göre canlı cansız her şeyin bir ruhu vardır. bu ruhların görevleri ve adları beraber bulundukları maddelere göre belirtilmektedir. Ruhlar, maddelerden ayrıldıktan sonra gök ve yer altı alemine giderler. Bunların iyileri ve kötülere vardır.

⁹⁰ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 2

⁹¹ Murat URAZ: a.g.e. , 149

iyilik ve kötülükleri de insanların görüş ve inanışlarına göredir. Hayvanları tanrılaştırmada bu inanışa dayanmaktadırlar⁹².

6. Natürizm: Natürizm, Güneş, Ay ve Yıldız gibi kozmik varlıkları, rüzgar ve fırtına gibi tabii olayları şahıslandırmak, onların zeka ve duygularının bulunduğu, kudret sahibi olduklarına inanmak, tanrı tanımaktır. Bu inanışa göre dağları, taşları, ağaçları, ve suları da tanrılaştırmak Natürizmin ana maddeleri içinde bulunmaktadır. İyi ve kötü her şey bunlardan beklenir, onların her şeyi yapabilmek kudretinde olduklarına inanılırdı ki bunların başında güneş gelmektedir⁹³.

7. Diğer Dinler: Türkler geçmişlerinden beri çeşitli din ve kültürlerle hoşgörü göstermişlerdir. Farklı kültürleri yadırgamamışlar hatta onlar Türk halkları içerisinde rahatlıkla yaşam alanına sahip olmuşlardır. Türklerin tarih sahnesinde bulundukları dönem içerisinde Zerdüştlük Türkler arasında yaşama imkanı bulmuştur. Ancak bundan Türklerin Zerdüştlüğü kabul ettiği anlaşılmamalıdır. Zerdüştlüğün etkileri daha çok Batı Türkistan ve Doğu İran'da kendisini göstermektedir. Bilhassa Göktürkler devrinden itibaren Semerkant, Buhara, Belh ve Herat gibi önemli yerleşim merkezleri, gelişen iç ve dış hadiselerden bunalar Zerdüştlüğün sığındığı bölgeler olmuştur. Zerdüştlük gibi farklı dinlerle temas eden Türkler Gök Tanrı dinine bağlılıklarını sürdürmüşlerdir⁹⁴.

B. ESKİ TÜRKLERDE DİNİ İNANCA BAĞLI ADETLER

Gök Tanrı inancında bir Tanrı'ya inanma vardır. Bu durum Türklerde Tanrı anlayışının ne kadar gelişmiş olduğunu göstermektedir. Orhun Kitabelerinde yer alan "Tengri teg Tengri" (Tanrı'ya benzer Tanrı) kendine benzer Tanrı idi⁹⁵. Türk Kağanlarını tahta bu Tanrı oturtur, savaşta Türklere bu Tanrı yardım eder, şafak

⁹² Murat URAZ: a.g.e., 157

⁹³ Murat URAZ: a.g.e., 157

⁹⁴ İskender OYMAK: "Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri", *Türkler*, III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 382

⁹⁵ Bahaeddin ÖGEL: *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1997), 312

söktüren, bitkiyi meydana getiren Ulu Tanrı'dır. Yani o hayat vericidir, Ölümde can veren de O'dur⁹⁶.

Bizans Tarihçisi Theophylistos Türklerin toprağı, suyu, havayı ve ateşini takdis etmelerine rağmen sadece yerlerin ve göklerin halikı bir Tanrıya taptıklarını, ona at, sığır ve koyun kurban ettiklerini istikbali haber veren din adamları kamlar olduğunu söyler. Nitekim Mungu Honda din adamlarını münakaşa için huzuruna çağırıldığında "Biz sadece tek bir Tanrının varlığına, onun sayesinde yaşadığımıza, onun sayesinde öldüğümüze inanırız" demiştir⁹⁷.

Türklerin yaratılış kozmogonisine göre, Tanrı var iken hiçbir şey yoktu, sadece su vardı, bir de kişi vardı. Kişi büyülenerek Tanrı'dan yüksekte uçmak istedi. Tanrı, onu düşürdü. Daha sonra kişiye sudan toprak aldırdı. Bu toprağı suyun yüzüne saçtı. Kendisi için ayrı bir dünya yaratmak isteyen kişi bir parça toprak da ağzına almıştı. Tanrı suya saçtığı toprağa büyü deyince kişinin ağzındaki toprak da büyümeye başlayınca Tanrı tükürmesini istedi. Böylece dağlar oluştu. Kişi artık Tanrı'ya karşı gelmiş ve günahkar olmuştu. Tanrı, ona Erlik ismini verdi. Daha sonra Tanrı insanı yarattı. Erlik insanları kandırır. Tanrı, Erlik'in sözünü dinlediği için insanları da cezalandırır, Erlik'i ayı güneşi olmayan dünyaya hapsedti. Erlik'in yalvarmaları sonunda Tanrı, Erlik'i affetti. Erlik de kendine gökleri yaptı. Daha sonra Tanrı'nın en sevgili meleklerinden Ulu Melek'le Erlik arasında savaşlar olur. Ulu Melek, Erlik'i yener ve göklerini dağıtır⁹⁸.

Türklerde Cennet ve Cehennem inancı vardı. Eski Türkler Cennet'e "uçmak", Cehennem'e "tamuğ" adını verirdi.

Türkler, kıyamet gününe ve ruhun ölmezliğine inanırlardı. Fakat, tenasül inancı yoktu. Kıyamet sonrası mahşer gününe "Uluğ Gün" ismini veriyorlardı.

⁹⁶ İbrahim KAFESOĞLU: a.g.e., 67

⁹⁷ Muharrem ERGİN: *Orhun Abideleri*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları), 13-15

⁹⁸ W. RADLOFF: a.g.e., 215

Türklerin atları ve silahları ile gömülmelerinin sebebi, bu şekilde Cennet'e gideceklerine dair bir inancın neticesidir⁹⁹.

Eski Türkler ruhun ölmezliğine inanırlar ve o ruhun kişi öldükten sonra devamlı akrabalarının yanında olduğuna inanırlardı. Onun için bazı törenler yapmazlarsa rahat etmediklerine inanırlardı. Bunun için atalarının ruhlarına kurbanlar keserlerdi.

Eski Türklerde güneş, ay, yer-su ruhları, atalar, ölümler, ateş, ocak, orman, ağaç, kaya, dağ, su ve ırmak, göl, demir ile ilgili inanç ve kültler ayrıca bazı hayvanlarla ilgili inançlar vardı¹⁰⁰.

1. Kurban: Türklerde kurban öncelikli olarak Gök Tanrı'ya sunulmaktadır. Bunun yanında bazı durumlarda önemli kişilere de kurban sunulduğunu görmekteyiz. Türklerde kurban kesme en eski ve köklü ibadet biçimi kabul edilmektedir. Kurban kelimesinin yerine Türkler, "kergek, kereh, kudayı, Allahlık, itik, ıyık, ızık, yağış tapığ.." gibi kelimeleri kullanmışlardır¹⁰¹. Cenaze merasimlerinde kurban edilen hayvanların ölüm ötesi bir varlıkta, tekrar canlanıp, adanmış oldukları şahsa yararlı olacakları sanılıyordu¹⁰².

Türklerin eski dini kurban inançları hakkında şu bilgi dikkat çekicidir: "Kestikleri at ve koyun kurbanlıkların kafalarını sııklara korlar. Hakanın çadırı Ötüken dağındadır, kapısı doğuya bakar. Her yıl başbuğlarıyla beraber atalarının mağarasına kurban sunar. Ayın ilk onunda ırmak kıyısında Tanrı'ya kurban keserler¹⁰³.

Türklerdeki kurban dini hayatın vazgeçilmez bir ibadet biçimidir. Ferdi olmaktan çok müşterek olarak yapılan bir merasimdir. Geleneksel Türk dini

⁹⁹ Osman TURAN: a.g.e., 54

¹⁰⁰ Hikmet TANYU: *Türk Töresi*, 114

¹⁰¹ Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde....", a.g.e., 265

¹⁰² Emel ESİN: a.g.e., 4

¹⁰³ Hikmet TANYU: *Türklerin Dini Tarihçesi*, (İstanbul : Burak Yayınları, 1998), 24

içerisinde kurban çeşitli amaçlarla uygulanmaktadır. Bunlar: Tapınma, dua, şükür, ölüm, zafer, barış isteği, ittifak tesisi, kuraklık döneminde yağmur yağması için, hastalıkların iyileşmesi vb. gibi hallerdir. Türklerde kesilen kanlı kurbanların en önemlisini at oluşturmaktadır. Atın yanı sıra koyun, keçi gibi hayvanlar da kurban edilmişlerdir. Türklerde kurban edilen hayvanların kemikleri kırılmamakta, köpeklere verilmemekte, ateşte yakılmamakta veya yere gömülmemektedir. Bazı özel ayinlerden sonra kurban kemikleri toplanıp bir kaba konularak kayın ağacına asılmaktadır. At kurbanlarının kafatası bir sırtık üzerine konulmaktadır¹⁰⁴. Kurban olarak kesilen hayvanın erkeği makbuldür. En çok at kurban edilmiş olup, Türk kavimlerine ait mezarlarda at iskeletlerine rastlanmıştır.

Türklerde insan kurban ediliş edilişmediği ile ilgili çeşitli tartışmalar yaşanmış ve bir kısım araştırmacılar Türklerde insan kurban edildiğini belirtmişlerdir. Bunun aksini savunan araştırmacılar da bulunmaktadır. Türklerde insan kurban edildiğini savunan Barthold, J.P.Roux, Makdisi, Cüveyni, Mesudi'ye karşılık Eberhard, bozkır kültürüne dayalı Türk topluluklarında insan kurbanı iddialarını kesinlikle reddetmektedir¹⁰⁵. Kanaatimizce Türklerde insan kurban edilmemiştir. İnsan kurban edilmesi Türk düşüncesine, Türk inancına tamamen zıttır. Nitekim bozkır kültürünün özünde insan kurbanı meselesi bulunmamaktadır. İnsan kurban edilmesi tamamen ziraat kültürüne hasır. Eberhard'ın belirttiğine göre, insan kurban adeti bazı yerlerdeki Türkler tarafından yasak edilmiştir¹⁰⁶. Hatta bu adet Türkler tarafından Çinliler için bile yasaklanmıştır¹⁰⁷.

2. Tapınma: Eski Türklerde gök tapınağına Türkçe "Tengrilik" denilmektedir. Türklerde, kurban yeri (yağışlık veya yağışlı orun), otag gibi üstüvani şekilde inşa edilecekti. Böylece, gök ibadete ahalinin başlıca unsurları dağ, pınar veya göl ile otag kubbesi idi. Bu unsurların tapınaklarda da yer alacağı

¹⁰⁴ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 98; Sadettin GÖMEÇ: "Eski Türk İnancı.....", a.g.e., 93

¹⁰⁵ Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde....", a.g.e., 265

¹⁰⁶ İbrahim KAFESOĞLU: "Eski Türk...", a.g.e., 299; Fuat BOZKURT: a.g.e., 24

¹⁰⁷ Wolfram EBERHARD: "Eski Türk Dini", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XIII, (İstanbul, 1964), 87

görülebilecektir¹⁰⁸. Eski Türkler Gök Tanrı inancına sahiptirler. İbadetlerinin temelini Gök Tanrı'ya sunulan kurbanlar oluşturmaktadır. Ancak Ziya Gökalp'e göre, Türkler dinin zühdi ayinlerden ve menfi ibadetlerden uzak, taassuptan ve din inhisarcılığından azade bulunmaktadır. Bu durum Türkleri gerek kadınlar hakkında, gerek diğer kavimler hakkında çok müsamahalı yapmıştır¹⁰⁹. Türk inancı içerisinde puta tapıcılık asla yer almamıştır. Putları korumak ve tazim etmek amacıyla da tapınaklar inşa edilmemiştir. Eski Türklerin Gök Tanrı'ya ibadet usulleri hakkında da açık bilgi bulunmamaktadır¹¹⁰. Türklerin ibadetlerini yaptıkları ibadethanelerin varlığından haberdar değiliz. Bunun yanında ecdat mağaraları, mukaddes dağlar ve yer-sular, hakanın otağı ve obalar, dini merasimlerin yapıldığı yerler olmuşlardır. Türklerdeki ibadetler ferdi olmaktan çok müşterek olarak yapılmıştır¹¹¹.

Altay dünyasının iki tapınma türü tanıdığı güçlü bir olasılıktır: Bunlardan biri; devlet ve imparatoru ilgilendiren ve Gök Tanrı'ya (Tengri) dayanan resmi bir tapınma, diğeryse (diğer Tanrılarla birlikte) klana yada aileye dayanan özel bir tapınma. Bu iki tapınıştta da kurbanlar olduğu gibi, dualar da bulunmalıdır. Bir yandan yerli belgelerimizin, diğer yandan yabancı kaynakların nitelikleri bñte ağırlığın resmi tapınmadan yana olduğunu açıklamaktadır. Altay toplumlarında ölmeme arzusu o denli güçlüdür ki, dualara duyulan inanç, güven onlara yeterli gelmemektedir¹¹².

Eski Türklerde dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, deniz, demir, kılıcın gizemli güçleri var. Ayrıca güneş, ay, yıldırım, yıldız, şimşek, ruh Tanrıları sayılır. Ruhlar iyi ve kötü ruhlar olarak ikiye ayrılır. Asyalı Hunlar ilk yaz ve son yazda atalara ve doğa Tanrılarına kurbanlar keserler. Hun Tanhu, gündüz güneşi, gece dolunayı ulular, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar girişimlerini ay yıldız hareketleri ile denetlerler. Hunlar, saldırıyı yada savaşı ancak ayın büyümekte olduğu veya tamamladığı günlerde göze alırlar. Büyük kağan en büyük din adamı gibi bir

¹⁰⁸ Emel ESİN: "Tengrilik", *Sanat Tarihi Yıllığı*, (İstanbul, 1983), 37

¹⁰⁹ Ziya GÖKALP: "Türklerde Ahlak", *Türkler*, III, (Ankara : Yeni Türkiye Yayınları, 2002) , 288

¹¹⁰ İbrahim KAFESOĞLU: "Eski Türk...", a.g.e., 302

¹¹¹ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 94

¹¹² J.Paul ROUX: *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, (İstanbul : Kalcı Yayınları, 1999), 52

şeydir. Her sabah Tanrının çadırından çıkar, tapınır gibi bir tavırla, doğan güneşi selamlar. Uğur getiren yeni ay gördüğü zaman ise aynı saygı ile selamlar¹¹³.

Türkler, "güneş"e ve güneşin doğduğu "doğu"ya saygı gösterirlerdi. Doğu, güneşin doğduğu bir yöndü. Bu sebeple Türkler doğuya büyük bir önem verirlerdi. Batı ise, ayın bir sembolü halinde idi. Türklerde güneş, aydan daha önemli idi. Türkler ölülerinin başları ile evlerinin kapılarını da doğuya doğru çevirirlerdi. Yön tayin ederken de yüzlerini yine doğuya dönerlerdi. Yüzlerini doğuya dönen Türkler, doğu yönüne, "ileri" derlerdi. İleri yerine, bazen "gün doğusu" deyimini kullanırlardı¹¹⁴.

2.1. Kutsal Sayılar: Eski Türkler bazı sayıları uğurlu kabul etmişlerdir. Sayılar, çeşitli milletler içinde dinle ilgili farklı anlamlara bürünmüşlerdir. Muhtelif Türk boylarının dili üzerinde yapılan çalışmalar neticesinde bir, üç, yedi, dokuz, sekiz, on iki, kırk, altmış, üç yüz altmış gibi sayıların uğurlu kabul edildiği görülmüştür. Eski Türk boylarında bağışın ve hediyein sayısı dokuz olurdu ve dokuz uğurlu kabul edilirdi. Üç, yedi, dokuz, otuz sayıları Orhun abidelerinde kutsallık için kullanılırdı. Abidelerde bu sayılarla beraber altı ve on sayısı boy, kabîle adlarını ve boydaki kabilelerin miktarını yahut sembolik olarak kutsallık ifadesi için kullanılır. Orhun-Yenisey abidelerindeki üç kurikan, üç tuglîg, Türk budun, üç karluk, üç ıduk Tatar ve üç Oğuz ifadelerinde üç sözü kutsallık ifade etmektedir. Orhun-Yenisey abidelerinde yedi sayısı da kutsallık ifade etmektedir¹¹⁵. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Türkler, atlarıyla beraber ölü konulan çadırın etrafını 7 defa dolaşırlar, yüzlerini bıçakla keserlerdi. Ölünün çadırının etrafındaki bu adet yedi gün devam eder. Günümüzde de bu uygulamaya benzer bir uygulama görülmektedir. Ölen kimsenin yedisinin, kırkının, elli ikisinin yapılması bu geleneğin devamı olsa gerektir.

¹¹³ Fuat BOZKURT: a.g.e. , 29,30

¹¹⁴ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. , 703,704

¹¹⁵ Yunus MEMMEDOV: "Orhon-Yenisey Abidelerinde Kutsal Sayılar", *Türk Kültürü*, XXV/290, (Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987), 351,352,354

2.2. Kutsal Renkler: Gelmiş geçmiş bütün devletlerde renkler önemli semboller taşımıştır. Renkler, farklı devletlerde başka anlamlar taşımıştır. Devletin bağımsızlığı olan bayrakta ifadesini bulmuştur. Türk tarihi içinde de renkler çeşitli anlamlar kazanmıştır. Türk tarihi içinde ana renkler yön ifadesi olarak kullanılmıştır. Kara kuzeyi, kırmızı güneyi, gök doğuyu, ak batıyı ifade etmek için kullanılmıştır¹¹⁶. Renkler Türk devletlerinin bizzat kendilerine de ad olmuştur. İncelediğimiz dönemin devletlerinden Göktürkler *Orhun* kitabelerinde devlet adı olarak Türk adını kullanmışlardır. Bu devletin kullandığı "Gök" kelimesi devletin doğu tarafı için kullanılmıştır. Çünkü Gök, doğuyu ifade etmektedir. Göktürk Kitabelerinin bir çok yerinde "Kara Budun" ifadelerini görmekteyiz. Buradaki kara kelimesi renkten öte "güçlü, kuvvetli, kendine itibar edilen" anlamlarını taşımaktadır. Kitabelerde kara kelimesinin zıttı olarak "Ak Budun" kelimelerine rastlanmaz. Kitabelerde sıklıkla kullanılan "Yağız Yer" kelimesi toprağın rengi olmuştur. Yine incelediğimiz dönemin devletlerinden olan Hunlarda da, buna benzer bir durum vardır. çünkü Hunlar, Ak Hunlar, Kara Hunlar biçiminde ifade edilmektedir. Bu da Hunların kuzey ve batı devletlerinden olduğunu göstermektedir. İncelediğimiz Bozkır devletlerinin renklerdeki durumu bu şekildedir. Boz, coğrafyaya verilen renktir. Bu renk kara ve beyazın karışımından meydana gelir. Kurşuni renk olarak kabul edebileceğimiz boz Türklerin coğrafyasının adı olmuştur.

3. Dua: Eski Türk dini içerisinde ferdi dualara yer verilmiştir. Türkler, hudutları geçmeğe karar verdikleri zaman bir mabede gidip zafer için dua ediyor; ondan sonra ordularını toplayarak Çin'e doğru taarruza geçiyorlardı¹¹⁷. Duanın yapılaş şekline dair elimizde yalnız bir tek vesika vardır. Bu vesika Han-Şeu-Ley ile ilgilidir. O, aniden hasmı Liyou-yao'ya rastlayınca, üzengilerine basarak atının üstünde dikildikten sonra, önce kollarını Gök'e doğru uzatıp başını aşağıya doğru eğdi ve bu suretle manalı bir dua vaziyeti aldıktan sonra şükran için şöyle haykırır: "Ey Gök, onu bana teslim ettiğin için sana şükürler olsun!" (Wieger, s. 1092, v.d.) En az iki yerde duanın mevcudiyeti sabit olmaktadır. Biri, Han Şeu Ley'in kurtuluşu

¹¹⁶ Mustafa KAFALI: "Türk Kültüründe Renkler", *Yör-Türk Dergisi*, VII/42, (Ankara Mart Nisan 2002), 39

¹¹⁷ Osman TURAN: a.g.e. , 94

münasebetiyle Gök'e şükür için yaptığı şahsi bir dua, öteki ise bir and içme esnasında herkesin gözü önünde yapılan merasimli bir dua¹¹⁸.

4. Türklerde falcılık: Türklerde dini sihri hayatın vazgeçilmezi olarak karşınıza çıkan kişi Şamanlardır. Şamanları büyücü, kahinlerle birbirine karıştırmamak gerekir. Türklerde yaygın olarak bilinen fal yöntemi kürek kemiği falıdır. Kürek kemiği falı, kesilen hayvanların kürek kemiklerinin falcılık amacıyla kullanılması yöntemiyle yapılmaktadır. Araştırmacılara göre bu türlü bir fal, çeşitli ırklara mensup toplumlarda eskiden beri bilinen bir yöntemdir. Kürek kemiği ile fal açtırmak isteyen adam bir kürek kemiği bulur. Falcı kemiği ateşte kızdırdıktan sonra eline alıp ince tarafından tutar. Kemikte çizgiler, çatlaklar ve noktalar belirmiştir. Kam bu çizgilere bakarak fala baktıran kişinin geleceği veya kaybolan eşyasıyla alakalı bilgiler vermeye çalışır¹¹⁹.

Türklerde bunun yanı sıra başka falcılık ve kehanet usullerine de rastlanmaktadır. Oklarla, kemiklerle, fasulyelerle, bağırsaklarla falcılık ve kehanet usulleri bulunmaktadır¹²⁰. Öte yandan, falcılık da kamın temel görevlerinden birini teşkil eder. Fal eski Türkçe'de "ırk" kelimesiyle ifade edilmiştir.

5. Türklerde Kan Kardeşliği: Türkler kana büyük bir değer verirler ve onun akıtılmamasını isterlerdi. Türkler için kendi kanlarının akıtılmaması gerekirdi. Bir şefin, herhangi bir insanın ve onun klanından bir hayvanın kanı akıtılarak öldürülmesi yasaklanmıştır. Her ne kadar kanın akıtılmaması gerekiyorsa da, bir şahit huzurunda, koldan bir toplardamar kesilebilir ve akan değerli sıvı bir kupada toplanabilir; iki insan kan kardeşliğiyle bağlandığında, kan kardeşi yada anda olmak istediklerinde gerçekleşen budur¹²¹.

¹¹⁸ P. Wilhelm SCHMİDT: "Eski Türklerin Dini", Çev, Sadettin BULUÇ, İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 83,89

¹¹⁹ Abdülkadir İNAN: a.g.e. ,155

¹²⁰ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 123

¹²¹ J.Paul ROUX: a.g.e. , 75,77

C. ESKİ TÜRKLERDE TANRI ANLAYIŞI:

Geleneksel Türk dini incelenirken karşımıza çıkan önemli kavramlardan birisi Tanrı'dır. Türklerdeki Tanrı anlayışının temeli Gök Tanrı anlayışına dayanmaktadır. Türklerdeki Tanrı anlayışı merkezi planda yer almıştır. Eski Türklerde Gök Tanrı, sulh tanrısı olduğu gibi, aynı zamanda adalet ve şefkat tanrısı idi¹²². Eski Türk inancında Tanrı, siyasi iktidarın da kaynağı durumundadır. Türklerde ilahi irade olmaksızın hükümdarlık gerçeği mevcut değildir. Türk hükümdarları devlet idare etme güç ve yetkisini doğrudan doğruya Tanrıdan almaktaydılar. Türk Kağanları da kendilerini Tanrı tarafından seçilmiş ve Türk milletinin ve bütün milletlerin üzerine hükümdar tayin edilmiş kişiler olarak görmekteydiler¹²³. Türkler, evrensel ve semavi dinlerin tek Tanrı anlayışına yakın özelliklere sahip bir Tanrı anlayışına erişmiş bulunmaktadırlar. Eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hükmeden, cezalandıran ve mükafatlandıran bir "Ulu Varlık" telakkisi mevcuttur. Kendisine itaat edilmesi gereken ve koruyucu kudret olan Gök Tanrı tamamen manevi bir kudret halindedir¹²⁴. Semavi mahiyette olan bu Tanrı anlayışı avcı, çoban ve hayvan besleyici topluluklara mahsus olmakla birlikte menşei Asya bozkırlarına dayanmaktadır. VII. Yüzyılda Bizanslı Theophylacte Simocatta Türklerden bahsederken, Türkler olağanüstü bir biçimde ateşe saygı gösterirler; suyu ve havayı ulularlar, toprağı kutlarlar. Fakat yalnızca göğü ve yeri yaratan Tanrı derler ve ona taparlardı demektedir¹²⁵. Eski Türk dini hayatında politeizm, bir yüce Tanrı fikrinin etrafında belirginlik arz etmektedir. Orta Asya ve Sibirya dini hayatında Yer Tanrı inancı da önem arz etmektedir. Orhun kitabelerinde yağız yer tabiri kök tenri "mavi gök" ile yan yana geçmektedir¹²⁶.

Türkler evrensel dinlerle temasa geçmeden önce, tek bir Tanrıya inanıyor, ona "Tengri" adını veriyorlardı. Asya kıtasının en doğu ucundan başlayarak Orta

¹²² Ziya GÖKALP: "Türklerde...", a.g.e., 288

¹²³ Salim KOCA : a.g.e., 167,168

¹²⁴ Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde...", a.g.e., 262

¹²⁵ Fatma AHSEN TURAN: "Eski Türklerde tek tanrı inancı", *Türkler*, III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 321

¹²⁶ Mehmet AYDIN: "Şamanizmin Eski Türk Dini Hayatı İle İlişkisi", *XI. Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım*, (Ankara, 1994), 493

Avrupa içlerine kadar hemen her tarafa yerleşmiş olan Türk kavimlerinde kullanılan ve menşei bilinmeyen bu kelime, çeşitli Türk lehçelerinde her lehçenin fonetik özelliğine göre "Tengri", "Tengere", "Tingir", "Tanara", "Tenri" şeklinde söylenilmekte olup "Gök" ve "Tanrı"yı ifade etmek için kullanılmış, ancak, evrensel dinlerle temasa gelen Türkler bu kelimeyi "Allah" karşılığı olarak kullanmaya başlamışlardır¹²⁷.

Türklerdeki Tanrı inancı dini yaşam biçiminin merkezinde yer almıştır. Bilinen en eski inanç biçimi Gök Tanrı inancıdır. Bu inanç sisteminde Tengri "Tanrı" en yüksek varlık olarak itikadın merkezinde yer almıştır. Yaratıcı, tam iktidar sahibi idi. Aynı zamanda semavi mahiyete sahip olup "Gök Tanrı" diye anılıyordu¹²⁸. Tanrı Türk halkı tarafından Ulu bir varlıktır. Türkleri zaferlere ulaştıran Tanrı'dır. Emreden, iradesine uymayanı cezalandıran Tanrı, bağışladığı kutu layık olmayanlardan geri alır. Şafağı söktüren, bitkiyi canlandıran O'dur. Eski Türk dininde Gök Tanrı olaylara direkt olarak müdahale etmez. O, olaylara dolaylı yollardan müdahale eder. Kağan bütün gücünü ve yetkisini Gök Tanrı'dan almaktadır. Bu yüzden kağan, O'na iyi davranmak zorundadır. Gök Tanrı insanlara emir ve iradesini farklı yollardan(doğal afet, yangın, sel, tabiat olayları) da iletebilmektedir. Türkler ilk çağlardan beri Tanrı kelimesini kullanmaktadırlar. Bu kelimenin tarihten önceki devirlerde Juan-Juanlardan geçmiş olabileceği düşünülmektedir. Türklerden birine dininin ne olduğu sorulursa onlar "Qan Tengri" diye cevap verirlerdi. Onların dilinde "Qan" mavi gök, "Tengri" de "Allah"ı ifade eder. Böylece de onlar göğün "Tek Tanrı" olduğuna inanırlar. Mihael'in belirttiği husus Türklerin Tek Tanrıya inanmış olmalarıdır. Müellif "Onlar gökyüzünü Allah olarak tanıyor, onunla ilgili fazla bir şey de bilmiyorlardı" demektedir¹²⁹.

Türklerdeki Gök Tanrı inancı "İmparatorluk Tanrısı" şeklinde değerlendirilmektedir. Buna göre A. İnan; "Türklerde büyük imparatorlukların

¹²⁷ Harun GÜNGÖR: "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (Kayseri : 1989) , 83

¹²⁸ Yıldız KOCASAVAŞ: "Gök Tanrı...", a.g.e. , 326

¹²⁹ Harun GÜNGÖR: "Süryani Kaynaklarına Göre Türklerin Menşei, Dini İnanış ve Adetleri", Alewiten. Com., 3,4

kurulduğu devirlerde, imparatorluğa dahil bütün uluslar için Gök Tanrı kültünün müşterek ve umumi bir kült kabul edilmiş ve Gök Tanrı'nın da tanrıların en büyüğü sayılmış olabileceğini" düşünmektedir. J.P.Roux da imparatorluk döneminde tanrıların tekleştiğini, imparatorlukların dağılmasıyla birlikte tanrıların çoğaldığını belirtmektedir¹³⁰.

Eski Türk dini inancında Tanrı sadece siyasi iktidarı veren değildir. Tanrı aynı zamanda verdiği iktidarı geri alan bir kudrete sahiptir. Tanrının bu gücü Türk hükümdarlarının üzerinde siyasi bir baskı aracı olmuştur¹³¹.

D. ESKİ TÜRKLERDE ÖLÜM VE ÖLÜ GÖMME

1. Ölüm: Eski Türkler ölmek yerine "tin" yani nefes kelimesini kullanmışlardır. Ölüm, ruhun bedeni kesin olarak terk etmesi şeklinde görülmektedir. Eski Türklerle göre ruh, yalnızca ölüm anında değil, fakat aynı zamanda uykuda ve hastalıklar esnasında da geçici olarak bedeni terk edebilmekteydi. Eski Türkler için ölüm bir son bulma değil yeniden bir hayatın başlangıcıdır. Ölümden sonraki hayat anlayışı Türklerde ahiret inancının oluşmasını sağlamıştır. Bu inanç, Türklerde dini tarihin çok eski dönemlerine kadar uzanmaktadır. Türklerin çok eski dönemlerden beri atları ve silahları ile birlikte gömülmeleri, bu hayvana binerek cennete gideceklerine dair bir inancın neticesi idi¹³². Türklerde ölümden sonra hayat tasavvuruna bağlı olarak gelişen ahiret inancı iyiliklerin ve kötülüklerin hesabının verileceği kanaatini göstermektedir. Bundan dolayı da iyi ve kötü ruh anlayışı oluşmuştur. Buna göre eski Türk dininde göklere çıkan iyi ruhlar dünyadaki akrabaları için Tanrı'dan şefaatte bulunacaklardır. Yer altına giden kötü ruhların insanlara fenalık getireceği inancı mevcuttur. Bu düşünce eski Türk dini hayatı içinde oldukça eskilere dayanmaktadır¹³³.

¹³⁰ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 60,61

¹³¹ Salim KOCA : a.g.e., 168

¹³² Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 104,105,106

¹³³ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 107

2. Ölü Gömme: Türkler tek Tanrı inancına sahip olan bir millettir. Öldükten sonra dirilme yani öbür dünya inancına sahip olan Türkler ikinci bir hayatın varlığına ve ruhların ebediliğine inanıyorlardı. Eski Türkçede ruh, can manasında "tin" kelimesini kullanıyorlardı. Bu kelime aynı zamanda "nefes" demekti¹³⁴. Ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçuşması, şeklinde tasavvur ediyorlar, böylece "öldü" yerine "uçtu" diyorlardı¹³⁵. Eski Türklerde ölüm ile ilgili olaylara destan ve efsanelerde rastlanmaktadır. Yaratılmışların içinde farklı bir yere sahip olan insan, yaratıldığı günden itibaren kim tarafından yaratıldığını, nasıl yaratıldığını düşünmüştür. Ölüm gerçeğini düşünerek bulabilen ilk insanlar bunu sürekli akıllarında tutmuşlardır. Bu düşünce eski Türklerde ebedi hayat anlayış düşüncesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Eski Türkler ölümsüzlüğün sırrını suda ve bitkide, hatta meyvede aramışlardır. Eski insan için su da, ağaç(bitki) da onun hayatı, yaşayışı için esas idi¹³⁶.

Eski Türkler de ölü gömme adetleri içerisinde tartışma konusu ölümlerin yakılıp yakılmadığıdır. Konuyla ilgili çeşitli görüşler vardır. Başlangıçta, Türklere ait kabirlerde cesetleri yakma adetini ispatlayacak şeyler bulunmamıştır, fakat sonraları içinde cesetler yakılmış kabirler meydana çıkarılmıştır¹³⁷.

İlkel insanlar ölümü, ruhun vücudu terk etmesi şeklinde düşünmüşlerdir. Bazı kavimlerde, ruhun evvelce ayrılmış olduğu vücuda döneceği inancı hakim olduğundan uzun müddet ölüyü bulunduğu yerden kaldırmamışlardır. Ölüm hayatın sonu değil, bilakis yeniden başlangıçtır. Madem ki ruhun yaşadığına inanılmaktadır, o halde onun arzuları yerine getirilmeli, sevmediği hususlar yapılmamalıdır. Ölü çeşitli şekillerde gömülmektedir. Ölünün mezarı üzerinde yemekler yenir, eğlenceler tertip edilir. Bazı yerlerde ise, ölenin karısı, kocasıyla birlikte yakılır. Ölü gömülürken şahsi eşyası ile birlikte gömülür. Ölünün öbür dünyada başkalarına muhtaç olmamasını sağlamak gerekir. Ölünün yaşayanları gözlediği

¹³⁴ Salim KOCA : a.g.e. , 176

¹³⁵ İbrahim KAFESOĞLU: "Eski Türk...", a.g.e. , 298

¹³⁶ Nezaket HÜSEYN KIZI: "Eski Türklerde Tabiat kuvvetlerine İnancın Destanlarda Tasviri", *Türkler* , III, (Ankara : Yeni Türkiye Yayınları, 2002) , 340

¹³⁷ İskender OYMAK: "Türkistan'da Zerdüştlüğün.....", a.g.e., 379

düşünülmektedir¹³⁸. Türklerle Moğolların defin adetlerinin esasında aynı şamani fikir (ide) bulunmaktadır, ki hanın öldürdüğü veya onun için öldürülen adamlar öteki dünyada ona hizmet edeceklerdi. Orhun Türklerinde bu fikrin yankısı olarak han tarafından öldürülen adamların heykelini (balbal) dikmek adeti vardı¹³⁹.

Her Türk ailesinin kendilerine göre şahsi inançları vardı. Herkes bir şaman veya sihirbaz çağırabilir ve kendi kaderi ile ilgili dualar okutup, büyüler yaptırabilirdi. Bunlar da bir nevi törenlerdi. Fakat bu törenler bir aile evi içinde kalır ve yalnızca bir kişinin şahsı ile ilgili düzenlenirdi. Bu törenler, ölü gömme törenleri gibi yarı dini törenler veya av törenleri gibi, din ile bir ilgisi olmayan şenlikler olabilirdi. Bunların başlarında Türk hükümdarları bulunurdu.¹⁴⁰

Türkler, büyük ve yüce, yaratıcı, öldürücü tek Tanrı'ya inanmışlardır. Türkler yüksek dağları Tanrı makamı olarak kabul etmişlerdir. Bunun en büyük nedeni ise dağların, tepelerin göğe yakın olmasındandır. Gök Tanrı İnancına sahip olan Türkler, ölülerini yüksek dağlara gömmeyi tercih etmişlerdir. Çünkü, gökte oturan Tanrı'ya yeryüzünün en yakın yerleri dağlardır. Türklerin ölülerini kıymetli eşyalarıyla birlikte gömdüklerini yapılan kazılar neticesinde öğrenmekteyiz. Türklerin ölülerini yüksek dağ başlarına gömmeleri ve mezarların içine sızan kar sularının donması mezarların günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Soğuk hava deposunu andıran bu mezarların içindeki eşyalar ve cesetler bozulmadan günümüze ulaşabilmiştir. Türklerin mezarlarını gizli yerlere yaptıkları bilgisi oldukça yaygındır. Türklerde mezarların gizlenmesi meselesi ölüyle birlikte gömülen kıymetli eşyaların hırsızların talan etmemesi düşüncesindendir. Ancak bu bilgi kanaatimizce yanlıştır. Çünkü Türkler mezarlarını gizlemek yerine belirlemek için çeşitli teknikler kullanmışlardır. Türkler mezarlarını belli etmek için barklar inşa etmişler, en azından mezarların üzeri tümsek haline getirilmiştir. Mezarların üzerine taşların yığıldığını da

¹³⁸ Orhan ACIPAYAMLI: "İptidailerde Ölü Gömme İle İlgili Bazı Pratikler ve İzahları", *DTCF Dergisi*, XX/1-2, (Ocak-Haziran 1962), 245,246,247

¹³⁹ W. BARTHOLD: "Türklerde ve Moğollarda defin merasimi Meselesine dair", *Belleten*, XI, 525

¹⁴⁰ Bahaeddin ÖGEL: *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (Ankara : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1997) , 303

düşündüğümüzde Türklerin mezarlarını gizlemek yerine açığa çıkarmak için çaba gösterdiklerini görmekteyiz.

3. Cenaze Töreni:Eski Türkler ile ilgili olarak yapılan arkeolojik kazılar M.Ö. üç binli yıllarda ölünün toprağa gömüldüğünü ortaya koyarken; M.Ö. iki binli yıllarda yakma adeti yavaş yavaş kendini göstermektedir. Eskiden ölülerini yakma adeti olan Türklerin 628'lerde mezarı yükseltme adetine yöneldikleri ve VIII. Yüzyılda mezarların üzerine barklar inşa ettikleri görülmektedir. Eski Türk dinine sahip olan Türklerde mezarların seçimi de oldukça önemli olmaktadır. Mezarların gizlenmesi usulü ise doğuda Moğollara ait olan bir usuldür. Türklerde ise büyüklere hususi kabirler yapılmakta olup üzerlerine "bark" adı verilen iç duvarları ölünün hayatta iken katıldığı savaşlara ait sahnelerle resmedilmiş etrafı taşlarla yığılı olan mezarları ifade etmektedir¹⁴¹.

Eski Türklerde cenaze törenlerine katılan davetliler törenlere ve mateme katılmaya zorlanmışlardır. Törenlere katılan yabancılar olayı garipsemişlerse de sakallarını da tıraş etmişler, yüzlerini yaralamışlardır. Cenaze törenleri için resmi ağlayıcı bulundurma adeti de Türklerde mevcuttu.

Türklerde mezarda ölünün başının doğuya çevrilmesi yaygın bir adet olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak zaman zaman yön değiştirmelere de rastlanmaktadır¹⁴².

Cenaze törenleri tedbirlerin alınmasına neden olmuştur. Bu törenler son bulduğunda, yas tutanlar, yeniden sosyal hayata dönmelerini sağlayacak olan arınma törenlerine tabi tutulurlardı. "Ölülerin akrabaları ve onun evinde yaşayanlar ateşle arıtılırdı...insanlar, hayvanlar ve çadırlar iki ateş arasından geçmek veya geçirilmek zorundaydı. Biri bir yanda, diğeri öteki yanda, iki (şaman) kadın su serperek büyümlü sözlerle şarkı söylerlerdi. Ölen kişinin geride bıraktığı her şey murdar ve tehlikeli

¹⁴¹ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 113,114

¹⁴² Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. 116

kabul edilirdi. Mezarlar da genelde insanları ürkütmektedir. Bazı durumlarda ölünün adının telaffuz edilmemesi gerekiyordu¹⁴³.

4. Yuğ Merasimi: Eski devirlerden itibaren bütün Türk topluluklarında yuğ aşısı merasimi yapılmıştır. Eski Türklerde ölen kimse için yas törenleri yapılır, ölünün çadırının etrafında atlarla dolaşılır, ölen kişi için saçlar dağıtılır, yüz bıçakla kesilir, kan akıtılır, ölenin atları, kuyrukları kesilerek kurban edilirdi. Ayrıca ölen kişi için yemek verilirdi. Verilen bu yemeğe "yoğ basan", "yoğ aşısı" veya sadece "yoğ" (ölü aşısı) deniyordu¹⁴⁴.

"Ölü aşısı" töreninin en ilkel şekli Tayga ormanlarında kalmış olan şamanist boylarda müşahade edilmiştir. Bunlar arasında öyle koca karılar vardır ki koyunlarına yahut çocuklarına bir hastalık geldiği zaman yemek ve içki alıp kocasının mezarına koyarlar ve "ye, iç! Bize dokunma! Hain seni! Hala doymadın!" diye bağırlar¹⁴⁵.

Bir yuğ törenine göre; ölen adam bir çadıra konulur, aile ve akrabaları at yahut inek kurban ederek çadırın önüne kor, kendileri de ağlayarak çadırın etrafını atla yedi defa dönerlerdi. Bu sırada yüzlerini çizerler, akan kanlarla gözyaşları birbirine karışırdı. Büyük törenlerde yakın akrabası ölenler saçlarını tıraş ederler, tırnaklarıyla yüzlerini yırtar, kanatırlardı. Yine başka bir törende: ölünün akrabası üçüncü gün toplanarak ölünün şerefine ziyafet tertip ederlerdi. Ziyafetten sonraki günlerde mezarlıkta toplanırlar, ağlamak, feryat etmekle ızdıraplarını ifadeye çalışırlardı. Yedinci gün de yine toplanılarak önceki ziyafeti tekrar ederlerdi. Ölenin yatağı ise yakılarak yok edilirdi¹⁴⁶.

5. Yas: Eski Türklerde ölüm halinde yas törenleri yapıldığı bilinmektedir. Yas törenleri için çeşitli bölgelerden ağlayıcılar getirtilmiştir. Bunlara "sığırtçı" adı verilmektedir. Ölüm halinde yas törenleri yapılır, kırdan ise, ölü çadırının etrafında

¹⁴³ J.Paul ROUX: a.g.e, 101,102,103

¹⁴⁴ Salim KOCA : a.g.e. , 179

¹⁴⁵ Abdülkadir İNAN: a.g.e. , 189

¹⁴⁶ Murat URAZ: a.g.e. , 166

süratli atlarla dolaşılır, sağlar dağıtılır, yüz, kulak bıçakla çizilerek kan akıtılır, ölenin atları, kuyrukları kesilerek kurban edilirdi¹⁴⁷.

E. KÜLTLER:

Eski Türkler Gök Tanrıya inanmaktadırlar. Türklerde, ocağa tazim, atalara saygı, dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, demir, kılıç vb. ruhlarına inanış, güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürlemesi, şimşek, yıldırım gibi tabiat üstü güçler tasavvuru bozkır Türklerinin inançları arasında idi. Ruhlar iyi ve kötü olmak üzere ikiye ayrılmışlardı¹⁴⁸. Erkek tanrılar yanında bir de "Umay" denilen ve Hind-İran menşeli bir tanrıça vardı¹⁴⁹.

1. Vatan kültürü: Türklerdeki dağ, orman, ırmak kültürleri zamanla gelişerek vatan kültürüne dönüşmüştür. Vatan kültürü kutsal toprak anlayışının bir devamıdır. Bu kültür, Yer-su terimiyle ifadesini bulmaktadır. Yer su terimi, ağaç, ateş ve suyun yanı sıra toprağın, taşlar ve kayaların Geleneksel Türk Dini içerisinde kutsal bir anlam ve öneme sahip olduklarını ifade etmektedir. Türk din tarihinde Yer-suların en önemli temsilcileri dağlardır¹⁵⁰.

2. Atalar Kültü: Ölmüş ataları tazim ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve adeti, eski Türk tarihinin önemli bir nüvesini oluşturmaktadır. Atalar kültürü veya manizm özellikle patriarkal aile tipinin hakim olduğu toplumlarda görülen bir dini olaydır. Kayıtların bildirdiğine göre Türkler, atalarının tasvirlerini yaparak saklamaktadırlar. Bu tasvirler Türklerde "töz" olarak ifadesini bulmaktadır. Bu tasvirler keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan bazıları da hayvan derilerinden yapılan sembollerdir¹⁵¹. Ölen atalar ve babaların ruhları geride kalanlara iyilik ve kötülük yapabileceği inancı eski Türkler arasında mevcut olan bir inançtır. Bu inanç ve onlara duyulan minnet duygusu atalar kültürünün temelini teşkil

¹⁴⁷ İslam Ansiklopedisi, XII/2, 242

¹⁴⁸ İbrahim KAFESOĞLU: "Eski Türk...", a.g.e., 294 ; Salim KOCA : a.g.e., 170

¹⁴⁹ İslam Ansiklopedisi, XII/2, 242

¹⁵⁰ Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde...", a.g.e., 263

¹⁵¹ Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde...", a.g.e., 264

etmektedir. Bütün ölen ataların ruhları ve mezarı kült haline getirilmemiştir. Sadece kendisine saygı duyulan değeri üstün tutulan ataların ruhları ve mezarları kült haline getirilmektedir. Bu kültü Türklerde mevcut olan ölümler kültü ile birbirine karıştırmamak gerekir. Atalar kültü, muhtelif Türk zümreleri arasında en eski ve köklü inançlardan birisidir¹⁵². Atalar kültüründe bizzat atanın kendisine tapınma yoktur. Atalar kültü, atanın öldükten sonra ailesine yardım edebileceği inancından doğan, korku ve saygı ile karışık bir durumdur¹⁵³. Bu yüzden ataların mezarları kutsal kabul edilmiştir. Onların ruhları için dualar edilmiş, kurbanlar kesilmiştir. Onların eşyaları da mukaddes kabul edilmektedir.

3. Dağ Kültü: Türk din tarihi incelendiğinde Tanrı'nın yanında bulunan kültler vardır. bu kültürlerin en önemlilerinden birisi dağ kültürüdür. Türklerde dağlar Tanrı makamı olarak kabul edilmiş olup, bütün dini tören ve ayinler dağlarda yapılmıştır. Bu yüzden Orta Asya'daki dağların adları mukaddes, mübarek, büyük ata, büyük hakan gibi anlamları içeren Han Tanrı, Buztağata, Iduk, Art, Kuttağ... gibi isimlerle anılmıştır. Efsaneler, Eski Türklerde dağların, insanlar gibi konuşan, duyan, hatta evlenip çocuk sahibi olan ruhi varlıklar şeklinde tasavvur edilerek kutsallaştırıldıklarını bildirmektedir. Eski Türklerde her reis ve oymağın kendine mahsus kutsal bir dağı olduğu gibi, daha büyük birliklerin de kutsal dağları bulunmaktaydı¹⁵⁴.

4. Ateş kültü: Türkler, öteden beri ateşe saygı gösteriyor, onu kutsal ve temizleyici bir kuvvet olarak kabul ediyorlardı¹⁵⁵. Türklerde bu kült ile ilgili uygulamalar da dikkat çekicidir. Hastalıkların tedavi edilmesinde, evlerin ve ölümlerin tütsülenmesinde temizleyicilik ön plana çıkmaktadır. Türkler kötülüklerin ateş ile temizleneceğine inanmaktadırlar. Bu yüzden de Türklerde ateşin gökten indiği inancı vardır. Türklerde ateş, kehanet aracı olarak da kullanılmıştır. Türklerdeki ateş kültü, "Aile ocağı kültü" ve "atalar kültü" ile ilgilidir¹⁵⁶. Altaylı şamanist Türk boylarında

¹⁵² Mehmed Fuad KÖPRÜLÜZADE: *Türk Tarih-i Dinisi*, (İstanbul : 1341), 45,46

¹⁵³ M.Nabi ÖZERDİM: "Çin dininin menşei meselesi ve dini inançlar", *Belleten*, XXVI, 79,80

¹⁵⁴ Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde.....", *a.g.e.* , 263

¹⁵⁵ Salim KOCA : *a.g.e.* , 171

¹⁵⁶ Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde.....", *a.g.e.* , 263

ateş üzerine şöyle bir efsane anlatılmaktadır: "İlk insanlar meyve ve otlarla beslendikleri için ihtiyaç yokken, Tanrı onlara et yemelerini emrederken, Ülgen de ilk defa insanlara ateş yakmayı öğretmiştir". Ateşe bakarak kehanette bulunmak Türklerin çok eski bir geleneğidir. Eski Arap müellifleri bu konuda, "Türklerin büyük hükümdarlarının muayyen bir günü vardır ki, o gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dua okunur. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümünü yahut uzak yolculuğu gösterir" demektedirler¹⁵⁷.

Ateşin, gökten Ülgen tarafından gönderildiğine inanılır. Ateşe karşı, kötü söz söylemek, küfür etmek, ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak kesinlikle yasaktır. Ateşe bakıp kehanette bulunmak eski bir görenektir¹⁵⁸.

5. Su Kültü: Eski Türk dini içerisinde su önemli bir konuma sahiptir. Suyun kaynağı, pınarı, ırmak ve göle Türkler tarafından kutsiyet atfedilmiştir. Türklerin suyu kutsal kabul etmelerinin en önemli nedeni temizlik ve saflık sembolü olmasından olsa gerektir. Türkler suyun sahibinin ve ruhunun bulunduğuna inanmışlardır¹⁵⁹.

6. Orman Kültü: Türklerde orman ve ağaç kültü önemli bir yer tutmaktadır. Orman kültü, ormanda yaşayan ve yiyecek derleyip avcılık yaparak geçimini sağlayan ilkel topluluklara ait gibi gözükse de bu kültün temelini bozkır kültürü oluşturmaktadır¹⁶⁰. Türklerde kutsal kabul edilen dağlar vardır. Bu dağlar ormanlarla kaplıdır. Buna en güzel örnek Ötüken Ormanı'dır.

7. Kartal Kültü: Eski Türklerdeki kültler içerisinde bir diğer kült kartal kültüdür. Bunu Türklerdeki totem inancıyla bağdaştıranlar vardır. İbrahim

¹⁵⁷ İskender OYMAK: "Türkistan'da Zerdüştlüğün.....", a.g.e., 379 ; K. INOSTRANTSEV: "Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz", Çev, Abdülkadir İNAN, *Belleten*, XIV/53, 54,55,56, 1950, 56

¹⁵⁸ Ekrem SARIKÇIOĞLU: a.g.e., 91

¹⁵⁹ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 78

¹⁶⁰ Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde...", a.g.e., 263

Kafesoğlu, M.Ö. üç binli yıllara ait Orta Asya kurganlarında kartal pençesi ve işaretlerine rastlanmasını, Türk topluluklarında kartal sembolleri ve inançlarının mevcudiyetini Türklerde, çok eski dönemlerde bir kartal kültürünün bulunmuş olabileceği şeklinde yorumlamaktadır¹⁶¹. M.Ö.II. bin başları olarak tarihlenen Kurat Kurganı içinde bir kartal pençesine rastlanmıştır. İlk ve Orta çağlardan itibaren çok yaygın görünen ve şark menşeli olduğu kabul edilen hakimiyet timsali kartalın Türk menşeli olduğu ileri sürülmüştür¹⁶².

8. Av Kültü: Avcılık, dini kültür ve inancın doğmasını temin etmiştir. Bu inancın başında, Altay sahasının başlıca jeolojik özelliğini teşkil eden "Tayga ve dağ"ların sahibi bulundukları ruhlara karşı beslenenidir. Çünkü avcı halkın inancına göre avın verimliliği ve zenginliği tamamıyla bu ruhların himayesi altındadır. İçerisinde kolayca kaybolma imkanları daima hazır bulunan ıssız ve uçsuz Taygalara dalan her avcı, kendini koruyacak ve ümitsizlikten kurtaracak tek kuvvetin, Tayga ve dağlar sahipleri olduğuna inanmış ve ava bu inancın teşvikiyle çıkmıştır. Ava çıkmadan önce, çeşitli dini ibadetler yapar, avın verimliliği ve başarılı olması için, gereken bütün örf kaidelerine riayet eder. Bilhassa avı koruyacak olan ruha bağlılığını göstermeğe çalışır. İlk göçebe Türk devlet hayatında bir taraftan vahşi hayvan eti yenilip yaşarken, bir taraftan da avlarda kullanılan şahin ailesinden bütün kuşlar totem olarak takdis edilmekte idi. Tonyukuk yazıtında "vahşi hayvan" karşılığı olarak "tavşan" kullanılmıştır. Tersine Orhun yazıtlarında ise devlet ricalinden birinin ölümü tasvir edilirken onun ölmez ruhu, "şunkar kuşu" ruhuyla birleştiği ifade edilmektedir. Böylece, totem haline getirilen şahinler yardımıyla avcılık, milli bir gelenek haline getirilmiş idi. Bozkır göçeri Türk devletlerinde ve boylarında avcılık, dini merasim yaptıracak kadar bir kültür değerini bulmuştur¹⁶³.

¹⁶¹ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 137

¹⁶² İslam Ansiklopedisi, XII/2, 241

¹⁶³ Ahmet CAFEROĞLU: "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", VII. Türk Tarih Kongresi (25-29 Eylül 1970), I. Cilt, 1972, 169,171,172,174

F. KUT:

Kut, yalnız insanla ata mahsustu. İnsanın kutlu olması, keramet ve şahsiyet sahibi olması demektir¹⁶⁴. Eski Türk devletinde siyasi iktidar kavramı, kut tabiri ile ifade ediliyordu. Bozkır Türk hükümdarı Tanrı tarafından kut ve ülüg (kısmet) ile donatıldığı için işbaşına gelebilmekte idi. Kut ile ilgili Kutadgu Bilig'de şu açıklamalar görülmektedir. Buna göre; ".... Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adalettir..., fazilet ve kısmet kut'tan doğar....Beyliğe (hükümdarlığa) yol ondan geçer..Her şey kut'un eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir..., ilahi (ıduk) dir. ..Beye makamını Tanrı verir. Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar.."165.

Eski Türkler, "kut"u gökten inen bir nur sütunu , bir "Altun Işık" suretinde tasavvur ederlerdi. Bu "Altun Işık" hangi insana, hangi hayvana, hangi şeye temas ederse, onu gebe bırakırdı. Türklerde kut, hangi şeyin üzerine konarsa onu mukaddes kılar: Kutlu Dağ, Kutlu Maral, Kut kent (Hokand) gibi¹⁶⁶.

Gerek savaş, gerek avda üstünlük bir "kut" tezahürü sayılıyor idi. Kazananın kut sahibi olduğu; yenilenin ve öldürülenin ise, hayatta ve ölümünden sonra, "kut" sahibine tabi olduğu kabul ediliyordu. Avda vurulan, veya tabiat üstü şartlarda rastlanılan hayvan da bir "kut" işareti olup, ongun şekilleri doğmuştu¹⁶⁷.

G. ESKİ TÜRKLERDE AT

Türkler, Hunlar devrinden beri, anasının himayesinden kurtulduğu ve ayakta durabildiği andan itibaren ömürlerini at üstünde geçirmişler ve hayatlarını bu hayvanla birleştirmişlerdi. Zira eski Türkler at üstünde yemek yer, kımız içer, toplantı ve istişarelerde bulunur ve nihayet savaş yapardı. Hun, Göktürk, Selçuklu, Moğol ve Osmanlı imparatorlukları da at üzerinde yaşayarak ve savaşarak kurulmuştu. Türkler suratlı süvarileri ve akınları sayesinde kolaylıkla istilalara

¹⁶⁴ Ziya GÖKALP: "Türklerde....", a.g.e., 288

¹⁶⁵ İslam Ansiklopedisi, XII/2, 229

¹⁶⁶ Ziya GÖKALP: a.g.e., 85

¹⁶⁷ Emel ESİN: a.g.e., 4

girişiyor; uzak yakın ülkeleri fethediyorlardı. Komşu milletlerin yaya veya ağır hareket eden zırhlı orduları ani baskın ve hücumlarla ve öne, arkaya ok atmak suretiyle şaşkına çevriliyor; daima teşebbüsün elde tutulması sayesinde düşman safları bozuluyor; ondan sonra da son ve imha savaşı başlıyordu. Bu durum zaferlerin az bir zayıyla kazanılmasına yardım ediyordu¹⁶⁸.

At, Türk devlet hayatında kendisini VII-VIII. Asırlarda göstermeye muvaffak olmuştur. Nitekim, Lena nehri üst boyları kazılarında, Türk halklarına ait, elde edilen taş heykellerdeki at ve sancak tasvirlerinden de anlaşıldığı üzere, at bu devrin Türkleri için, ihmalî asla kabil olmayan bir devlet müdafaası unsuru olmuştur. Bu tasvirlerdeki savaş atları, kahraman süvarisine nispetle daha iyi giydirilmiş ve süslenmiştir¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Osman TURAN: a.g.e. , 114

¹⁶⁹ Ahmet CAFEROĞLU: "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, X, (İstanbul : Osman Yalçın Matbaası, 1953) , 203

II. BÖLÜM

İSKİTLERDE DİNİ HAYAT

A. İSKİTLERİN TARİHÇESİ

Orta Asya, doğuda Kadirgan dağlarından, batıda Ural Dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan oldukça geniş bir sahadır. Buradan göçler iki yoldan olmuştur. İskitler doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna nehrine kadar, 40. ve 50. paraleller arasında, yaklaşık 7000 kilometreden fazla bir sahaya yayılmışlardır. Bunun sonucunda çeşitli kavimler tarafından tanınmışlar ve bunların yazılı belgelerinde adlarından bahsedilerek, haklarında bilgiler verilmiştir. İskit adına ve onlarla ilgili bilgilere Grek kaynaklarında, Pers çivi yazılı metinlerinde, Asur ve Çin yıllıklarında rastlanmaktadır. Arkeolojik buluntular İskitlerin M.Ö. I. Bin yıl içerisinde Tuna Nehri'nden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Bu kuzeydoğu step bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan ve Altay dağ kollarından, Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar, bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar ulaşmakta, doğuda birçok geçit vasıtasıyla doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bu bölgenin doğusu büyük çöl sahasıyla kaplıdır, buna karşılık batı kısmı umumiyetle verimli ve doğudan elverişlidir. Kuzeye doğru bu mekan eski zamanlarda bataklıklar ve sık ormanlarla tamamen kaplanmıştı, güneye doğru geniş alanlar Hazar denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas dağ silsilesiyle sınırlanmıştır. İskitler Ön Asya'ya da yönelmişlerdir. Onların Ön Asya'ya yönelmelerinin sebebi Kimmerleri takip etme düşüncesidir. Kimmerleri yurtlarından çıkaran İskitler, bunların ardından, Kafkasları doğudan dolaşarak, Hazar denizi kıyısını takiben Derbent-Demir Kapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve daha güneye dalgalar halinde akmaya başladılar¹.

¹ İlhami DURMUŞ: *İskitler(Sakalar)*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993),32,33,34,35

Hipokrat İskitler hakkında şu bilgileri vermektedir: İskitler ata çok iyi binerler ve savaşçı bir ulusturlar. İskit kadınları da ata binerler ve ok ile yay kullanırlar. İskitler genellikle su kenarında, dört tekerlekli arabaların içinde yaşarlar. Yağmur ve rüzgarın girmediği bu arabaların bazılarını iki çit, bazılarını da üç çift öküz çekerdi. Hayvanların otlanmasına bağlı yaşarlar. Bir yerde ot biterse başka yerlere göç ederlerdi. Genellikle pişmiş et yerler, kısırak sütü içerler ve süttten yaptıkları peynirleri çokça kullanırlardı. İklim nedeniyle hayvanlar küçük kalır ve gürbüzleşemezdi. Bölgeleri genellikle soğuk rüzgarlı ve karlıydı. Soğuk ve rüzgar hayvancılık için engel oluştururdu. Mevsimler arasında pek fark olmadığı için İskitler yaz kış benzer yemekleri yerler, kar ve buzların çözülmesiyle gelen suları kullanırlardı. Çok yemek yedikleri için fazla çevik değillerdi. İskitler semizlikleri ve derilerinin tüysüzlüğüyle birbirlerine çok benzerlerdi. At üzerinde daha iye durabilmesi için çocuklarını kundaklamazlar bu nedenle boyları kısa kalırdı. İskit ırkının rengi yanık kırmızısıydı. Yunanistan'a medeniyetin ışığını getiren İskitlerdir. Yunan tarihçileri İskitlerin parlak bir medeniyetleri olduğunu, onların o devirlerde yaşayan diğer milletlerin varamadıkları derecede yüksek bilgileri bulunduğunu yazmışlardı². İpokrat'ın Litre tercümesinde Avrupa'da, Azak denizi taraflarında yaşayan bir İskit kavmi vardı. Bu kavmin kadınları ata binerler, at üzerinde oldukları halde yay çekerler ve mızrak atarlar. Kız kaldıkları kadar cenk ederler; üç düşman öldürmedikçe kocaya varmazlar ve kanunun emrettiği kurbanları eda etmeden evvel kocalarıyla bir arada oturmazlar. Bir kız bir erkeğe varınca –bir lüzum üzerine bütün millet silahlanmağa mecbur olmaz ise- bir daha ata binmez. Kadınların sağ memeleri yoktur. Çünkü kızlar daha çocuk iken, bu iş için yapılmış bakırdan bir aleti şiddetle kızdırdıktan sonra sağ memenin üzerine yapıştırarak, vücudun bu kısmını yok ederler. Meme bu suretle yakıldıktan sonra büyüyemez; bütün kuvvet ve bütün tağaddi aynı taraftaki omuza ve kola giderler³. İskitlerde soğuk fazladır. İskit çölü denilen yer, otlakları bol yüksek ve rutubeti az bir ovadır. Çünkü bu ovanın ortasından geçen büyük ırmaklar suyu köylerin dışarısına götürürler. İskitler buralarda yaşarlar. Bunlara göçebe derler; çünkü sabit bir ikametgahları yoktur ve arabalar içinde otururlar. Arabalardan en küçüklerinin dört tekerleği, diğerlerinin altı

² Galip ATAÇ: İskitlerde Hekimlik, Türk Tarihinin ana hatları eserinin müsveddeleri, 42

³ Galip ATAÇ: a.g.e., 43

tekerleği vardır. bu arabalar keçe ile örtülü ve ev gibi yapılmıştır. Bazılarının bir tek odası, diğerlerinin üç odası vardır. yağmur ve rüzgar arabaların içerisine geçemez. Arabaların bazılarını iki çift, bazılarını üç çift öküz çeker. Öküzlerin boynuzu yoktur; çünkü soğuk bu hayvanları boynuzdan mahrum eder. Kadınlar bu arabaların içinde otururlar, erkekler atla yanlarında giderler; inek ve at sürüleri de arkalarından gelirler. Bir yerde ot hayvanlarının gıdasına kafi geldiği kadar o yerde kalırlar; otların hepsi bitince başka yere giderler. İskitler pişmiş et yerler ve kısırak sütü içerler. Bu süttten bir de (hippace) denilen peynir yaparlar. İskit memleketi ay yıldızının ve Ural dağlarının altında bulunur. Bu dağlardan şimal rüzgarı eser. Güneş bu memlekete ancak yazın günlerin en uzun olduğu vakit yaklaşır, o vakitte orayı az zaman ve az kuvvetle ısıtır. Sıcak mıntikalardan esen rüzgarlar oraya nadir olarak ve kuvvetsiz gelirler. Bilakis orada, Ural dağlarından hiç eksik olmayan kardan, buzlardan ve fazla derecede rutubetten dolayı soğuk ve insanların o dağlarda yaşamasına mani olan küçük ayı rüzgarı vardır. kış orada daima hakimdir, yaz ise pek az gün devam eder, zaten pek de sıcak olmaz. Bu yüksek ve çıplak ovaların üzerinde dağlar yoktur, ovalar gittikçe yükselerek şimale kadar giderler. Orada büyük cüsseli hayvanlar hiç doğmaz, hayvanlar toprak altına saklanabilecek surette küçük cüsseli olurlar; büyümelerine mani olan şey kışın soğuğu ve otları örtemeyen, muhafaza edemeyen toprağın çıplaklığıdır. Mevsimlerde ne büyük ne de şiddetli değişiklik olmaz, mevsimler arasındaki fark pek azdır; İskitlerin birbirlerine benzemeleri bundan ileri gelir. İskitler yaz, kış aynı yemekleri yerler, aynı elbiseleri giyerler. Rutubetli ve ağır bir hava teneffüs ederler, kardan ve buzlardan gelen suları içerler ve çalışkan bir hayat için lazım şartlardan uzak yaşarlar. İskitler ağır vücutlu olurlar, semizliklerinden mafsalları belli olmaz. Bünyeleri ratıptır, çevik değildir. Vücudun boşlukları, en ziyade karnın alt kısmındakiler ahlât ile doludur. Çünkü öyle bir memlekette, öyle mizaç ile, öyle bir iklimde karnın yabıs olması mümkün değildir. İskitler semizliklerinden ve derilerinin tüysüz olmasından dolayı birbirlerine, erkekler erkeklere, kadınlar kadınlara benzerler⁴. İskitlerin ekserisinde, göğüsbe olanlarının hepsinde, omuzlarında, kollarında, bileklerinde, göğüslerinde, kalçalarında, boş böğürlerinde dağlamalar bulursunuz. Bu adetin bir tek sebebi vardır

⁴ Galip ATAÇ: a.g.e. ,44

ki o da İskitlerin bünyelerinin rutubeti ve gevşek olmasıdır. Bu gevşeklik onların yaylarını germeğe ve mızrağa omuzlarıyla dayanmağa mani olur. Halbuki, dağlama oynak yerlerinde rutubetin fazlasını giderir, azaya daha ziyade kuvvet verir, daha ziyade beslenmesine sebep olur ve daha ziyade kabarıklık verir. İskitlerin vücutları gevşek ve bodur olur; çünkü evvela çocukları kundaklamazlar, İskitler at üzerinde daha iyi durabilmek için kundak usulünü istemezler. Ondan sonra da kapalı yaşarlar. Erkek çocuklar ata binecek hale gelmedikçe zamanlarının çoğunu araba içinde oturmakla geçirirler ve göçebe ahalinin göçlerinden ve dolaşmalarından dolayı pek az yürürler. Böyle tabiatta adamların zürriyeti pek çok olamaz. Erkeklerde –bünyenin rutubetinden, karnın gevşekliğinden ve soğukluğundan yani insanı zürriyete Salih olmaktan çıkaran şartlardan dolayı- aşk zevklerine karşı temayülü azdır⁵. Bundan başka İskitler daima ata bindiklerinden erkeklik kuvvetinden kaybederler. Erkekler için az zürriyetli olmanın sebebi bunlardır. İskitler arasında kısırlığa tutulmuş bir çok erkek bulunur. Bunlar kendilerini kadın işlerine mahkum ederler ve kadınlar gibi konuşurlar. Onlara kadınlaşmış (anandrieis) derler. Yerliler bu akametinin sebebini ilaha atfederler, bu gibi erkekleri tebail eder, onlara tapınırlar, herkes kendisinin de öyle bir derde tutulmasından korkar. İskitler kısırlıklarını şu suretle tedavi ederler: Hastalığın başlangıcında iki kulaklarının arkasındaki kara kan damarını açarlar. Kan aktıkça dermansızlıktan uyku gelir ve uyurlar. Sonra uyandıkları vakit bazısı iyi olmuştur, bazısı olmamıştır. Bu tedavi tohum suyunu değiştirir. Çünkü kulakların arkasında bir takım damarlar vardır ki kesilince, bu ameliyatı geçirenlerde zürriyet hassası kaybolur. İskitlerin kestikleri de o damarlardır. Bu damarlar kesildikten sonra, bir kadının yanına gittikleri vakit onunla münasebette bulunamazlar ise evvela bunu pek merak etmezler ve sakin kalırlar. Fakat iki, üç yahut daha çok defa muvaffak olamayınca ilaha karşı bir günah irtikap ettikleri zannına düşerek dertlerini de ilaha atfederler ve kadın elbisesi giyerler. Kısırlıklarını ilan ederler. Bundan sonra kadınlar gibi yaşarlar ve kadın işlerini görürler. Bu hastalık, İskitler arasında en aşağı sınıftaki erkeklere değil, necabetlerinden ve zenginliklerinden dolayı en kudretli olanlara musallat olur. Sebebi biniciliktir. Fukara olanların hastalığa daha az tutulması onların ata binmemelerinden ileri gelir. Eğer bu hastalık ötekilerden daha

⁵ Galip ATAÇ : a.g.e. , 45

ziyade ilahtan gelmiş olsaydı İskitlerin en necip ve en zengin olanlarına münhasır kalmaması, her sınıftan halka müsavi derecede musallat olması, hatta- ilahların insanların hediyelerinden hoşlandıkları ve bu hediyelere karşı lütuf ile mükafat ettikleri doğru ise malları az olduğu için, hiç kurban kesemeyenlere tercihen musallat olması lazım gelirdi. Çünkü zenginler çok kurban kesebilirler, ilahlara hediyeler takdim edebilirler, servetleri sayesinde ilahlara tazim gösterebilirler. Halbuki fakirler ihtiyaçlarından dolayı kurban kesemezler, ilahlara aynı derecede tazim gösteremezler. Hatta fakirliklerini ilahlara atfederler. Şu halde öyle günahların cezası da zenginlerden ziyade fakirlerin üzerine düşmek lazım gelirdi. Her gün ata binmek her nerede varsa bir çok kimselerin oynak yerleri tıkanır, kalça sızısına, karasu hastalıklarına tutulurlar ve zürriyete Salih olmaktan çıkarlar. Bu hastalıklar İskitlere musallat olur ve erkekleri en ziyade kısır olurlar. Kısırlık sebeplerine şunu da ilave ediniz ki, İskitler daima şalvar giyerler, hemen daima at üzerinde ölürler. Ellerini vücutlarına göttürmeleri kabil değildir. Soğuktan ve yorgunluktan dolayı kadınlarda münasebet arzusunu unuturlar ve böyle münasebete teşebbüs ettikleri vakit erkeklik kudretini kaybetmiş bulunurlar ⁶.

Çin kaynaklarına istinaden tarihin eski Türk devleti olarak M.Ö.XIII. yüzyılda mevcut olan "Hiyung-nu'lar, yani "Türk-Hunlar kabul edilmekle beraber, bazı Türk zümrelerinin, Türk'ün ana yurdu sayılan Altay-Hazar-Yayık sahasından, muhtelif amillerin tesiriyle milattan çok yüzyıllar önce doğu, güney ve batı istikametlerinde yayıldıkları kuvvetle muhtemeldir. Mühim bir kısmı Türk kabilelerinden teşekkül ettiği anlaşılan İskitler (Sakalar)'ın M.Ö. VI-IV. Yüzyıllarında, orta Dnepr ve Dnestr sahasındaki bazı Slav zümrelerini hakimiyetleri altında bulundurdıkları uzak bir ihtimal sayılamaz. İskitlerden sonra (M.Ö. IV-I. Yüzyıl) Karadeniz'in şimalindeki bozkırların efendileri olan Sarmatlar'ın, hiç olmazsa bir kısmı Türk'tüler; bunların orta Dnepr ve Karpatlar'a kadar uzanan sahayı ellerinde bulundurdıklarına göre Slav kabilelerinden bazılarının Türk tesirine maruz kalmış olduğuna hükmedilmektedir⁷. Pers kralı Darius, denizin ötesindeki Sakalar'a

⁶ Galip ATAÇ: a.g.e., 46,47

⁷ Akdes Nîmet KURAT: "Doğu Avrupa'daki En Eski Türk Kavimleri", Türk Dünyası El Kitabı, I, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992), 176

karşı bir sefer yapmayı planlamıştır. Anadolu üzerinden harekete başlayan Darius, Samoslu Mandrosle tarafından inşa edilen bir köprü üzerinden İstanbul boğazını geçerek, Trakya içlerine doğru yönelmiştir. O, mezar yazıtında bildirdiğine göre, "denizin ötesindeki Sakaların üzerine yürümüştür. Darius yoluna devam ederek, Don nehrini geçmiş ve Volga'ya doğru ilerlemiştir. İskitler ise, onun önünde geri çekilmiştir. Pers kralının, Tuna nehri üzerindeki köprüyü savunmaları için İyonlular'a verdiği altmış günlük süre hızla dolarken, onun askerleri bu yararsız kovalamacadan yavaş yavaş bıkmaya başlamışlardır. Ancak, İskitler doğuya doğru geri çekilmeye devam etmiştir. Bu durum karşısında canı sıkılan ve bir sonuç alamayan Darius, İskit kralı İdanthysos'a bir haber göndermiştir. İskit kralına kendini güçlü hissediyorsa kaçmayarak savaşa girmesini, eğer kendisinde o gücü görmüyorsa, huzuruna çıkarak haraç olarak toprak ve su getirmesini istemiştir. Bunun üzerine İskit kralı da Darius'a bir cevap verme ihtiyacını duyarak, ondan korkmadığını, kendilerinin kentleri ve dikili ağaçları olmadığından dolayı savaşa girmek istemediğini; fakat atalarının mezarlarını bulurlarsa, o zaman savaşacaklarını bildirmiştir. İskitlerle savaşma fırsatı bulamayan Darius geri çekilmeye karar vermiş ve askerlerini köprüye kadar getirerek, Tuna nehrini geçirmeye muvaffak olmuştur. Böylece, Darius felaketten kurtulmuştur⁸.

1. İskitlerin Menşei: İskitlerin menşei meselesi üzerine yerli ve yabancı araştırmacılar inceleme yapmışlardır. İskitlerin menşei meselesi ile uğraşan E. Minns, H. Triedler, Laufer, Zeki Velidi Togan, İlhami Durmuş gibi araştırmacılar İskitlerin hakim tabakasının Türk olduğu kanaatindedirler. İskitlerin hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adet ve ahlakları hakkında Hipokratüs tarafından verilen malumat Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanların aynıdır. Akideleri, defin merasimleri ve adatları Altaylılarınkinin aynıdır. Bunlar Türk "derme ev"lerinde, yani keçeden örülmüş kubbeli çadırlarda (çoğunca bunların tekerleklilerinde) yaşamışlardır. İskitler Türk kavimleri gibi kırmızı içerler ve sütü kurutarak "kurut" yaparlardı; akideleri çakı ile idi; yabancılara karşı müdafaası zahmetli ve iç niza'ların başlıca sebebi diye

⁸ İlhami DURMUŞ: "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, LXI/230, (Ankara : TTK Basımevi, Nisan 1997), 284; Ekrem MEMİŞ: "İskitlerin Uyguladığı Harp Taktiklerinin Diğer Milletler Üzerindeki Etkileri Ve Günümüzdeki Belirtileri", *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, XXV/293, Ankara (Eylül 1987), 571

mal-mülk toplamaktan kaçınırlardı. Düşmanlarına karşı mertçe savaşan, dahilen feragat sahibi, samimi, sade insanlar diye tanıdıkları Skitlerden Homeros ve diğer bazı eski Yunanlılar "kımız içer, emlaksiz Skitler" diye idealize ederek bahsetmişlerdir (Strabon, VII, 3, S.9)⁹. Bazı otoriteler İskitlerin İrani, bazıları Slav ve bazıları da Ural-Altay ırkına mensup olduklarını belirtmişlerdir. İskitlerin İrani oldukları nazariyesini savunanlar İskit ve İran dinini karşılaştırarak bu iki din arasında bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Bu nazariyeyi savunanların başında Albert Herrmann gelmektedir. Bu bilim adamı Pamir Sakaları olarak adlandırdığı grubun doğu İran kökenli olduğunu dillerinin gösterdiğini ileri sürmektedir. Kretschmer de İskitlerle İranlılar arasında kültürel yakınlık bulunduğunu belirtmektedir. Junge ise, Sakalarla Perslerin yakın akraba kavim olduklarını ve Hint Avrupaliklerini kabul etmektedir. Von der Oskten de İskitlerin çoğunluğunun Hint Avrupalı soydan oluştuğunu belirtiyor. Potratz ve Rostovtzeff de İskitlerin İrani bir kavim olduğu görüşünü ileri sürüyor. Grousset de İskitlerin İran ırkına mensup olduklarını belirtiyor. Zabelin, Kul-Oba'da bulunan İskit vazolarındaki resimlerden hareketle İskitlerin Slav olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Bu resimlerdeki elbiseler ile Rusların elbiseleri arasında bağlantı kurmaya gayret etmiştir. Mannert ve Cunéo İskitleri Slavların ataları olarak görmüşlerdir. Grigoriev, İlovaiski gibi Rus bilim adamları onların Slav orijinli olmaları gerektiğini ileri sürmüşlerdir. B.G.Niebuhr, İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup oldukları görüşündedir. Niebuhr, İskitlerin Tatar veya Moğol kavimlerinden oldukları fikrini ileri sürmüştür. Dayandığı esas, İskitlerle Tatarların örf ve adetlerindeki benzerliklerdir. Grote de aynı görüştedir. Neumann da aynı görüşü taşımaktadır. Kiepert ise, Orta Asya'dan Güney Rusya'ya gelen İskitlerin gelenek ve göreneklerinin atlı kavimlerin göçebe hayat tarzına uyduğunu belirterek, bunların Moğol yada Türk-Tatar ırkından olduklarını ileri sürmüştür. Nagy de İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğunu belirtmiştir. Mordtmann, Kuun, Minns İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup olduklarını kabul etmektedirler. Franke de İskitlerin Türklüğü fikrindedir. Meyer, Oxus, Jaxartes, Huntiford, Ruben de İskitlerin Türk olduklarına inanmaktadırlar. Von der Osten de İskitlerin içinde Türk topluluklarının varlığını kabul etmektedir. Molla Mehmed El'abeşi, "Türk

⁹ A.Zeki Velidi TOGAN: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, (İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 34

uruglarından ve dünyanın büyük eski kavimleri zümresinden biri İskit Türkleridir" diyerek İskitlerin bir Türk kavmi olduğunu kabul ediyor. Arsal, Günaltay, Togan, Kırzioğlu, Guboğlu, Durmuş İskitlerin Türk olduğunu kabul etmektedirler¹⁰.

2. İskit Sanatı: İskitlerin sanatı "hayvan üslubu" denilen üsluptadır. İskitlerin sanatını Sovyet bilgini M.İ.Artamanov şöyle vasıflandırır: "Altay bölgesinin eski sanatında görülen süsleyici motifler geniş ölçüde o bölgedeki hayvanların gerçek şekillerinden esinlenmiştir. Bu şekiller ve hayvanların dövüşmesini gösteren sahneler Karadeniz sahillerinde yaşayan İskitlerin de kullandıkları hayvan üslubu ile akrabalık göstermektedir"¹¹.

B. İSKİTLERİN DİNİ İNANCI

İskitlerin dinleri hakkındaki bilgilere Grek kaynaklarından ulaşmaktayız. Grek kaynaklarının verdikleri bilgiler ise oldukça az olup yetersizdir.

İskitler, diğer soydaşları Sarmatlar gibi, Med-Pers inançlarını yavaş yavaş değiştirecek olan tarihi Zerdüşt dinine, Zerdüştlüğün yarattığı yeniliklere yabancı kalmışlardır. Bu İskitlerden bize Kul-oba ve Voronej'de adeta konuşan portreler resmedilmiş Grek-İskit vazoları kalmıştır. Persepolis'teki kardeşleri Sakalar gibi sakallı ve düzgün saçlı, kulaklarını bozkırın sert rüzgarından koruyan sivri uçlu kühneli, kuzenleri Medler ve Persler gibi bol elbiseli, iç gömlekli ve geniş pantolonludurlar. Yayın en fazla tercih ettikleri silah olması gibi at da –Çertomlik kurganında bulunan gümüş testi üzerine resmedilmiş harika bozkır atı- yanlarından ayrılmayan arkadaşlarıdır¹². Massagetlerin dini politeist (çok Tanrılı) değildi. Tanrı olarak güneşi tanıyorlardı. Heredotos'un ifadesiyle "Tanrıların en hızlısına, ölümlülerin en hızlısı olan atı kurban ediyorlardı"¹³.

¹⁰ İlhami DURMUŞ: İskitler.....a.g.e., 45,46,47,48,49,50,51,52,53

¹¹ Adile AYDA: *Türklerin İlk Ataları*, (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1987), 194

¹² Rene GROUSSET: *Bozkır İmparatorluğu*, (İstanbul : Ötüken Yayınları, 1999), 25

¹³ İlhami DURMUŞ: "Massagetler" , *Bilgi*, 3, (1996), 90

1. İskitlerde Şamanizm: İskitler batıl inançlara sahip olan bir kavimdi. Büyüye, sihire ve tılsımların gücüne inanırlardı. İskitler hakkında önemli bilgiler edindiğimiz Herodot, İskitlerin bu durumları hakkında şu bilgileri vermektedir: "İskit büyüüne, dininden fazla önem vermiştir. İskitlerin rahipleri yoktu, bunların yerine söğüt dallarından hakikati söyleyen büyücüler (şamanlar) vardı. Şamanlar arasında erkekliği gelişmemiş olan Enareler, yani "hadımlar" önemli mevkiler kazanırlardı. Tiz bir sesle konuşan ve kadın elbiseleri giyen bu şahıslar erkeklik uzvunun eğrilmesi ile kendini gösteren bir "kadınlık hastalığından" muzdariptiler. Skolot'lar, Enareler'in M.Ö.VII. asırda, Mısır'dan dönerlerken, Askalon'daki Darketo mabedini yağmaladıkları için, "Büyük Tanrıça" tarafından "kadınlık hastalığı" ile cezalandırılan İskitlerin soyundan olduklarına inanırlar. Bunlar Sibiry'a'nın cinsiyet değiştirmiş Şamanları ile aynıdırlar. İskitlerin, had safhada batıl inançlara bağlıdırlar. Buna bir örnek: Hükümdarın hastalanmasının sebebinin, kavmin, kralın kalbi üzerine yeminli fertlerinden birinin, yalan yere yemin ederek, kralın üzerine hakarete uğramış Tanrının intikamını çektiği, inancıdır. Büyücülerin, kehanetlerine dayanarak böyle bir suçla itham ettikleri bir İskitli, ancak başka büyücüler, meslektaşlarının ithamının "yanlış olduğu" iddiasında bulunurlarsa, kurtulmayı ümit edebilirdi. Yoksa, suçlunun kafası koparılır ve malı mülkü kendini katledenler tarafından paylaşılırdı. Herodot'un verdiği bilgilere göre; krala yanlış bilgi veren büyücülerin cezalandırılmaları şu şekilde tasvir edilmektedir: "İskitlerin idam tarzı şudur: Bir arabaya odun doldurulur, daha sonra arabaya öküzler koşulur. Ayakları birbirine, kolların arkalarına bağlanan ve ağızları tıkanan büyücüler, odun yığınının üzerine atılırlar. Daha sonra odunlara ateş verilir ve ateşten ürken öküzler hareket eder. Bir çok defalar öküzler de, büyücülerle beraber yanmaktadır. Büyücülere verilen bu cezaya, eğer varsa, erkek çocukları da dahil edilmekte, sadece kızların yaşamasına müsaade edilmektedir. Öküzler onları, koşum kayışları yanıp, kendilerini kurtarıncaya kadar sürüklerlerdi. Böylece, "şerefsizce" sihirbazlık suçu, ateşle temizlenir ve toprağın üzerine saçılırdı"¹⁴.

¹⁴ Taner TARHAN: "İskitlerin dini inanç ve adetleri", İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 23 (Mart 1969), (İstanbul: Edebiyat Fak. Matbaası, 1969), 157,158

İskitlerde ruha inanış düşüncesi köklü bir geleneğe bağlıdır. İskitler, hayatları boyunca tabiatla mücadele içinde ve kaynaşma içinde bulunmuşlardır. İskitler karşılaştıkları korkunç ve garip tabiat olaylarını ruhlara atfetmişlerdir. Bunlar iyi ve kötü ruhlardır. İskitlere göre mukaddes addettikleri ve tapındıkları her cisim bir ruh taşımaktadır. Greklerle temastan önce İskitlerin dininde Şamanizm'e ait unsurlar bulunmaktadır. İskit dininde Şamanizm ile beraber görünen unsurlar aynen, Türk-Moğol kültür tarihinde de bulunmaktadır. İskitlerin inandıkları ruhlara ve Tanrılar aleminin eski Türk dininde bulunan motiflerle benzerlikler İskitlerin Türklüğüne işaretler¹⁵.

Şamanlık İskitlerde vardı. Şamanlar, umumiyetle kehanette bulunmak, büyü yapmak ve kurban kesmek gibi çeşitli işler yapmaktaydılar. Fakat bu işleri şaman olmayan kimseler de yapabilmekteydiler. Hakiki Şaman'a ancak ruhlarla temasa geçebilmek suretiyle halledilebilecek meselelerde müracaat edilmekteydi. İskit toplumunda Şamanların önemli bir yeri vardı¹⁶.

İskitler keyiflerine düşkün yaşamaktadırlar. Keyif verici içkileri kullanmaktan kaçınmamışlardır. Hatta İskitler, keyif verici olan içkileri dini yaşam ile bağdaştırmışlardır. Keyiflerine düşkün olan İskitler içkiye ve eğlenceye düşkünlüdürler. Bu tutum, Ari kavimlerde "dini" mertebeye kadar yükselmiş ve bundan sonra "Soma Kültü" doğmuştur. Soma, insanları sarhoşken etkisi altına alan bir "Tanrı" veya "Tanrısal Kuvvettir"; "insanın zihnini açar ve büyük işler yapmaya güçlü kılar, yaşama sevinci, ölümsüzlük ve yeni nesiller verir"¹⁷. Bu duruma göre İskitler keyif verici maddelere düşkünlüdürler ve bunu dini bir hüviyete büründürmüşlerdir.

¹⁵ İlhami DURMUŞ: İskitler..., a.g.e., 52,84

¹⁶ İlhami DURMUŞ: İskitler..., a.g.e., 87

¹⁷ Taner TARHAN: "İskitlerin...", a.g.e., 160

C. İSKİTLERDE DİNİ İNANCA BAĞLI ADETLER

1. **Kurban** : İskitler Tanrılarına her çeşit hayvanı adamakta ve kurban etmektedirler. (Arese yapılan insan kurbanından maada) Sığır ve at itibar edilen kurban hayvanlarıdır. Herodot, kurban merasimleri hakkında şöyle devam etmektedir: "İskitlerin kurban merasimleri her yerde aynıdır. Kurbanlar, ön ayakları bir iple bağlı olarak dururlar, kurbanı yapacak şahıs da onun arkasında yer alır ve elinde tuttuğu ipi çekerek hayvanı yere yıkar. Hayvan yere düşünce, kurbanı hangi tanrıya takdim ediyorsa ona dua eder, sonra hayvanın boynuna bir kement geçirir ve bu kemendi bir değnek parçası ile çevire çevire sıkarak, hayvanı boğar. Buralarda ateş yakılmaz, takdis merasimi yapılmaz ve kutsal su saçılmaz. Fakat hayvanın boğulması üzerine, kurbanı takdim eden kimse onun derisini yüzer ve pişirmeğe başlar". Yine Herodot'un verdiği bilgilere göre; "İskitler, hayvanların her çeşidini kurban olarak takdim ederlerse de umumiyetle atları tercih ederler". Herodot'un verdiği bilgiler içerisinde "İskitlerin domuzu kurban olarak kesmedikleri ve domuzları memleketlerinde yetiştirmek istemedikleri " bilgisi de bulunmaktadır¹⁸. İskitlerin kurban törenleri oldukça görkemlidir. İskitlerde Tanrılara dua edildikten sonra kurban kesilirdi. Kendilerine özgü kurban etme yöntemlerinin yanı sıra civar kabilelerle aynı usullerle de kurban ederlerdi. Kurban olarak bütün hayvanları ve özellikle at keserler.

Şemseddin Sami'nin verdiği bilgiye göre İskitlerin kurban merasimi şu şekildedir: İskitlerin çok aliyesi var idiye de yalnız cümlesinin büyüğü ad olunan harp ilahına mahsus mabedleri var idi. Bu mabede 1800 kadim dol ve arzında çalıdan yapılmış bir çit ile çevrilmiş mandıra gibi bir şey idi. Beher sene tamir için mabede elli araba çalı götürürlerdi. Ortasında diğer bir mürebbi dairesi var idi, ki İskit akvamının her biri demirden eski bir kılıç götürüp, harp ilahına hediye olmak üzere, oraya asardı; beygir vesair hayvanattan kurbanlar da keserlerdi. Muharebelerden aldıkları esirlerin de yüzde birini bu ilahlarına kurban ederlerdi. Kurban edecekleri

¹⁸ HEREDOTOS : Herodot Tarihi, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002), 217; Taner TARHAN: "İskitlerin.....", a.g.e. ,156; Ekrem MEMİŞ: İskitlerin Tarihi, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1987),48; İlhami DURMUŞ: İskitler.. a.g.e., 53

adamların başına şarap döktükten sonra, kendilerini mabedin iç dairesi yanına götürüp, boğazlar ve kanını bir kabın içine akıtarak, asılı bulunan kılıçların üzerine dökerlerdi; sonra kurbanın sağ eliyle sağ kolunu kesip, havaya atarlardı ve bedenini bulunduğu yerde, eliyle kolunu da düştükleri yerde bırakıp giderlerdi¹⁹.

Kurban, bütün Tanrılara aynı biçimde sunulur. Yalnız Ares ayrı bir tapınma konusudur. Her bölgede, toplantı yerlerinde bu tanrı adına, şu örnek üzere bir tapınak yükselir: Üç stad (1 stad=177,6 metredir) eninde ve üç stad boyunda bir alana (Aşağı yukarı 300000 Metrekarelik bir alanı kaplamaktadır), üç staddan az yüksek ve ince dallardan yapılma demetler yığılır. Tepesi, eni ve boyu eşit dörtgen bir terastır; üç yanı dimdik iner, üstüne dördüncü yandan çıkılır. Her yıl yüz elli araba dolusu yeni odun getirilip yığna eklenir. Çünkü fırtınalar yüzünden sürekli olarak çöker. Bu küçük tepenin en üstüne demirden yapılmış bir pala dikilirdi, bu pala çok eski olduğu için her bölgeden saygı görür ve Ares heykeli işte budur. Bu palaya her yıl sürü hayvanları kurban edeceklerdir ve tabii at, öbür hayvanlardan daha cömertçe kurban edilecektir. Savaşta esir aldıkları zaman, bunların yüz tanesinden birini kurban ederler, ama hayvanlar için yapılan töreni yapmazlar. Başının üzerine şarap serperler, kafayı bir lenger üzerinde keserler, lengeri odun bağlarının tepesine taşıyıp içinde bulunan kanı palanın üzerine boşaltırlar. Yukarda olan budur; o sırada aşağıda kutsal tepeciğin yanında şu tören yapılır: kurban edilen adamların sağ kollarını, elleriyle beraber, omuz başlarından keserler, gökyüzüne doğru fırlatırlar, öbürlerini de, kurban ettikten sonra giderler. Kol nereye düştüyse orada, gövde de bir başka noktada, olduğu yerde kahr²⁰.

2. Tapınma: Ata mezarına sürekli olarak saygı duyulmaktadır. Herodot'a göre, İskitler atalarının gömüt yerini bulmadıkça Darius'la savaşmayı reddetmektedirler. Bu durumda şunu demektedirler: "Mezara hakaret etmeyi dene. O zaman onu korumak için savaşım savaşmayacağımızı anlamış olacaksın". Bu saygı ve kurbanlarla kanıtlanan atalara tapma adeti, resmedilmiş veya yontulmuş tasvirlerin yapılmasından da anlaşılmaktadır. Bu tasvirlerin bir çoğu kadınlara aittir ve

¹⁹ Şemseddin SAMİ: *Esatir*, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1296), 63

²⁰ HEREDOTOS: *a.g.e.*, 217,218; Ekrem MEMİŞ: *a.g.e.*, 48,49

dolayısıyla kadınla ilgili bir ata tapıcı mevcuttur; bu nokta özgünlükten yoksun değildir, çünkü "çok az kadının ataya tapınma adetine konu olduğu " kabul edilmektedir²¹.

İskitlerde savaş tanrısını yere çakılmış bir kılıç temsil ederdi. Bu kılıca kırım ortasında tapılmaktadır²².

3. İskitlerde Falcılık: Herodot'un verdiği bilgilere göre "İskitya'da büyücüler pek çoktur ve bunlar söğüt dallarına bakarak gelecekte haber verirler. Bu dallardan, büyük bir yığın toplanarak getirilir ve büyücü bunları evvela birleştirir ve sonra dalları teker teker ele alarak istikbalden söz eder. Bunu yaparken dalları tekrar toplayarak bir yığın yapar. Bu çeşit büyücülük, İskitya'nın hemen her evinde (her tarafında) yapılmaktadır. Enareler'in yani kadına benzer erkeklerin, Aphrodite'den öğrendikleri, diğer usulleri vardır. Enare'ler İskitlerin dini falcılıkla görevli rahiplerinin adıdır²³. Bunlar, ıhlamur ağacının iç kabuklarını kullanarak ve bu kabuğu üç parçaya ayırıp ve bunları parmaklarına dolayarak, sonra da çözerek kehanetlerini anlatırlar. Büyücülerin İskitler arasında, mevkii pek o kadar büyük değildi: Bunların en çok şeref verilenleri bazı belli ailelerden gelirdi²⁴. Halk hekimliği İskitlerde gelişmiş durumdadır. İskit hekimleri ıhlamur yaprağına bakarak bir hastalığın geleceği hakkında haber verirlerdi. Buna göre hastanın tedavisi uygulanırdı. Kendi aralarında geliştirdikleri bu yöntem halk arasında yayılma imkanı bulmuştur. Bu da İskitlerde falcılığın gelişmesine olanak sağlamıştır.

İskit Kralı hastalandığı zaman, en iyi üç falcıyı getirtir, onlar da fala bakarlar. Genellikle söyledikleri filan yada falanın kral hanedanı üzerine yalan yere yemin ettiğidir. İskitler arasında, önemli konularda, kral hanedanı üzerine yemin edilmesi adettir. Falcıların yalan yere yemin etmekle suçladıkları adam hemen yakalanır, tek başına kralın huzuruna çıkarılır; falcıların yanında kendisine anlatılır ki, ~~bunlar~~

²¹ Jean-Paul ROUX: Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm, (İstanbul : Kabalcı Yayınevi, 1999), 200,201

²² Adile AYDA:a.g.e. , 199

²³ Adile AYDA : a.g.e., , 197

²⁴ Taner TARHAN: "İskitlerin....", a.g.e. , 157

sanatları sayesinde onun kral hanedanı adına yalan yere yemin etmiş olduğunu ve kralın bu yüzden hastalandığını meydana çıkarmışlardır; o inkar eder, hiç yalan yere yemin etmediğini söyler, gücenir. İnkâr üzerine kral bunların iki katı kadar falcı getirtir; eğer bunlar da bilimlerine danışıp, yalan yere yemin suçlamasına katılırlarsa hemen kafası kesilir, varı yoğu ilk falcılar arasında kur'a çekilerek paylaşılır, eğer sonradan gelen falcılar adamı suçsuz çıkarırlarsa, bir daha, sonra bir daha yeni falcılar getirilir. Eğer sonunda çoğunluk sanığı temize çıkarırsa ilk gelmiş olan falcılar ölüme mahkum edilirler. Bunları şöyle öldürürler: Bir arabaya çalı çırpı doldurulur ve öküzler koşulur; falcılar, ayakları bağlı, elleri arkadan bağlı, ağızları tıkalı olarak arabaya bindirilir, odunların içerisine konur; ateş verilir, sonra öküzler kovalanır, hızlı koşsunlar diye ürkütülür. Çoğu zaman falcılarla birlikte öküzler de yanarlar; kimi zaman da arabanın oku alevlerden yanıp kopar, öküzler her yanları yanık içinde kaçarlar. Falcıların başka nedenlerle de aynı şekilde yakıldıkları olur ve adları yalancıya çıkar. Kral, birisini öldürdüğü zaman çocuklarını geride bırakmaz; oğlan çocukları da beraber öldürtür, kızlara dokunmaz²⁵.

4. İskitlerde Ant İçme: İskitler, dini adet ve ananelere büyük önem verirlerdi. Onlar için kan kardeşliği oldukça önemliydi. Bundan dolayı büyü ile birlikte yemin ederler ve kan kardeşliği için ant içerlerdi. İskitlerin ant içmeleri dini ayin şeklinde gerçekleştirilirdi. Herodot'un verdiği bilgilere göre, "İskitler arasında, yemin etmek için bir takım merasimler yapılır. Bir büyük toprak kabın içerisine şarap dökerler. Sonra, yemin edecek olan taraflar, bir bıçak ile derilerini yarıp, kanlarını bu şarabın içerisine akıtırılar. Kanlı şarapla dolu kabın içerisine bir hançer, birkaç ok, bir savaş baltası ve bir mızrak daldırırlardı. Bu merasim bittikten sonra bir dua okuyup, yemin ederler ve nihayet taraflar ve yakınları bu içkiyi içerlerdi²⁶. Buradaki kimselerin reisi de aynı şekilde hareket ederdi. "Kan karıştırmak" ve "kanı içmek"; hukuki anlaşmaların ve kan bağılıklarının yapıldığı yeminin en eski örneği İskitlerde görülmektedir. Bunun bağlayıcı karakterini Lucian'daki Toxaris hikayesi açıklamaktadır; "Sarmatlar tarafından esir edilen İskitli Amizokles'in arkadaşı

²⁵ HEREDOTOS: a.g.e., 219; Ekrem MEMİŞ: a.g.e., 47; İlhami DURMUŞ: İskitler.... a.g.e., 87

²⁶ HEREDOTOS : a.g.e. , 219; Sadri Maksudi ARSAL: *İskitler-Sakalar,Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*,6; Ekrem MEMİŞ : a.g.e., 36; İlhami DURMUŞ : İskitler..a.g.e.,54; İlhami DURMUŞ : "İskitlerin Kimliği", *Türkler*, I, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları,2002), 624

Dandamis –yaptıkları kan yeminini hatırlayıp- onunla birlikte körü körüne, aynı tehlikeye kendini atmıştır". Güney Rusya'da, kurganlarda, bu anane ile alakalı pek çok kıymetli eser ele geçirilmiştir. Kul-Oba'da bulunmuş bir altın varak üzerinde bir İskitli, sağ elinde fazla süslü ve kıymetli madenden yapılmış olarak hem Kul-Oba'da hem de Voronez kurganında ve daha bir çok yerlerde sık sık rastladığımız, böyle bir "kan çanağı" olabilecek dini karakterli bir kap tutmaktadır. Sol eli ise, bir ok çıkarmak için, "Okdanlığa" uzanmıştır. Yine Kul-Oba'da bulunmuş olan başka bir altın kabartma üzerinde, birbirine sarılmış iki İskitli, tek bir kaptan bu "mukaddes kan içkisini" içmektedirler. Aynı sahneye Solocha kurganında bulunmuş olan bir altın plaka üzerinde de rastlamaktayız²⁷.

Bir İskit, öldürdüğü ilk düşmanının kanını bir kupaya doldurup içer; savaşta öldürdüğü herkesin kafasını kesip krala götürür; zira, ancak kafa götürürse ganimetten pay alabilir; yoksa, hiçbir şey vermezler. Yılda bir, her vali, kendi bölgesinde bir krateros içerisinde su ve şarabı karıştırır; bir düşman yenmiş olan her İskitli gelir içer; böyle bir başarıya sahip olmayanlar bu onur şarabından içemezler; hor görülür ve kenarda kalırlar, bu hal en ağır hakarettir. Buna karşılık çok sayıda düşman öldürmüş olanlar iki kupayla gelir ve üst üste içerler²⁸.

D. İSKİT TANRILARI²⁹:

İskitlerde tanrı yada tanrılar antropomorflaştırılmamışlar (insan şeklinde tasavvur ve tasvir edilmeme) ve kült (tapımla ilgili) heykeller yapılmamıştır. Dolayısıyla İskit tanrıları için tapınaklar da inşa edilmemiştir³⁰.

İskit Tanrıları, M.Ö.IV. asırdan itibaren belirli normlar kazanmaya başlamış ve bu arada, kuvvetli Grek tesirleri ile, Grek Tanrılar panteonunda görülen "mitolojik" şahsiyetler de "Tanrılar alemine" dahil edilerek benimsenmişlerdir. Grek

²⁷ Taner TARHAN : "İskitlerin.....", a.g.e., 159

²⁸ Ekrem MEMİŞ: a.g.e., 44

²⁹ HEREDOTOS : a.g.e., 216,217; Taner TARHAN: "İskitlerin.....", a.g.e., 149,150,151,152,153,154,155; İlhami DURMUŞ: İskitler...a.g.e., 51,85

³⁰ İlhami DURMUŞ : "İskitlerin.....", a.g.e., 623

kaynaklarında, Herodot ve diğerlerinde, İskit Tanrıları şu sırayı takip ederek, takip edilmişlerdir:

a. Tabiti: Ana Tanrıçadır. İskitler asil ibadetlerini bu "Büyük Tanrıçaya" yapmışlardır. Herodot Tabiti'yi Greklerin "Ocak Tanrıçası", "Hestia=Vesta" ile bir tutmaktadır. Tabiti aynı zamanda çadırın koruyucu Tanrıçası idi. "Canavarların Tanrıçası" olarak da takdis gören Tabiti, "Sülale veya Aile Tanrıçası" vasfına da haizdi. Sanatlarında yalnız onun figürü tasvir edilmiştir. Bronz çağında, Urallar ve Dinyeper nehri arasındaki bölgede, pişmiş topraktan küçük figürinleri pek yaygındır. Bu küçük figürinlerle, Elam, Babil ve Mısırdaki asırlarca sonra yapılmış olanlar arasında büyük bir benzerlik görülmektedir. Kırım'da bulunan "Büyük Tanrıça"nın tasvirleri M.Ö. IX. Asrın az öncesine tarihlendirilmektedir. Bazen, kolları arasında bir çocuk taşıırken, ayakta tasvir edilmiştir. Oysa bu Tanrıça, İskitlere hiçbir zaman "anaerkilliği" tecessüm ettirmedeği gibi daha o sıralarda "Bereket Tanrıçası"nı da temsil etmemekteydi. İskitler, bu yerli Tanrıçayı benimsemişler ve kendi bünyelerine göre ona ibadet etmişlerdir. Taman yarımadasında yaşayan İskitler, yabancıların sahillerine ayak basmalarına şiddetle karşı çıkarlar ve yakalayabildikleri İonyalı denizcileri, bu "Büyük Tanrıça"ya kurban ederlerdi. Kazaya uğrayan gemicilerin Taurerler tarafından kurban edilmelerini Herodot bir adet olarak anlatmaktadır. Bu Tanrıça, İskit at süslerinde çok sık olarak yarı insan, yarı hayvan (yılan gövdeli) şeklinde tasvir edilmektedir. Tabiti, İskitlerin siyasi koruyucusudur. Kral kudretinin, İskitlerde ne şekilde mütalaa edildiğini gösteren M.Ö. IV ve III. Asırlara ait bir çok eserler mevcuttur. Bilhassa, kudretinin sembolleri olan ryhton ve asayı Tabiti'nin elinden alan kral tasvirleri çok önemlidir. Kralın, tebaası üzerindeki kesin ve mutlak idaresi "Büyük Tanrıça"nın ilahi kudretinin himayesi altındadır. Tabiti, "hayvanlar hakimesi" olarak da tasvir edilmektedir. Yırtıcı hayvanlar arasında, anti tetik olarak ayakta ve bu hayvanları tutarak zapteden tasvirleri vardır.

b. Grek yorumlandırmalarına göre diğer Tanrılar:

Papaïos=Zeus=Gök Tanrısı; bulut, fırtına ve yağmur, gök gürültüsü ile yıldırımın yaratıcısı. Greklere göre, Tanrılar aleminin yöneticisi ve başı.

Apaia=Hera=Göğün Tanrıçası olarak ay ve yıldızların sembolü; fırtına ile sise ve yıldırımlara da hükmedebilmekte. Evliliğin ve evlilikte kadın haklarının savunucusu. Aynı zamanda, baş Tanrı Zeus'un kız kardeşi ve karısıdır. İskitlerde de, Papaïos'un karısıdır ve Papaïos-Apaia çifti olarak saygı görmektedir. Bazen de Greklerin ve Romalıların "Toprak Ana" diye vasıflandırdıkları Gaia yahut Ge ile bir tutulmaktadır.

Oitosyros=Apollon=Işık, kötülükleri yok eden, hak koruyan, kehanet Tanrısı. Artemis'in erkek kardeşi olup, bilhassa savaşlardaki şaşmaz ve öldürücü okları ile dikkati çeker.

Artimpassa=Aphrodite=Kadın güzelliğinin, aşk ve sevginin Tanrıçası. Aynı zamanda, ilkbahar ve çiçeklerin, deniz köpüklerinin ve dalgaların Tanrıçasıdır. İskitlerde "Ay Tanrıçası" olarak da saygı görmektedirler.

Thamimasades veya Thagomasadas=Poseidon=Akarsu ve özellikle deniz Tanrısı. Aynı zamanda atın ve biniciliğin koruyucusu olarak "At Tanrısı". Bilhassa krali İskitler tarafından saygı görmektedir.

(Yerli bir ismi yok)=Ares=Öldürmekten hoşlanan, savaş Tanrısı. Fakat savaş Tanrısından biraz daha çok bahis geçmektedir. Kendisi, bir "Kılıç Fetişi" veya "Akinakez" şeklinde, batı İskitler tarafından saygı görmektedir. Akinakez, İskitlerin kullandığı, 50-60 cm boyundaki demir kılıca verilen isimdir. Bu silah, tıpkı Perslerde olduğu gibi sağ baldır üzerinde kemerden aşağı sarkar vaziyette asılırdı. Dikkat çekici bir husus da, Ares'ten başka, Tanrılardan hiç biri için heykel, sunak veya mabet yapmamışlardır. Bu da İskitlerin savaş tanrısına verdikleri önemi açıkça belli etmektedir. Herodot, Ares'ten şöyle bahsetmektedir: "Resimler, atlar ve Tanrı evleri yapmak, Ares hariç, pek adet değildi". "Her kabiledede, başkanın yanında, aşağıdaki biçimde bir Ares Mabedi yapılırdı. Üst üste, sap demetleri yığılıp, eni ve boyu tahminen 3 stadia (Stadia, Greklerin uzunluk ölçüsüdür. 1 stadia=185 m) uzunluğunda, fakat yüksekliği az olan bir yığın meydana getirilirdi. Bunun üzerinde dört köşe bir platform hazırlanır, taraflardan üçü dik bir inişe maliktir, sadece

dördüncü taraftan buraya girilebilir. Her sene yüzeli araba dolusu sap, buna ilave edilir ve zamanla bu yığın, gittikçe sıkışır. Bu platform üzerine çok eski bir demir kılıç (Akinakez) dikilir ve bu Ares'in sembolüdür. Bu kılıca her sene kurban keserler (sığır ve at) ve ona diğer tanrılardan, fazla hayvan kurban ederler. Düşmanlardan aldıkları esirlerden her yüzüncüsünü, sığırları yaptıkları kurban şeklinden başka bir şekilde kurban ederler.

Başını, takdis etmek üzere şarapla ıslatırlar ve kestikten sonra kanını, bir kap içine koyduktan sonra tepenin üzerindeki kılıcın üzerine dökerler. Kanı böyle yaparlar. Tepenin altında ise şunlar olur. Her yüzücü kurbanın sağ omzunu kolla beraber kesip havaya atarlar. Bundan sonra, diğer kurban merasimleri bitince, çekilip giderler. Kollar, düştükleri yerde kahrılar, cesetler de kahr.

İskit Tanrılar Panteonuna göre, İskitlerde tek tanrılı bir anlayış yoktur. İsimlerin formu muğlaktır. Filolojik bakımdan delillerin çoğu Sarmat ve İskit dillerinin Med ve Pers dilleriyle akraba olduğunu gösteriyorsa da, Grek yazarları kanalıyla öğrendiğimiz İskit tanrı adlarının İran menşeleri problematiktir. Herodot'tan öğrendiklerimiz ve Origen'de değişik şekillerde yazılmıştır. Aynı zamanda Origen, "Grek tercümelerine ne mana vereceğimizi bilmediğini" söyler. Mesela Oitosyros=Apollon veya Thagomasadas=Poseidon, bunlardan ikincisi "At Tanrısı" da veya "Deniz Tanrısı" da olabilir.

Mamafih, Zeus ve onun takipçileri, Hestia,ile Zeus ve Ge ile Apollo ve Aphrodite ve Pasieidonun Aryan , hatta biraz da İranlılara benzediklerini gösterir bir sıralama bulmuşlardır. Dolayısı ıyla Tiheophylactus "Türkler, ateşi, havayı ve suyu son derece sayarlar, dünyaya ilahiler okurlar, fakat sadece gökyüzünü ve yeryüzünü yaratana Tanrı derler. Onların din adamları, istikbali söyleme kabiliyeti olanlardır" demektedir. G.Nagy, İskit ve Ural-Altay dini kavramları arasında genel bir analoji yaptıktan sonra, asıl "Tanrı Adları"nı izaha çalışmış ve bu sahada İran kaynakları üzerinde çalışanlardan daha da başarı göstermiştir. Mesela: Tabiti=Hestia; Vogul taut=ateş; Papaeus=Zeus için=baba manalarına gelmektedir.

İskitler ilahlar namına heykeller yaparlar. Fakat ancak harp ilahı (Mars) için mabetler yaparlar. Her İskit kabilesi (vilayeti) harp ilahı için bir mabet inşa eder. İskitler mabetlerini ufak ağaç yığınlarından yaparlar, mabedin tepesine de bir demir kılıç dikerler. Her sene İskitler harp ilahına at ve sair hayvanları kurban keserler³¹.

E. İSKİTLERDE ÖLÜM VE ÖLÜ GÖMME

1. Ölü Gömme: İskitlerin ölü gömme geleneklerine ait bilgileri Herodot'un Historia'sından öğrenmekteyiz. Herodot, İskitlerin kral mezarlarının Gerrhi topraklarında olduğunu söylemektedir. Kralların defin merasimleri büyük ve kanlı seremonilerle defnedilirdi. Bir kral öldüğünde Gerrhi'de bir mezar kazarlar. Bu mezar dört köşedir ve gayet geniştir. Mezar hazırlandıktan sonra kralın cesedini alırlar, karnı açılarak içi temizlenir. İçi boşalan karın boşluğuna, ince kıyılmış servi, gümüş ve anason tohumu doldurduktan sonra, karnı dikerler. Ceset mumyalandıktan sonra bir arabaya konarak, muhtelif İskit kabileleri arasından geçirilir. Cenazeyi karşılayan her kabile, İskit asilzadelerinin yaptığını aynen tatbik ederler. Yani herkes kulağının bir parçasını keser, saçlarını yolar (tırış eder), kollarının etrafında yara açar, alnını ve burnunu çizerek sol eline bir ok saplar. Böylece, krallarını Gerrhi yolu üzerindeki, diğer bir kabileye getirirler ve onları da peşlerine takarlar, çığlık ve inlemelerle cesedi takip ederler ve bu şekilde bir başka kabileye geçerek, İskitlere tabi bütün kabileleri dolaştıktan sonra İskitya'nın en uzak noktası olan Gerrhi'ye vasaı olarak, krallarının mezarları bulunan yere gelmiş olurlar (Yolculuğun kırk gün sürmesi gerekirdi, ancak ondan sonra ölü gömülme yerine getirilebilirdi). Burada cenaze, hazırlanan mezara indirilir ve bir şiltenin üzerine yatırılır. Cenazenin etrafına, zemine mızraklar saplandıktan sonra, mezara tavan teşkil edecek tahta kirişler yerleştirilir ve bunların üzerine de örme hasırdan bir çatı yapılırdı. Krala ait mezarın içinde boş kalan yerlere, boğularak öldürülen bir karısı, sakisi, aşçısı, seyîsi, hizmetçisi, habercisi, birkaç atı ve kendisine ait olan eşyadan bir kısmı, altın kaplar gömülürdü. Kapların altın olmasının sebebi, gümüş veya bakırın kullanılmamasıdır. Bütün bu işler tamamlandıktan sonra, mezarın üzerinde büyük bir toprak tepe yapılır

³¹ Sadri Maksudî ARSAL: a.g.e. , 5

ve İskitler bu tepeyi, mümkün mertebe yükseltmek için birbirleri ile yarış ederlerdi. Ölen, mevki sahibi bir İskitlinin, silahları, hazineleri ve hizmetkarları gibi, -gönüllü veya zorla- karısı da kendisi ile birlikte mezara girmektedir. Bu anlayış İskitlerde ölümden sonraki hayat ve diriliş inancıyla ilgili olmalıdır. Ceset, gayet rahat bir döşeğe yatırılmakta (bazen ahşap tabut kullanılmıştır) ve etrafına mızraklar saplanmakta veya üstlerinde bronz hayvan heykelciklerinin bulunduğu sancaklar (tuğ) üzerine bir tente gerilmektedir. Her boyu temsil eden bu sancaklar, kralın etrafına sıralanmakla, öbür dünyada da onun emrinde olduklarını sembolize etmektedir. Bazen de, üstlerinde çingiraklar bulunan direkler dikilmektedir, çünkü, bu tip şeylerin, kötü ruhları korkuttuklarına inanırlardı. Kralın bu şekilde emniyeti sağlandıktan sonra, diğer hususlara da dikkat ederlerdi. Öldürülen şahıslar, en iyi elbiselerini ve ziynet eşyalarını kuşanmış olarak kralın etrafında yer alırlardı. Her biri için, mezarda ayrı bir oda veya bölme bulunmaktadır, kral ise yalnız başına yatmakta ve yakınında lüzumlu malzeme yer almaktadır. Bunlar, silah ve hazineleri, altın kaplar (amphoralar) ve yolculuğu için, içinde et parçaları istif edilmiş büyük kazanlardır. Krala kolayca hizmet edebilmeleri için, hizmetçi ve refakatçileri ona yakın yerleştirilmektedir. Fakat, atlar ise, gömülme hücresinin dışına konulmakta, uyandığında yakınında olacak şekilde, kolayca yetişebileceği bir yerde ve aynı tepenin altına gömülmektedirler. Bunların hepsi mükemmel bir şekilde donatılmış, binmeye hazır bir vaziyettedirler. Daha sonra, mezar odasının etrafı tahta kalaslarla çevrilmekte ve odanın tavanı da kumaş ve keçelerle örtülmektedir. Tomruklarla sınırlanan bu kısmın üst tarafı, üzerine yığılacak olan toprak yığını taşıyabilecek bir şekilde, sağlam olarak, kalın kalaslarla tahkim edilmektedir. Bu ameliye tamamlanınca, mezar odasının üzerinde bir ziyafet verilirdi. Daha sonra toprak yığma yarışı başlar ve muazzam bir tepe meydana getirilirdi. Göçebe İskitler, yaşamış oldukları hayat şartları icabı daimi mesken yerine, çadırı ikametgah olarak kulllanmışlar ve kendilerini, her türlü tabiat şartlarından koruyan bu nesneyi kutsal addetmişlerdir. Yukarıda bahsedilen ve "kurgan" adı verilen bu tepelikler de esasında, İskit çadırının, "öbür dünya" için hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir. Kralın ölümünden bir sene sonra, daha başka merasimler yapılır. Ölen kralın, hepsi yerli İskit olan en iyi hizmetkarlarından elli kişi seçilir ve bunlar boğdurulur. Bunlarla beraber en güzel atlardan elli at da öldürülür. Bunların hepsinin

karınları yarılarak içleri temizlenir ve saman ile doldurularak, yarılan bu kısımlar dikilir. Bu da yapıldıktan sonra, yere çiftler çiftler direkler dikilir. Her çift direğin üzerine bir araba tekerleğinin yarısı konur. Daha sonra, atların içine, kuyruklarından boyunlarına kadar uzanan bir sırk geçirilir ve atlar tekerleklerin üzerine yerleştirilir. Atın göğsü tekerleğe dayanır ve sırk atın gövdesini tutar, ayakları ise havada kalır. Her atın ağzına gem vurulur ve dizginleri öne alınarak bir tahta çiviye bağlanır ve eyer takımı bir askıya asılır. Nihayet, boğulan gençlerden her biri, bir atın sırtına bindirilir ve bunları atın üzerinde durdurmak için, bellerinden enselerine kadar uzanan bir sırk geçirilir ve bu sırk atların gövdesine geçirilen sırğa bağlanır ve bu elli süvari mezarın etrafında daire şeklinde kazılarak, bu şekilde bırakılırdı.

Herodot, halkın defin merasimleri hakkında şunları söylemektedir: "bunlardan biri öldü mü, en yakın akrabası onu bir arabaya koyarak sıra ile bütün dostlarına götürür. Bunların her biri cenazeyi karşılayarak bir ziyafet verir ve misafirlere takdim olunan her yiyecekten bir parça alınarak ölünün önüne konur. Kırk gün bu şekilde dolaştırıldıktan sonra cenaze gömülür ve gömüldükten sonra, onunla meşgul olanlar kendilerini temizlerler". Herodot'a göre ölü gömme de yer alan herkes temizlenmeden geçerdi. Bunun için evvela başlarını sabunlarla yıkarlar. Sonra vücutlarını temizlemek için şu şekilde hareket ederler; yere üç kazık dikerek ve üzerine yünlû keçeler koyarak, bir çardak yaparlar. Böylece her tarafı kapadıktan sonra, içeriye bir çanak yerleştirerek, çanağın içine, ateşte kor haline getirilmiş taşlar koyarlar ve bunun üzerine de bir miktar kendir tohumu atarlar ve tohumu yandıktan sonra duman saçar ve Greklerin sıcak hamamlarından hiç birinin neşredemeyeceği kadar sıcak buhar verir. İskitler bundan zevk alırlar ve neşelerinden bağırırlar³².

M. Ö. 5. yüzyılda yaşamış olan Herodot'un, İskitlerin ölü gömme adetleri hakkında vermiş olduğu bilgileri, son zamanlarda Orta Asya ve Altaylarda yapılan kazılar da tasdik etmektedir. Bu arkeolojik keşiflere göre, bulunan mezarların ve içindeki eşyaların tarihi, M.Ö. 3000 yıllarına kadar inmektedir. M.S. 4. yüzyıldan kalma, Çin kaynakları ve 18. yüzyılda Orta ve Kuzey Asya'yı dolaşan Radlofun

³² Taner TARHAN: "İskitlerin..", a.g.e. ,161,162,163,164,165,166,167; HEREDOTOS: a.g.e. , 220,221

görüp anlattıkları da, hemen hemen tarihi ve arkeolojik bilgilere paralellik arz etmektedir³³.

İskitlerin ölü gömme adetleri arkeolojik buluntularla da ispatlanmıştır. Bunlara en güzel örneği Pazırık buluntuları oluşturmaktadır. Buradan çıkarılan cesetler mumyalanmış ve cesetlerin gövdeleri dövmeyle kaplanmıştır. Buradan on at çıkarılmıştır. Bunların kulaklarına birbirinden farklı enler yapılmıştır. Bu nişanların farklı olmaları, atların değişik kabileler tarafından hediye edilmiş olduğu kanaatini uyandırmıştır. Atların kuyruk ve yeleleri kesilmiştir. Atların kuyruk ve yelelerinin kesilmesi eski Türklerde bir matem alametidir. Ayrıca bu atların aygır olması da Türk adetlerine uygundur³⁴.

L'art Barbare Scythe adlı eserde İskitler hakkında şu bilgiler yer almaktadır: "İskit mezarlarında bulunmuş el aynaları son derece süslüdür. Fakat asıl insanı şaşırtan şey bunların sayısıdır. Ve merak uyandıran nokta da, bu el aynalarının sadece kadın mezarlarında değil, erkek mezarlarında da bulunmasıdır"³⁵. Bu bilgilere göre İskit mezarlarında bulunan bu aynalar İskit dini hayatında aynaların önemli bir rollerinin olduğu fikrinin oluşmasına neden olmuştur. Bu sözlere göre İskitlerde aynaların dini motif unsuru olduğunu söyleyebiliriz.

1.1. Mumyalama: İskitlerin yılda iki defa olmak üzere ilkbahar ve sonbaharda cenaze merasimleri düzenledikleri bilinmektedir. Ötülerin gömülmesinin geciktirilmesi beraberinde mumyalama ihtiyacını getirmiştir. İskitlerin tahnit ameliyesi ile ilgili Pazırık kurganlarından çıkarılan donmuş mezarlardaki cesetler Herodot'un bu işlem ile ilgili verdiği bilgileri doğrulamaktadır. Herodot'un tahnit ameliyesiyle ilgili bilgiler vermektedir. Tahnit ameliyesi şu şekildedir: "Ölünün karnı açılarak içi temizlenir. İçi boşalan karın boşluğuna, ince kıyılmış servi, günlük ve anason tohumu doldurduktan sonra karın dikilir". Böylece cesedi mumyalama işlemi

³³ Ekrem SARIKÇIOĞLU: *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, (İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1983), 89

³⁴ İlhami DURMUŞ: *İskitler...a.g.e.*, 91

³⁵ Adile AYDA : *a.g.e.* , 196

tamamlanmış olur³⁶. İskit akvamından birinin hükümdarı öldüğü vakit, meyyitini alıp balmumuyla kapladıktan sonra karnını boşaltıp enva tohumlar, sebzeler ve ıtriyat ile doldururlar; sonra kaldırıp memlekette memlekete gezdirirler ve tebaası yollara çıkıp göğüslerini döverler ve bedenlerini kanatırlar³⁷. Cesetlerin mumyalanmasının nedeni kabilelerin kendileri ve hayvanları için yeni otlaklar bulmak amacıyla mevsimlik göçler yapmalarıdır. Bir diğer sebep de bedenden çıkan ruhun geri döndüğünde sağlam bir ceset bulma düşüncesidir. Eğer ruh geri geldiğinde cesedi sağlam bulamazsa bu fanileri rahatsız etmektedir. Ruhun yeni bir beden bulması için, mezarında başka yere gitmesi ve yakınlarını terk etmesi onlar için büyük ve affedilmez bir kayıptır. Pazırık'ta bulunmuş olan mumyalanmış İskit cesetlerinin üzerinde dövmelere rastlanmıştır. Çoğu cesedin, vücudun hem ön hem de arka kısımları baştan aşağıya kadar dövmelerle süslenmiştir³⁸. İskitlerin yarattığı hayvan üslubunun en güzel örnekleri ve desenleri bu dövmelerde gözükmemektedir. A.L.Mongait'e göre; Pazırık 2 nolu kurganda bulunan, göğsü, sırtı ve kolları, fantastik hayvan motifleri ile süslenmiş olan bu ceset, bir kabile şefine aittir. Savaşta ölmüş ve kuvvetli bir darbe ile başı koparılmıştır. Bu dövmelerin kati olarak, neyi ifade ettiği bilinmemekle beraber, kötü ruhlardan koruyucu (apotropeik) bir vasfa sahip olduğunu ileri sürebiliriz. Çünkü İskitler, bu dövmelerde de gözüken ve bu özelliğe sahip olan hayvanlara çok önem vermişler ve sanatlarında motif olarak bolca kullanmışlardır. Balık ve geyik en güzel örnektir; bunların, kötü ruhları ve uğursuzlukları bertaraf ettiklerine kuvvetle inanırlardı³⁹.

2. Cenaze Töreni: En zengin cenaze törenlerinde, kabile reisinin cesedi, genellikle, mezara, en azından iki atla veya ekseriya dört ve bazen de altı atla çekilen arabalar üzerinde nakledilmişti. Daha az önemli kimseler, cenaze teskeresi üzerine yerleştirilmiş bir şilteye yatırılıp, aile fertlerinin oluşturduğu alayla taşınırdı. Her iki durumda da cenaze törenleri gürültülü işler olmuş olsa gerektir. Başta, uçlarına vahşi görünümlü kuşlarla heybetli canavarların bronz veya demir tasvirleri geçirilmiş olan

³⁶ Sadri Maksudi ARSAL: a.g.e. , 6

³⁷ Şemseddin SAMİ: a.g.e. , 61

³⁸ İlhami DURMUŞ: İskitler...a.g.e. ,55 ; İlhami DURMUŞ : "İskitlerin...", a.g.e., 624

³⁹ Taner TARHAN : "İskitlerin...", a.g.e. , 167,168,169 ; İlhami DURMUŞ : "İskitlerin...", a.g.e. , 624

sırıkları taşıyan standart taşıyıcılar geliyordu. Onlar, büyük metal çingirakları girdap gibi döndüren ve ağaçtan kulplara raptedilmiş zilleri sallayan bir grup kabileli tarafından takip edilmekte idiler ki, bunlar, kötü ruhları uzaklaştırmak için acı çığlıklar atıyorlardı. Ardından cenaze arabası veya adamlar tarafından taşınan yada atlar tarafından çekilen cenaze arabası veya adamlar tarafından taşınan yada atlar tarafından çekilen cenaze teskeresi gelmekte idi. Atlar, koşum takımlarındaki zillerin çıkardığı şingirtılarla, gürültüye gürültü ekliyorlardı. Çadırdaki ulaşıldığı zaman, cesetler mezara, eşyalar da onların çevresine konuluyordu: atlar boğazlanıyor, cesetler yatırılıyor, gölgelik ve araba kırılıyor ve mezarın yakınına veya koridorun içerisine konuluyordu. Mezar toprakla örtüldüğü zaman, cenaze merasimi son buluyordu⁴⁰. Herodotos , İskitlerin ölü gömme işini tamamladıktan sonra mezarın üzerine toprak attıklarını ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarışıklarını bildirmektedir.

3. Yoğ Aşı: Yoğ aşı ölen kişinin ardından verilen ölü yemeğinin adıdır. Aş törenleri milletlerin gelişmişlik düzeyleri ve kültür seviyeleriyle doğrudan ilgilidir. Çok eski devirlerde bile Bozkır kavimlerinde "aş" töreni gelişmiş bir biçimde karşımıza çıkmaktadır.

II. yüzyılda Yunanlı filozof Lukianos Samosatos'un bir dialogunda İskitlerin bu adeti bahis konusu edilmektedir. Bu dialogda İskitli Toksaris ile Yunanlı Mnisippos arasında şöyle muhavere cereyan ediyor:

Mnisippos- Siz İskitler Orest ile Pilad'ın ölülerine kurban sunuyor ve onları Tanrı sanıyorsunuz. Toksaris, sen buna ne diyorsun?

Toksaris- Kurban sunuyoruz, Mnisippos, sunuyoruz. Fakat onları Tanrı değil, ancak iyi insanlar sayarız.

⁴⁰ Ekrem MEMİŞ : a.g.e. , 50

Mnisippos- Demek ki siz iyi insanlara ölümlerinden sonra, tanrılara yapıldığı gibi kurbanlar sunuyorsunuz.

Toksaris- Yalnız bu değil, biz onların şerefine bayramlar ve muhteşem toplantılar yaparız.

Mnisippos- Siz ölümlerden ne istiyorsunuz? Madem ki bunlar ölümlerdir, muhakkak ki teveccüh ve iltifatlarını kazanmak için kurban sunmuyorsunuz?

Toksaris- Ölümlerin bize teveccühleri olsaydı, hiç de fena olmazdı. Fakat biz, iyi adamları hatırlamanın yaşayanlar için faydalı olduğunu tahmin ediyoruz. Bundan dolayıdır ki ölümleri sayarız. Biz şöyle düşünüyoruz: ölümleri anarsak bir çoklarımız onlar gibi olmağa çalışacaklardır.

Bundan anlaşılıyor ki İskitler, büyük ve muhteşem "aş-yog" törenleri yapıyorlardı. Eski İskitler hakkında daha eski Yunan kaynaklarının verdikleri malumata nazaran bunların hükümdarları için yapılan defin törenleri çok kanlı olurdu. İskit hakanları için onun uşaklarını öldürüp balbal dikerlerdi. İskitlerin ölümlerine şerefine kurban kesip muhteşem bayramlar ve büyük toplantılar yaptıkları, Yunanlı Lokianos'un diyalogundan anlaşılmaktadır⁴¹.

4. Kurganlar: Kurgan adı verilen tepecikler esasında, İskit çadırının, öbür dünya için hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir. Bu mukaddes istirahatgah form olarak asırlarca devam etmiş ve bilhassa Hun-Türk kültüründe önemini muhafaza etmiştir⁴². Kurganlar, bozkırlardaki göçebe hayat tarzında, belli bir hiyerarşik düzen içinde önem taşıyan kişilerin mezarlarıdır. Bozkır kültürlerinin ayrılmaz parçası olan çadırlarının, ölümler için hazırlanmış benzerleridir. Bu yığma mezar tepeleri, antik batı kaynaklarında ve daha sonraki literatürde Tümülüs olarak adlandırılmaktadır. Kimmerler ve İskitler, kökenleri M.Ö. III. Bin yılları aşan

⁴¹ Abdülkadir İNAN : *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 190,191,193

⁴² İlhami DURMUŞ : *İskitler.... a.g.e.* , 57

Kurgan Kültürlerinin –M. . II. Ve I. Bin yıllardaki- Temsilcileridir. En görkemli  skit kurgan grupları, M. .8. ve M.S. 1. yüzyıllar arasında Kuban, Taman, Kırım, Dinyeper, Don, Kiev, Poltava, Volga, Ural, Altay, Kuzey Moğolistan ve batıda da genellikle Macaristan ve Romanya'da k melenmişlerdir⁴³.  skitlerin mezarları, şatafatlı bir şekilde bezenmiş silahlar, gösterişli koşum takımlarıyla, altın ve gümüş vazolarla ve çeşitli takılarla (şakak pendantsifleri, büyük nişanlar, yüzükler, vb) tıka basa doluydular. Ker  yakınlarındaki Kul-oba,  ertomlik ve Nikopol yakınlarındaki "Solokha" kurganları, buralarda bulunan altın ve gümüş görkemli eşyalarla  nl d rl r. Eşyaları, ısmarlama ve  skit aristokrasisinin beğenilerine göre yapan Grek sanatçılar bunları savaş ve  skit t relerinden sahnelerle beziyorlardı. Kurganlar, yükseklikleri 15-20 metreyi bulan tepeciklerdir, görkemli gömüt eşyalarıyla dolu yer altı odalarına, ölüyle birlikte karısı, savaşçıları ve atları gömülüyordu. Yüksek  skit soyluları, öteki dünyaya, kendisi hayattayken yanında bulunan maiyetiyle birlikte girmek istiyordu. Ama şatafatlı mezarların yanı sıra basit insanların da mezarları var. Gösterişsiz eşyaları –demir kılıçlar, kaba saba kil kaplar- çeşitli toplumsal katmanlar arasındaki servet ve konum farkını açıklıkla göstermektedir. Grek tanrılarına tapınaklar dikeyorlardı ve Grek ürünü eşyaların ortasında yaşıyorlardı. Ama, Bosphoros Hellenizminin  zg n niteliklerine sahip olan bölgenin uygarlığı yaşamasını sürdürüyordu. Bosphoros'un maddi kültürünün belirleyici kalıntıları kurganlardır; kurganların en önemlisi, hiç kuşkusuz, Ker  dolaylarında bulunan "Krallık Kurganı"dır. Taş ve topraktan yapılmış, 17 metre yüksekliğinde bir tepe, kubbesi basamaklı bir yer altı g m tl ğ n n üzerinde yükselmektedir. G m tl ge, mihraplı kubbesi kendisini daha da uzun gösteren 36 metre uzunluğunda bir dehlizden (dromos) geçerek ulaşılmaktadır. Bütün olarak görkemli bir görünümü vardır. bu tür gömütler  skitlere özgüdür, ama g m tl k eşyaları arasında Grek üslubuyla yapılmış olanlar da bulunmaktadır⁴⁴.

 skitlerin sanatsal ve dinsel yaşam tarzlarına ait önemli ip uçlarını kurganlardan ele geçirilen arkeolojik bulgular vermektedir. Koşutlarını  skit

⁴³ Taner TARHAN : " n Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve  skitler", *Genel Türk Tarihi*, I, 513

⁴⁴ V.D IAKOV-S. KOVALEV : *İlkçağ Tarihi 1 Uzakdoğ -Ortadoğ -Eski Yunan*, Türkçesi.  zdemir İnce, (Ankara: V Yayınları, 1987), 507,513

kurganlarında bulan Çavuştepe örneklerinin genel yapıları göçebe hayvan siliyle bağdaşmaktadır. Bu da Anadolu'daki İskit varlığını göstermektedir⁴⁵.

4.1. Katanda Kazıları⁴⁶: Katanda, Güney Altaylarda, mezarlar bakımından oldukça zengin bir site idi. Radlov, bu mezarların en büyüklerinden bir kaçını açmaya karar verdi. Bu mezarların üzeri, toprak yerine, Güney Rusya'daki gibi büyük kaya parçalarından bir tabaka ile örtülmüştü. Radlov, bu mezarların en büyüğü üzerinde bir süre çalışma yaptı. Bu çalışma sırasında bir buz tabakası ile karşılaştı. Mezarların buzla kaplı olması üzerini örten taş tabakasından dolayıdır. Sonbahar yağmurları bu tabakaya nüfuz eder ve toprağın altına süzülür. Kış aylarının keskin soğukları esnasında nem donar ve hatta bu buz, yazın bile, üzerindeki taşların tecrit etmesi yüzünden erimez. Neticede, buz katmanının altında gömülü olan pek çok ceset ve obje, modern bir soğutucu içindeymiş gibi muhafaza edilmiştir. Radlov, bu buz eritme işine başladı. Buzun erimesiyle birlikte yüzyıllarca donmuş olarak kalan cesetler ve onların yanında yer alan mutfak eşyaları görüldü.

4.2. Pazırık Mezarları⁴⁷: Rudenko, Pazırık vadisi ile Ulagan nehrinin karşılaştığı noktaya yakın bir yerde, kırk mezardan müteşekkıl önemli bir gömü yeri buldu. Bazıları yuvarlak ve bir kısmı oval olan bu mezarlar, hacim ve şekil bakımından değişiklikler gösteriyorlardı. Fakat hepsinin üzerinde, gömü odasının üst kısmında koruyucu bir buz tabakasının teşekkülünde çok önemli rol oynayan münferit kaya parçaları vardı. Mezarlardan 5 tanesi istisnai bir şekilde oldukça büyüktü. Daha küçük olan 9 tanesi de hem şekil hem de yapı bakımından onlarla yakından benzerlik arz ediyordu. 1929 yılında Rudenko ve yardımcısı Griasnov, büyük mezarlardan birincisini tetkik edebildiler. Çalışma bu safhada bırakıldı ve 1947 yılında çalışmaya kaldığı yerden başlanarak iki yıl devam ettirildi. Bulunan kurganlardan birinde yapılan kazılar sonucunda, bu mezarın da birinci Pazırık mezarı gibi çok önceleri soyulduğu anlaşılmıştır. Mezarın kuzey tarafında koşum takımlarıyla birlikte yedi at cesedi bulunmuştur. Hepsinin kuyrukları örülü olan

⁴⁵ Oya SAN : "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler", *Bellekten*, LXIV/239, 9

⁴⁶ Ekrem MEMİŞ: a.g.e. , 10 ; İlhami DURMUŞ: a.g.e. ,12

⁴⁷ Ekrem MEMİŞ : a.g.e. ,11,38,43; İlhami DURMUŞ: a.g.e. ,13

atların ikisi dışında tamamının yeleleri kesilmiştir. Koşum takımları Birinci Pazırık mezarındakilerin aynıdır. Mezardan çıkarılan eşyalar arasında kuş resimleri, altın yıldızla süslenmiş bir oyma tabut, üzerinde pars resimleri bulunan halıyı andırır keçe ve altın yıldızlı tahta parçaları bulunmaktadır. Mezarın hırsız yağma ve tahribatından korunabilmiş kuzey tarafındaki odalarından birinde eyer takımlarıyla beraber on at leşi ve iki geyik maskesi bulunmuştur. Madeni eşyaların hepsi bronzdandır. Kuyruk, yele ve tırnak saçakları kesilen, kulakları kesilmek suretiyle nişanlanan atların tamamının rengi aldır. Tüm Pazırık mezarları, sayıları yedi ile on dört arasında değişen at gömüleri ihtiva ediyordu. Bunlar, hayatı süresince ölü beye ait olmuş olan hayvanlardı ve onlara, beyin binek hayvanları da dahildi. Bey bunları, öldüğü zaman da kullanıyordu. Kadınlara bile mezarlarında binmeleri için atlar temin edilmişti. Buna rağmen onların atı, hayatta iken kullandıklarını gösterecek delil yoktur. Pazırık'ta bulunan mumyalanmış kalıntılar, kadınların aşağı yukarı 5 fit 6 inch, yani 155 cm. boyunda olmalarına karşılık, reislerin ortalama 5 fit 8 inch, yani 173 cm. uzunluğunda olduklarını gösterir.

4.3. Güney Rusya Krali İskit Mezarları⁴⁸: Krali İskit mezarlarının çoğu, Alexandropol ve Nicopol'a yakın bir yere yerleştirilmiştir, fakat bazıları da Panticapaeum'un Grek yerleşim merkezlerinin saçaklarında bulunmuştur. Alexandropol-Nicopol gruplarının en dikkate şayanları Tolstiya Mogily veya Büyük Höyük'lerdir; bunlar yükseklik bakımından 30 ile 70 fit arasında (yani 9 metre ile 27 metre) arasında değişmekte idi, mezarların kuşattığı alan ise 400 ile 1200 fit (120 metre ile 360 metre) arasında değişiyor ve hatta daha fazla bir alanı kaplıyordu; gömü odalarının ölçüleri ise uzunluk bakımından 9 fit 6 inch (2.95 m)den 15 fit (4.65 m)'e kadar değişiklik gösteriyor, genişlik bakımından ise 7 fit (217 cm) geliyordu. Bu gömü odaları çoğu kez, ham toprağın 42 fit (13 metre) altına kazılmışlardı.

⁴⁸ Ekrem MEMİŞ : a.g.e. , 12 ; İlhami DURMUŞ : İskitler....a.g.e. ,14

4.4. Altın-Oba Höyüğü⁴⁹: Altın-Oba, muhtemelen gömü odası muazzam taş bloklardan inşa edilmiştir. Yapı Myken yapılarını hatırlatmaktadır. Minns, bu tip mezarlarda gömülü İskit reislerinin Helenlik Kültürü, zevklerine çok uygun bulduklarını ve bu nedenle mezarların inşasında Grekli taş ustalarını çalıştırdıklarını düşünmektedir.

4.5. Chertomlyk Buluntuları⁵⁰: İskit gömülerinin en önemlisi Güney Rusya'nın krali mezarlarıdır ve bunların hepsinin içerisinde Chertomlyk, içerisinde bulunan objelerin hem çeşitliliği, hem sanat kalitesi ve hem de altın işinin hemen hemen efsanevi değeri gibi bakımlardan en zenginidir. Höyük, plan bakımından, görülmemiş titizliktedir. O, aynı merkezden açılan dört küçük bölmeli merkezi bir gömü odasını ihtiva ediyordu. Hafirler tarafından girilen ilk oda, küçük bir İskit kazanı ile oklarla dolu mükemmel bir ok sadağı ve kemik saplı, demir ağızlı beş adet bıçağı ihtiva ediyordu. Esas odada hafirler, bir halının fragmanlarını buldular. Fakat bunlar, onun örneği hakkında fikir veremeyecek kadar çürümüş halde idiler. Elbiselerin, üzerine asıldığı askılar, hala duvarlardaki ve tavanlardaki yerlerinde idiler. Fakat oraya vaktiyle asılmış olan elbiseler harap olmuştu ve yalnızca yere düşmüş bulunan altın plakalar düzenli bir halde idiler. Daha ilerde kişisel eşyalar ve birkaç altın vazo, yer seviyesindeki duvarların içersinde yer alan hücrelere yerleştirilmişlerdi. Kuzey doğudaki odada altı adet amphora, vaktiyle içlerine doldurulmuş olan şarap ve yağ tortularını hala muhafaza etmekte idiler ve söz konusu odada bir de fildişi kulplu bronzdan bir ayna mevcuttu. Chertomlyk Kurganında bulunan bir vazo üzerinde eyerli bir atın resmi vardır ve atın kolanından aşağıya saffanan dar bir şerit, bir üzengi derisine benzer. Buna rağmen, İskit mezarlarında hiçbir demir üzengi bulunmamıştır.

⁴⁹ Ekrem MEMİŞ : a.g.e. , 12,13

⁵⁰ Ekrem MEMİŞ : a.g.e. , 13,37

F. KÜLTLER

Türk kavimlerinin eski dini telakkileri ve gelenekleri incelenirken onların örf, adet, gelenek, görenek, inanmalar bütünlüğü içerisinde incelenmesi gerekir. Bu derinlemesine incelenmesi gereken bir konudur. Bunun için Orta Asya ve Doğu Avrupa bir bütün olarak ele alınmalı ve birlikte değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Türk kavimlerinde ant ve anda müesseseleri ve bunlara bağlı gelenekler M.Ö. V-IV. Yüzyıllarda Yunan tarihçileri tarafından tavsif edilen İskit ant müessesesinin aynı olduğu malumdur. M.Ö. II. Yüzyıllarda Çin vakanüvisleri tarafından Hunlarda temsil edilen Gök-Tanrı, güneş, ay, yer-su, atalar ve ölümler kültü Türk kavimlerinde muhtelif kültürlerin tesirleri altında kalmalarına rağmen, son devirlere kadar devam ettirilen kültürlerdir. Çin kaynaklarının verdikleri haberlerden anlaşıldığına göre, eski Orta Asya Şamanizminin esasları Gök Tanrı, güneş, ay, yer-su, ata (cedd-i ala), ateş (ocak) kültürleri idi. Dini ayin ve törenlerin muayyen bir nizam (statü) çerçevesi içine alınmış olduğunu tahmin etmek de mümkündür⁵¹. İskitlerin manevi ve dini hayatlarına hakim unsur "atalar kültü" idi. Herodot'a göre İskitlerin kralı İdanthysos'un Perslerin kralı Dara'ya gönderdiği bir cevap şöyledir: "Bizi savunma savaşına iten atalarımızın mezarları ve ırkımızın bıraktığı izlerdir"⁵².

G. İSKİTLERDE AT:

İskitler, atı ehlileştiren bir kavimdir. Daha küçük yaşlardan itibaren ata binmeyi öğrenmişlerdir. Savaşlardaki başarıları da atı iyi kullanmalarına bağlıdır. İskitler atı, hem savaşlardaki nakil aracı olarak kullanmışlar hem de avlanırlarken kullanmışlardır. İskitler ev işlerini halletmek için ise öküzlerden yararlanmışlardır. Atlar, içerisinde kadın ve çocukların bir yerden başka bir yere nakledilmesi için kullanılan üstü kapalı arabaları çekmek için kullanıldığı gibi, gömü yerlerindeki büyük taşların taşınmasında da kullanılmışlardır⁵³. At, bozkır insanının her şeyidir. Onun üzerinde yolculuk yapılır, sürüler yönetilir, av yapılır. Büyük savaşlar atın

⁵¹ Abdülkadir İNAN : a.g.e. , 1,2

⁵² Adile AYDA : a.g.e. , 197

⁵³ Ekrem MEMİŞ : a.g.e. , 37

çevikliği sayesinde kazanılır. At bozkır insanı için olmazsa olmazlardandır. Dini inançlara uygun olarak atlar kurban edilmektedir. Süslü koşum takımlarıyla birlikte sahibiyle birlikte kurgana gömülür, etinden ve sütünden yararlanılırdı. Bozkır atları, her ne kadar küçük boyda iseler de, çok dayanıklı, süratli, çevik ve vahşi idiler. Strabon bununla ilgili olarak, İskitlerin özel "at Terbiyesi"nden söz etmektedir. Bozkır sanatını resmeden eserler üzerinde de atların yakalanması, gem vurulması, eyerlenmesi ve terbiyesi çokça tasvir edilmiştir. İskitlerde at gibi araba da kutsalıdır. Bazı kurganlardaki "arabalı gömüler" bunu açıkça yansıtmaktadır. Zengin tezyinathı özel cenaze arabaları, hanlar ve beyler için kullanılmıştır⁵⁴.

⁵⁴ Taner TARHAN : "Kimmerler...", a.g.e. , 514,515

III. BÖLÜM

HUNLARDA DİNİ HAYAT

A. HUNLARIN TARİHÇESİ:

Hunlar, İç Asya'da M.Ö. III. Yüzyılda ortaya çıkarak ilk büyük Türk devletini kurmuşlardır. Çin kaynaklarında Hiugnu olarak geçmektedirler. Hunlar, Çin sınırlarından içerilere doğru sürekli akınlar düzenlemişler ve bundan dolayı da Çin kaynaklarında anılmaya başlamışlardır. Hunlar göçebe bir kavim olduklarından Çin'in dışında Asya'nın tüm bölgelerine göçler ve akınlar yapmışlardır. Savaşçı özelliklere sahip olan Hunların kurdukları devletleri zamanla büyüyerek Türklerin kurduğu ilk İmparatorluk durumuna gelmiştir. Hunların savaşçı özelliklerine karşı koyamayan Çinliler çareyi Büyük Çin Seddi'ni inşa etmekte bulmuşlardır. Çin'de kurulan Chou devletinin (M.Ö. 1050-247) Türklerle alakası üzerine dikkat çekilmiş, hükümdar sülalesinde gök dini, güneş ve yıldızların kutlu sayılması gibi inançlarla, askeri kuvvette harp arabalarının bulunması ve devletin daha çok Türklerle meskun bölgede (Şen-si, Batı Şan-si, Kan-su) kurulmuş olması çeşitli ilim dallarından bazı bilginleri (F.Hirth, B. Karlgren, E.Chavannes, J.C.Anderson, R. Wilhelm, W. Eberhard vb.) bu hanedanın aslen Türk olabileceği veya daha ihtiyatlı bir ifade ile devlette Türk unsurunun hakim bulunduğu düşüncesine sevk etmiştir¹.

Hunların bilinen ilk hükümdarı ve kurucusu Teoman'dır. M.Ö. 220'de başa geçen Teoman dağınık durumda bulunan Hun boylarını bir bayrak altında toplamayı başarmıştır. Teoman'dan sonra başa Mete geçmiştir. Mete babasının kurduğu devleti kısa sürede imparatorluğa dönüştürmüştür. Teoman ve Mete'den sonra başa geçen imparatorların Türkçe isimleri bilinmemektedir. Bunun en önemli nedeni bu isimlerin Çin kaynaklarından öğrenilmiş olmasıdır. Mete devletin başına geçtikten sonra doğudaki kavimlerin istekleriyle karşılaştı. Mete'den karısını, atını ve bir

¹ İbrahim KAFESOĞLU: "Asya Türk Devletleri", Türk Dünyası El Kitabı, I, (Ankara :Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992), 111

miktar toprağı istediler. Mete, vatan toprağının kutsallığından dolayı verilemeyeceğini belirterek bunun bir savaş sebebi olduğunu söyleyip Doğu seferine çıktı. Doğu'da yaşayan tüm kavimleri yenerek kendi imparatorluğuna bağladı. Mete Han, M.Ö. 174 yılında öldüğünde devletin sınırları genişlemiş, kültürel ve toplumsal hayatın zenginleştiği Büyük Hun İmparatorluğunu kurmuş bulunuyordu.

Katalan meydan savaşından hemen önce Attila'nın sarf ettiği sözleri Jordanes bize şu şekilde iletmektedir: " **Hunların şefi der ki; ömrü olana hiçbir ok saplanmaz, oysa vakti gelenin günleri barışta bile sayılıdır**"². Hunlar atçı bir topluluktur. Onların Türkler arasında ata binen ilk topluluk olmaları yönünden değerleri farklıdır. Çin kaynaklarının verdikleri bilgilere göre, Hunlar, daha küçük yaşta iken ata binerler, fare ve gelincik avlarıydı. At üstünde alış veriş yaparlardı, hatta önemli görüşmelerini at üstünde iken yaparlardı. Bu yüzden bir Hunlunun yanı başında her an hazır durumda bulunan eyerlenmiş bir at bulunurdu. Hunların yerleşik oldukları alanlarda yapılan kazılar sonucunda evcil hayvanların arasında at ön planda yer almıştır. Hunlar hakkında önemli araştırmalar yapmış olan Nemeth şu bilgileri vermektedir³: batıda Hunlar ekseriyetle vahşi, kaba, yakıp yıkıcı ve ahlakça düşük barbarlar olarak gösterilirler. Nemeth, bu hükmün tamamıyla yanlış olduğuna işaretle, şöyle devam etmektedir: "Hunlar hakkında hüküm verirken, gözümüzün önünde, medeni hayat için daha elverişli güney bölgeleri insanlarına mukabil büyük Asya ve Doğu Avrupa steplerinin tabiata göre teşkil ettiği insan tipini bulundurduk. Bu, hür çoban hayatının çetin çalışmasından sertleşmiş, mükemmel binici, cesur, zeki, kurnaz, kendi soyundan reislerin idaresinde büyük birlikler halinde kolay teşkilatlandırılabilen göçebe tipidir...biz, batılılar gibi, Hunları o kadar vahşi ve medeniyetlerini o kadar düşük görmüyoruz. Onların teşkilat ve devlet sistemleri, kudret, faydalılık ve milletin iyiliği ile devletin refahına hizmet eden tertipler bakımından batıninkilerle boy ölçüşür, hatta bir dereceye kadar onları geçer."

² Jean-Paul ROUX: *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, Çev. Aykut KAZANCIGİL (İstanbul: Kabaıcı Yayınevi, 1999), 66 ; Turhan KAÇAR: "Avrupa Hunları ve Hristiyanlık", *Türkler*, III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 385

³ J. ECKMANN: "Kitaplar Arasında", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (İstanbul 1952), 471

1. Hunların Menşei: Hunların menşei meselesi araştırmacıların zihinlerini bu doğrultuda meşgul etmiştir. Hunlar, tek bir etnik kökene sahip olmayıp, kültürel yönden birbirine yakın farklı etnik kökenleri içerisinde barındırmaktadır⁴.

B. HUN DİNİ :

Hunlar, göçebe bir topluluktur. Göçebe bir topluluk oldukları için at, sığır, koyun, deve yetiştirmektedirler. Durmadan yer değiştirirler, su ve otlak aramak için sürekli hareket halindedirler. Et yerler, deriden elbise giyerler, pösteki üzerinde yatarlardı. Konakladıklarında keçe çadırlarda kalırlardı. Dinleri ise, Tengri'ye tapma ve bazı kutlu dağların hayranlığından ibaret olan belirsiz bir şamanizmdi⁵. Hsiung-nuların en büyük yöneticisi "göğün Yükselttiği Şhan-yü" (Mao-tun) veya "Hsiung-nuların Yer ve Gök'ten doğmuş ve güneş ve ayın taktir ettiği büyük Şhan-yü'sü" idi. İrsi bir makam olan Şhan-yü'lük, en üst askeri, diplomatik, adli ve dini işlevleri birleştiriyordu. Yönetici tabaka her yıl birinci ve beşinci aylarda "Hsiung-nu atalarına, Gök ve Yer'e, ilah ve ruhlara" kurban adamak için toplanırdı. Bir diğer büyük toplantı güzün, "insan ve hayvanların sayısı hesaplandığı zaman" yapıları⁶.

Türklerin ilk ataları olan Hunlar, güneş tarafından temsil edilen ve en büyük ehemmiyeti haiz olan gök tanrısı kültünü ihtiva eden gök dinine inanırlardı. Bütün din mütekamil bir yıldız dini idi. Bundan maada bir de ateş kültü vardı. Mütekamil bir hükümet mevcuttu ve muhtelif sınıflar, yani asilzadelerden müteşekkil bir yüksek tabaka ile kölelerden ibaret bir aşağı tabaka vardı. Zahiren erkek evin efendisi olduğu halde cermiyette kadın oldukça büyük bir rol oynardı⁷.

Hunlar, Tek Tanrılı bir gök dinine inanmaktadırlar. Bunun yanı sıra Hunlarda; gök, güneş, ay, yer-su, atalar kültü kuvvetle yaşamaktadır. Bu kültlerin Hunlarda dini tapınma öğeleri olduğunu Çin kaynakları haber vermektedir. Hunlar

⁴ İsmail TAŞ: *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, (Konya: Kömen Yayınları, 2002), 20

⁵ Rene GROUSSET: *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M.Reşat UZMEN, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1999), 41

⁶ Peter B.GOLDEN: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman KARATAY, (Ankara: Karam Araştırma ve Yayıncılık, 2002), 53

⁷ Wolfram EBERHARD: "Eski Çin Kültürü ve Türkler" , *DTCF Dergisi*, I/4, (1943), 29

ve daha sonra gelen Türkler arasında devam eden "Tengri" kavramı bu kültürel ve dini formun en belirgin tarafıdır⁸. Başbuğları bir din adamıdır. Ona göğün oğlu manasını taşıyan Tengri Kut da denilmektedir. Hakan, her sabah çadırından çıkınca, eğilerek güneşi selamlar, akşam da aynı hareketi aya karşı yapar, dini törenlerde ise yüzünü daima kuzeye çevirirdi. Avulunda çadırdan bir tapınak bulunur ve her yıl başında en önemli yirmi dört topluluğun başbuğlarının iştirakiyle burada büyük bir ayin yapılırdı. Yazılı kaynaklarda hakanlara Çinliler tarafından Şan-yü denilmektedir⁹.

Hun dini incelenirken en önemli müracaat kaynağını Çin yıllıkları oluşturmaktadır. Bunun en önemli nedeni ise; Çinlilerle olan münasebetler ve bunun neticesinde ortaya çıkan durumdur. Göktürklerde bulunan kitabelerden oldukça farklıdır. Çünkü Çinliler tarafından ortaya konulan bu bilgilerin güvenilirliği tartışma konusunu teşkil etmektedir. Çin kaynaklarının verdiği bilgileri tam olarak kabul etmenin mümkün olmadığı görüşünü savunsak da bize Hunlar ve onların dini yaşam biçimleri hakkında bilgi vermektedir. Bu yönüyle Çin kaynaklarını kullanmak zorunda olduğumuz aşikardır. Hunlarda gerçek ve halis bir dinin bulunduğu muhakkaktır. Burada insanların hayatına tesir eden yüksek varlıklar mevcuttur ve bunlar insanlar tarafından dua, kurban ve merasimlerden meydana gelen bir kültür yapılmaktadır¹⁰. Bu kültür oldukça zengin bir şekilde gelişmiş olduğu kabul edilebilir. Bu yüksek varlıklar arasında Gök'ün önemli yer aldığı inkar edilemez. Hunlar her yıl bahar mevsiminde "kendî atalarına, Gök'e, Yer'e, Ruhlar'a" kurban keserlerdi. Hun Şanyu'su iki defa olmak üzere, sabahleyin doğarken Güneş'e, akşamleyin de Ay'a saygı gösterirdi. Şanyu'nun Gök ve Yer tarafından doğurulduğuna ve Güneş ile Ay tarafından tayin edildiğine inanılırdı¹¹. Hunlar, hakanlarının kendilerine gök tarafından verildiğine inanırlardı. Hakanın göğün oğlu oluşu ve onunla teması savaş alanlarında da kendini göstermiştir. Dini bir değeri olan batıda kır atlar, doğuda boz atlar, güneyde doru atlar, kuzeyde ise yağız atlar yer

⁸ İsmail TAŞ: a.g.e. , 20

⁹ Marcel BRION: Hunların Hayatı , Çev. M.Reşat UZMEN, (İstanbul: Orkun Yayınevi), 272 ;

Nejat DİYARBEKİRLİ: Hun Sanatı, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1972), 62

¹⁰ P.Wilhelm SCHMİDT: "Eski Türklerin Dini", Çev. Sadettin BULUÇ, İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XIII, 1965, 89

¹¹ İsmail TAŞ: a.g.e. , 23

alırdı. Ayın ilk yarısında hücumlar yapılır, diğer yarısında da süratle geri çekilirlerdi¹².

1.Hunlarda Budizm: M.Ö.II ve M.S.I. yüzyıllarda Budizm Orta Asya'ya yayılmaya başlamıştır. Budizm'in yayılmaya başladığı sıralarda Hunlar tarih sahnesindedirler. Budist rahipler, Çin'den gelen Budist hacılar, tüccarlar, göçmenler Orta Asya'da güvenli bir biçimde seyahat edebiliyorlardı. Onlar seyahatleri sırasında da misyonerlik faaliyetlerini yürütüyorlar ve Budizm'i burada yaymaya çalışıyorlardı. Hunlar, bu ortamda mevcut olan dini yapıyı bilmektedirler. Budizm, Orta Asya'da yayılma alanına sahip olmuştur. Ancak Hunlar, Budizm'in tesiri altında kalmışlardır¹³. Hunlar Budizm'i tam anlamıyla kabul etmemekle beraber bazı boyları Budizm'i kabul etmişlerdir. Gök Tanrı dinine mensup olan Hunların bazı boyları IV. Yüzyılda Budizm'i kabul etmişlerdi. Çinlilerin Tsü-k'ü adını verdiği Hun grubu, miladi IV. Yüzyılda Buddha dinine girmiş bulunuyordu. Hamasi dünya görüşünden tamamen ayrılmak, Tsü-k'ü Hunlarına felaket getirdi¹⁴. Bilhassa Doğu Hunları, Çin kültürü içinde erimemek amacı ile Budizm'i benimsiyor ve yaymaya çalışıyordu. Bu hususta en çok gayret gösterenler Çinlilerin "Chü-ch'ü" dedikleri Hunlardı. Hunların Budizm ile ilk temasa geçtikleri yer Hotan'dır. Çinlilerin "Anyang-Hou" diye andığı Hun beyi "Chü-ch'ü", Hotan'da Uluğ-Kölüngü (Mahayana) mezhebinin ilk merkezlerinden "Gomati" manastırında yetişmişti. Budist abideler inşa eden Hun beyleri ve sanatkarlar, eserlerini hem Çin'in hem de Altay kavimlerinin kültür mirası ile zenginleştirip derin dini hislerini ifade eden yeni bir "Budist sanat" üslubunu da meydana getirmişlerdi. Hunların doğudaki boyları Budizm'i siyasi nedenlerle ve özellikle de Çin'in kültürel etkisine karşı kendi kültürlerini korumak için kabul etmişlerdi¹⁵.

¹² Nejat DİYARBEKİRLİ: a.g.e. , 60

¹³ İsmail TAŞ: a.g.e. , 28

¹⁴ Emel ESİN: "Alp şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", *Türk Kültürü*, VI/70, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1968), 776

¹⁵ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 162,163,164; Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler* , III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 269

2. Hunlarda Hristiyanlık: Hunlar göçebe yaşayan bir topluluktur. Hunlar konar göçer olduklarından farklı coğrafyalarda yaşamışlardır. Bu yüzden iyi bir at kullanıcısıdır. Hayatlarının büyük bir kısmı at üzerinde geçmektedir. Daha küçük yaşlardan itibaren binicilik konusunda kendilerini yetiştirmişlerdir. İyi bir savaşçıdır. Gittikleri yerlerde farklı insanlarla ilişkide bulunmuşlar ve onlardan etkilenmişlerdir. Avrupa coğrafyasında Hristiyan misyonerleriyle görüşmüşler, bu coğrafyada Hristiyanlıkla dini anlamda bir etkileşim içinde bulunmuşlardır. Roma tarihçisi Antakyalı Ammianus Marcellinus Hunların hiçbir dini inanışa sahip olmadıklarını belirtmektedir¹⁶. Ancak unutulmamalıdır ki Hun dini inanışının temeli Gök Tanrı inancına dayanmaktadır. Buna göre Antakyalı Ammianus Marcellinus'un tezi geçerli değildir. Hunlar bulundukları coğrafyada ticari ve askeri ilişkilerde bulunmuşlardır. Bulundukları Avrupa coğrafyasında Hristiyanlarla olan ticari ve askeri münasebetler onların dini ilişkilerinde de etkileşimlere neden olmuştur. Bunun yanı sıra Hristiyan misyonerlerinin faaliyetleri de Hunlarda Hristiyanlığın içine girmeye çalışmasında etkili olmuştur. Bunda şüphesiz ki Hunlarda bulunan Hristiyan kölelerin de etkisi olmuştur. Hunların Hristiyanlarla ticari ve askeri ilişkilerde bulunması onların Hristiyanlığı kabul ettiği anlamına gelmez. Çünkü Hunlar Tek Tanrı inancına sahip bulunmaktalar ve Gök Tanrı'ya inanmaktadırlar. Bunun yanında Hristiyanlığı kabul eden Hunlar olsa bile bunun sayısı önemsiz derecede az olmalıdır. Hunlar Hristiyanlığı kendileri kabul etmemekle birlikte tebaaları içerisinde pek çok Hristiyan barındırmaktadırlar. Hunlar içerisindeki Hristiyanlık etkileşimi Attila'nın ölümü ile birlikte de son bulmuştur¹⁷.

3. Hunlarda Şamanizm: Hunlarda kamlar toplum içerisinde önemli rollere sahiptirler. Onların üstlendikleri rolleri dini-sihri hayat içerisinde değerlendirmek gerekir. Kamların esas önemleri öldükten sonra başlamaktadır. Çünkü onların ölümünden sonra ailenin ve kabilenin koruyucu sayıldıklarına inanılmaktadır. Ancak, kamlar, toplumsal hayatın ve toplumun dini yaşayışının tamamına hiçbir şekilde hakim olamamışlardır. Eskiden beri Orta Asya'da bulunan kamların dışındaki

¹⁶ Turhan KAÇAR. "Avrupa Hunları ve Hristiyanlık", *Türkler*, III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 385.

¹⁷ Turhan KAÇAR: "Avrupa Hunları...", a.g.e., 387,388,389

büyücü, kahin ve halk hekimi tipleri ile kamlar birbirleriyle karıştırılmışlardır¹⁸. Hun imparatoru Attila, kahinlere çok itibar eder ve onların sözlerini dinlerdi. Bizans elçisi Jordanes, Attila'nın ilahi kudret tarafından dünyanın hükümdarı tayin edildiğine ve kılıcını da bu kudretin idare ettiğine inandığını belirtir. Attila, bir çoban tarafından bulunup kendisine verilen efsanevi kılıcı da Tanrı'nın bir hediyesi sayardı. Hunlar, hükümdarlarının Tanrı tarafından gönderildiğine inanıyorlardı. Avrupalılar da Hunları, "Tanrının kılıcı" sayıyorlar ve günahlarından dolayı kendilerini cezalandırmak için gönderildiklerine kani bulunuyorlardı¹⁹.

4. Hunlarda Totemizm: Bozkır coğrafyasında "hayvan üslubu" gelişme imkanı bulmuş, bu üslup göçlerle birlikte farklı coğrafyalara yayılmıştır. Hunlar, atalarının tabiat üstü kuvvetlere inanmalarından dolayı onlar da bu inancı benimsemişlerdir. Manevi değerlere büyük ölçüde sarılmışlar, sıkıntılarının çözümünü sihir ve tılsım ile çözeceklerine inanmışlardır. Yaptıkları sihrin kuvveti ile dini merasimin tabiat üstü unsurların etkisiyle düşmanlarının üstüne bir fenalık getireceğine inanırlardı. Hayvan biçimleri Hunlar arasında savaş sembolü olarak alınmıştır. Atların koşum takımları, eyer altı örtüleri hayvan figürleri ile bezeniyor, çadırlarda bulunan keçe, halı ve dokumalarda hayvan mücadele sahneleri yer alıyordu. Süvarilerin kemerlerinde hayvan mücadele sahneleri yer alıyordu. Hunlarda hayvan üslubuna ait bu çizgiler "totemizm" formu içerisinde değerlendirilmek istenmiştir. Totemizm, totem olarak kabul edilen atalara tapmak ve inanmak biçiminde olduğundan Hunlardaki bu durum onların totemizmi benimsemiş oldukları fikrinin oluşmasına neden olmuştur. Hunlarda totemizmin oluşması onlara yol gösteren geyikten dolayıdır. Hunlar efsaneye göre Maeotis geçidinden sihirli bir geyiğin veya bir ceylanın²⁰ önlerinde yol göstermesi neticesinde geçmişlerdir²¹. Başka bir örneğe göre Atilla ve akrabaları Avrupa'ya farklı biçimde gelmişlerdir. Buna göre; ataları günlerden bir gün bir dişi geyik görürler ve geyiği süre süre batıya gelirler. Birden bire kendilerini gür çayırli bir ülkenin içinde bulurlar. Geyik birden

¹⁸ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 123

¹⁹ Osman TURAN: *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi*, (İstanbul : Boğaziçi Yayınları, 1994), 84,85

²⁰ Doğan AVCIOĞLU: *Türklerin Tarihi*, (İstanbul : Tekin Yayınevi, 1997), 371

²¹ Osman TURAN: a.g.e., 85

kaybolur ve orada kalırlar. Eski Türklerde kendi kayasına ve yer altı çayırıklarına çeken geyik; Hunları ise kendi çayırına çekmiştir²². Hunların geyiğe olan eğilimlerinden dolayı Avrasya bozkırlarında işlenmiş sayısız geyik figürlerine tesadüf edilmiştir. Geyik figürüne İskitlerde de rastlanmış olması onların da totem hayvanının geyik olduğu fikrinin oluşmasına neden olmuştur. Bu sanatsal eserler, çadırların orta direklerine, göçebeler arasında tuğ ve sancak sopaları üzerine asılmaktadır. Bunun yanı sıra Hunlarda kurt figürlerine de rastlanmaktadır. Hunlarda bir diğer totem hayvanı kurt olmalıdır. Kurt figürleri at koşum takımları, kılıç kabzaları ve kamçılar üzerine yapılırdı. Hunlarda büyük öneme sahip olan bozkurtun, kağanın odasına dikilen tuğun başında sembol olarak kullanıldığı kaynaklar arasında geçmektedir²³. Bununla birlikte Asya Hunlarının hakani olan Mao-tun'un soyu ejdere dayandırılmaktadır²⁴. Bu düşünce Hunlarda bir ejder kültürünün gelişmesini sağlamış olabilir. Ancak Hunlar içerisinde ejderin ne denli totem hayvanı olduğunu yada ne kadar kullanıldığını bilemiyoruz. Yukarıdaki bilgilere ilave olarak Ziya Gökalp'in değerlendirmesi Hunların toteminin koyun olduğu şeklindedir²⁵. Hunlardaki kutsal hayvanlar arasında zikredilen bir diğer hayvan türü ise kuştur. Kuş, Hunlar tarafından hayırlı sayılmıştır²⁶.

Hunların totemizm dinine mensup olduğunu savunanların dayanak noktası totem hayvanı olarak bazı hayvanların kült haline getirilmesidir. Ancak şu unutulmamalıdır ki, Hunlar, Gök Tanrı dinine inanmaktadırlar. Yani Tek Tanrı inancına sahiptirler. Tek Tanrı'ya inanan bir kavimde totem aramaz biraz güçtür. Bu durum Hunlara ait inanç ve efsanelerin bir kalıntısı olmalıdır²⁷.

²² Bahaeddin ÖGEL: *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1997), 51

²³ Nejat DİYARBEKİRLİ, a.g.e., 119

²⁴ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR, a.g.e., 83; İbrahim KAFESOĞLU, "Eski Türk Dini", *Türkler*, III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 291

²⁵ Ziya GÖKALP: *Türk Medeniyeti Tarihi*, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 268

²⁶ Doğan AVCIOĞLU: a.g.e., 362

²⁷ Yıldız KOCASAVAŞ: "Gök Tanrı İnancı", *Türkler*, III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 326

C. HUNLARDA DİNİ İNANCA BAĞLI ADETLER

1. **Kurban:** Hunlar ile ilgili en önemli bilgileri Çin kaynaklarından edinmekteyiz. Çin kaynaklarının verdiği bilgiler ise M.Ö. I. Ve M.S. II. Yüzyıla ait bilgilerdir. Bu bilgiler Han sülalesi zamanına aittir. Milattan önceki ilk Han sülalesi zamanında Kağan'ın sunduğu kurbandan bahseden en eski vesikalardan birinde: Atalarına, Gök ile yere, ruhlarla Tanrılara diye bir sıra takip edilmektedir. M.Ö. 88 yılında Vey-lü (Çin'de yetiştirilmiş bir Hiugnu), (erkek veya kadın) vu'ya (şaman) şunları söylemesini buyurdu: "Ölmüş olan Tanhu kızmış, şöyle diyor: "Hu'lar eskiden beri belirli zamanlarda atalarına kurban sunarlardı. Savaşçılar her zaman Dsi-su'yu yakalar yakalamaz (Toprağın koruyucu Tanrıları)'na onu kurban edeceklerini vaat ederlerdi. Onu niçin bu yolda kurban edip göndermiyorsunuz?". Bunun üzerine Dsi-su'yu yakalayıp lanetledikten sonra, atalara kurban olarak boğazladılar. Arkasından durmaksızın kar yağdı; insanlar, hayvanlar salgın hastalıklara yakalandı; ekinler yetişmedi. Vey-lü bundan korkup Dsi-su'ya bir kurban evi yaptı" (De Groot, s. 186)²⁸.

Çin kaynaklarının verdiği bilgilerden Hunların tapınaklarının olduğunu öğreniyoruz. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre; hakanın karargahındaki tapınakta her yılın başında ayin yapılırdı. Bu ayine Hunların yirmi dört boyunun başbuğları iştirak ederlerdi. Yılın beşinci ayında Lung-çeng şehrinde toplanırlar, atalarına, Gök Tanrı'ya, yer-su ruhlarına kurban sunarlardı. Sonbaharda, atların iyi beslendikleri zaman, orman yanında toplanıp etrafi dolaşırlar, ahalinin ve hayvan sürülerinin sayısını kontrol ederlerdi. Hakan her sabah çadırından çıkarak güneşe ve geceleri aya tapardı²⁹. Hunlar doğu yönünde bulunan bir tapınakta atalarının ruhlarına kurbanlar kesmektedir. Sonbaharın ilk ayında da Gök Tanrı'ya kurban ayini yapılırdı. Bütün dini ayin ve törenler belirli bir düzenleme esas alınarak yapılmaktadır. Kesilen kurbanlar önce Tanrı için sunulurdu. Hakanın nam ve soyu için de kurban kesilirdi. Kurban töreninden sonra, uğurlu, kutsal sayılan kayın

²⁸ P. Wilhelm SCHMİDT: "Eski Türklerin Dini", Çev. Sadettin BULUÇ, İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XIII, 1965, 87

²⁹ Abdülkadir İNAN: Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 2; İbrahim KAFESOĞLU: "Eski Türk...", a.g.e., 294

ağaçları dikmek adeti vardı. Böylece Tenrilik (Tengrilik, Tanrılık) adına saygı ve sevgi işareti olarak (tengrilik) vücuda getiriliyor ve kutlu ormanlar yetiştiriliyordu³⁰. Hunlarda bütün işler Tengri Kutun emir ve işaretleri doğrultusunda yapılırdı. Hunlarda üç türlü toplanma vardı: 1. teşrii ve idari içtima 2. askeri içtima 3. üçüncü içtima milli ve dini içtima idi. Bu içtima senenin beşinci ayında vuku bulurdu. Bu içtima esnasında Hunlar Gök ve Yer tanrısına ibadet ederler, selefleri için kurbanlar keserlerdi³¹. Hunların mezarlarında dini merasimlerde ve tutsu yapmak üzere kullanılan kurban kazanları bulunmuştur. Bu kurban kazanları Avrupa'nın çeşitli yolları üzerinde bulunan mezarlarda bulunmuştur³².

Her yılın ilk ayında, (veya yılbaşında), Hun hakanının sarayının, kurban verilen, büyük tören yerinde, "küçük toplantı" yapılır. 5. ayda (yani Mayıs ayında), başkent Lung, (veya Ejderha) şehrinde "büyük Toplantı" yapılırdı. Kurbanlar, atalara, göğe, yere, ruhlara ve Tanrılara verilirdi. Hunların geleneklerine göre, bir yılda, üç "Ejderha kurbanı" verilirdi. Bu kurbanlar, "göğe ve tanrılara" yılın 1., 5., 9. aylarında, üç kez verilirdi³³.

Kurban Hunlarda karşımıza çıkan önemli bir dini vecibedir. Din adamı olan Kam'lar (şaman) kurban edilmeden ayin ve törenleri başlatmazlardı. Bu kurban verme işlemi Gök ve Yer Tanrılarına ve çeşitli ruhlara olmak üzere yapılırdı. Hunlarda kurban iki çeşitte yapılmaktadır. Bunlar, birincisi kanlı kurban, ikincisi ise kansız kurbandır. Kanlı kurban Türk dindarlığı içerisinde ibadetin en daim olun biçimidir. Kanlı kurbanlardan en önemlisi attır. Attan sonra koyun ve koç gelir. Kansız kurban ise, yağ veya at kuyruğunu ateşe atmak, ağaçlara ve kam'ın davuluna paçavra bağlamak şeklinde yapılırdı³⁴. Kansız kurbana en önemli örneği yine Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Çinliler, Hsiyung-nu'ların ölen Şanyü'ye şarap ve pirinç sunduklarını haber veriyorlar. Ölen birisine sunulan bu türden "saçı"lar kansız kurbana en güzel örnektir.

³⁰ Hikmet TANYU: *Türklerin Dini Tarihçesi*, (İstanbul: Burak Yayınları, 1998), 19

³¹ Sadri Maksudi ARSAL: *Türk tarihinin ana hatları eserinin müsveddeleri*, No. 5, 29

³² Nejat DİYARBEKİRLİ: a.g.e., 60

³³ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 89; Emel ESİN: *Türk Kozmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1979), 43

³⁴ Nejat DİYARBEKİRLİ: a.g.e., 91

Hun kurganlarından çıkarılan buluntulara bakarak dağ koyunu ve koç'un yer tanrısına; atın ise Gök Tanrı'ya kurban olarak sunulduğunu görmekteyiz. Gök Tanrı iyilik timsali Ülgen olarak etüt edilmiştir. Gök tanrının iyilik veren bir Tanrı olmasından dolayı ona fazlaca kurban verilmemiştir. Ancak yerin tanrısına kötülükleri içinde barındırdığı ve daha fazla korkuttuğu için fazlaca kurban verilmiştir. Kurbanların yanı sıra kurganlardan muska, nazarlık, tılsım anlayışında koç çizmeyi veya dağ koyunu ile koç heykelcikleri yapmayı ihmal etmemişlerdir³⁵.

Ağaç Türkler için oldukça önemlidir. Bahaeddin Ögel, Çin kaynaklarına dayanarak Hunların ağaç dikme geleneğinden bahsetmektedir. Çin'in kuzeyinde yaşayan Orman Hunlarının ormana ağaç dikme geleneğine göre sonbaharda Orman Türkleri, kurban vermek için ata binip ormanın etrafında dönüyorlarmış. Kurban verilmesi düşünülen yerde orman yoksa, toprağa birkaç söğüt dalı dikerek atla onların etrafında üç kez dönerlermiş. Bundan sonra nüfus ve hayvan sayımı yapılır, düğün, kurultay vs. gerçekleştirilirmiş³⁶.

Hunlarda kurban meselesi ile ilgili tartışma konusu olan insan kurban ediliş edilmediğidir. Jean Paul Roux Hunlarda en eski kurban türünün insan kurbanı olduğunu belirtmektedir. Bunun da göğe, toprağa ve öteki güçlere sunulan kurbanlardan farksız olduğu görüşündedir³⁷. Hunlar ile ilgili araştırma yapmış olan P. Wilhelm SCHMİDT de Hunlarda insan kurban edildiğinden bahsetmektedir. Ona göre, insan sadece atalara kurban olarak verilmiştir³⁸. Hunlarda, insan kurbanının sadece mahkumların değil, aynı zamanda cariyeler, hizmetçiler, aşçılar gibi birçoklarının cenaze merasimleri esnasında kurban edildikleri, hatta bunların sayısının yüz ve hatta bine eriştiği ifade ediliyor³⁹.

³⁵ Nejat DİYARBEKİRLİ: a.g.e. , 92,93

³⁶ Nazım PAŞAYEV-Valide PAŞAYEVA: "Eski Oğuzların İnanışları ve Mitolojik Görüşleri", *Türkler* , III,(Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 350

³⁷ Jean Paul ROUX: a.g.e. , 194-195

³⁸ P.Wilhelm SCHMİDT: a.g.m, 89

³⁹ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 99

1.1. Kurban Bayramı: Hayvan besleyen göçebelerde üç büyük kurban bayramından bahsedilmektedir. Bu üç kurban bayramından ikisi, yani bahar bayramı ile yaz bayramı Hiugnulara tespit edilmiştir. Güz bayramının ise kurbanla ilgili olup olmadığı belli değildir. Bahar bayramında kime kurban kesildiği bilinmezken yaz bayramında atalara, gök ve yere, ruhlarla Tanrılara kurban sunulmaktadır⁴⁰.

2. Bayram: tarihi kaynaklar Hunların her yıl mevsim değişiklikleri ile ilgili bir bayram kutladıklarından söz etmektedirler⁴¹.

3. Tapınma: Çin kaynakları Hun kültüründen bahsederken tapınaklarına zikrediyorlar. Bu haberlere göre hakanın karargahındaki tapınakta her yılın başında ayin yapılırdı. Bu ayine Hunların yirmi dört boyunun başbuğları iştirak ederdi. Yılın beşinci ayında Lung-çeng şehrinde toplanırlar, atalarına, Gök Tanrı'ya, yer-su ruhlarına kurban sunarlardı. Sonbaharda, atların iyi beslendikleri zaman, orman yanında toplanıp etrafı dolaşırlar, ahalinin ve hayvan sürülerinin sayısını kontrol ederlerdi. Hakan her sabah çadırından çıkarak güneşe ve geceleri aya tapardı⁴².

3.1. Töz (idol): Hunlar hakkında en önemli müracaat kaynağımız olan Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre M.Ö. 121 yılında Çinlilerin savaş esnasında terkedilmiş bir Hun karargahına girmişlerdir. Bu karargahın bir Hun prensine ait olduğu bildirilmektedir. Hun prensine ait olan bu karargahta ele geçirilen ganimetler arasında altın bir idol bulunmaktadır. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre bu prens bu altından idolün karşısında Gök Tanrı'ya dua eder ve kurban sunar. Hunlar idollerini çadırların ana direğinin tepesine veya bayrak uçlarına takmaktadırlar. Hunların tözleri totemizmle ilgili olarak hayvan formları üzerinde gelişmiş ve sanatını bu yönde etkilemiştir⁴³. Hun prensi gerçekten bu töz yani altından idol karşısında Gök Tanrı'ya dua edip kurban sunmuş mudur bilemiyoruz ama gerçek olan bir şey varsa o da Hunların tek bir Tanrı'ya inanmış olmaları ve bu doğrultuda dini hayatlarını sürdürdükleridir. Çin kaynakları Hunların altın idolleri

⁴⁰ P.Wilhelm SCHMIDT: a.g.m., 89

⁴¹ Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde....", a.g.e., 265

⁴² Aile AYDA: *Eski Türk Dini Tarihi*, 3

⁴³ Nejat DİYARBEKİRLİ: a.g.e., 88,89; Doğan AVCIOĞLU: a.g.e., 357

hakkında bilgi vermektedirler. Altın idolün yanı sıra Hunlarda kurt, geyik, grifon, ejder biçiminde de idoller mevcuttur. Bu idoller daha sonraları Göktürklerde de görülmektedir. Hunların dini hayatları hakkında en önemli bilgi kaynağımız olan kurganlardan geyik ve grifon gibi hayvan heykelcikleri çıkmıştır. Altından ve madenden yapılmış ve bazen de ahşap olan bu heykeller daha sonraki dönemlerde Türklerde görülen tözler (idoller) ile özdeş sayılmıştır. Bu idoller Hun dönemine ait ileri bir sanat anlayışını göstermektedir⁴⁴.

4. Dua: Hiug-nular döneminden bize kalan tek bir belge vardır. bu kanıt, bir düşman şehrinin fethinden sonra göğe yönelik bir haykırış ve içten gelen bir şükür eyleminden ibarettir. Kazanılan askeri bir başarı dolayısıyla göğe edilen bir teşekkür söz konusudur. Aynı çağda, genelde Tien-şan Dağı'na (Tengri Tag) yapılan bir duayı da belirtmek gerekir. Dua ve büyü formülleri birbirleriyle kolayca karıştırılabileceğine göre, belki de dua niteliğinde bile olmayan birtakım dualar da toprağa, putlara, dağlara, çeşitli ruhlara seslenmektedir⁴⁵. Hun hakanı sabahleyin, otağından çıkar, şafakla birlikte, "eğilip, güneşe saygı" gösterirdi. (Batıda), yeni "ayın doğuşu" sırasında da , aya doğru saygı ile eğilip, (veya secde) ederdi. Düz çöktüğü zaman, "sol elini" saygıdeğer yöne çevirir, "yüzünü de kuzeye" dönerdi⁴⁶.

5. Hunlarda Ant İçme: Eski Türk dini içerisinde Hun dininin değerlendirmesini yaparken onların yaşam biçiminin bir parçası olarak karşımıza çıkan ant içme törenini irdelemek yerinde olacaktır. Buna göre Hunların ant içme törenleri ile ilgili bir örneği Çin kaynaklarından edinmekteyiz. M.Ö. 48 yılında Çin hükümdarının iki elçisi ile, Çinlilerin idaresi altına girmiş olan Doğu Hun Devleti'nin Kağanı sürekli bir kardeşlik bağı kurarken şöyle and içmişlerdi: "Kim ki sözünde durmazsa, bu yeminle yaptığı ahdi Gök kendisi ve varisleri için yerine getirsin". Bunun üzerine Kağan, Çin elçileri ile birlikte bir tepeye çıkmış, bir ak at kurban edilmiş, kağan elinde mücevher kakma bir kılıç (veya hançer) olduğu halde, Kağan Loşang tarafından öldürülen Goaçi-Yueçi beyi Hai'sal'ın kafatasında altınla kanı

⁴⁴ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 111

⁴⁵ Jean-Paul ROUX: a.g.e. , 31,32

⁴⁶ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. , 90

birbirine karıştırdıktan sonra, elçilerle birlikte bu mahluttan içmişti (De Groot, s.223 Parker, s. 41 vd)⁴⁷. Hun hakani Huhanye ile Çin elçileri Çan ve Mın arasında karşılıklı olarak akdedilen dostluk ve kardeşlik muahedesi Çin vakanüvisleri tarafından şu şekilde kaleme alınmıştır; "Han ve Hunlar bir sülale teşkil ederler: nesiller boyunca birbirini aldatmaz, birbirine saldırmaz. Hırsızlık vukuunda biri birine bildirirler. Hırsızları cezalandırırlar, zararları öderler, iki taraftan birine düşman saldırırsa askerleriyle yardım ederler. Bu andı kim bozarsa tanrının cezasına çarpsın, nesiller boyunca bu andın cezası altında inlesin." Çin elçileri Çan ve Mın, Hun hakani Huhanye ve boy başbuğları, No-şuy ırmağının doğusundaki Hun dağına çıktılar ve bir beyaz at kurban kestiler⁴⁸.

D. HUNLARDA TANRI ANLAYIŞI:

Hunlar, tek Tanrı'ya inanmaktadırlar. Onların dini inançları Gök Tanrı inancı olarak tarif edilmektedir. Tek Tanrı inancına sahip olan Hunlarda Tanrı'nın yanında oluşan güneş, ay, ve yıldızlar kült haline gelmiş Tanrı'dan sonra kutsal sayılmış objelerdir. Tanrı'ya tek başına itaat edilmemiş ve Tanrı daima kutsal sayılan ikinci derecede, yan varlık inançları ile çevrilmiştir⁴⁹. Hunlardaki Tanrı anlayışı hakkında en önemli bilgileri Çin yıllıklarından öğrenmekteyiz. Çin yıllıklarının verdiği bilgilere göre Hunlar Gök Tanrı'ya inanmaktadırlar. Milattan önceki Çin kaynağı Şi-ki'de Tanrı kelimesi, Hun Tanhusu Mao-ton (M.Ö. 209-174)'un unvanları arasında zikrediliyor⁵⁰. Büyük Hun imparatorluğunun hükümdarları mektuplarının başında "Tanrının tahta çıkardığı Kun milletinin büyük Tan-yu veya Şan-yu" su hakimiyetin semavi menşeden geldiğine dair ilk vesikayı teşkil eder⁵¹. Asya'nın doğu ucundan Orta Avrupa'ya kadar bütün Türk topluluklarında Tanrı merkezi bir yer almıştır. Hunlar inandıkları Tanrı'ya "Tengri" kelimesi ile ifade etmişlerdir. Bu kelime Hunların devamı sayılan Göktürklerde de kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Göktürklerle ait olan Tonyukuk Kitabesinde "Türk Tanrısı" ifadesinin kullanıldığını

⁴⁷ P.Wilhelm SCHMIDT: a.g.m. , 84-85

⁴⁸ Abdülkadir İNAN: "Eski Türklerde ve Folklorunda Ant", DTCF Dergisi, VI/ 1-5, 1948, 279

⁴⁹ Yıldız KOCASAVAŞ: "Gök Tanrı İnancı", Türkler, III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002)

,327

⁵⁰ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 56

⁵¹ Osman TURAN:a.g.e. , 83

görmekteyiz⁵². Hunlarda Tanrı oldukça büyük öneme sahiptir. Kağanları tahta çıkartan O'dur. Mete'nin hükümdarlığını meşrulaştıran ve onu tahta çıkaran da Gök Tanrı'dır. Mete, "Tanrısının Kutu"dur. Hunların hükümdarları mektuplarının başında "Tanrının tahta çıkardığı Kun milletinin büyük Tan-yu veya Şan-yu"su ibaresini kullanırlardı. Hun hükümdarları "Tangrı Kutu" unvanını taşıyorlardı⁵³. Mete, M.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektupta, kendisinin Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını kaydederek, askeri zaferini önce Gök Tanrı'nın inayeti ile kazandığını belirtir. M.Ö.IV. yy.ın başında bir Hun devleti kuran Liu Yüan'ın yiğitliği karşısında genç yeğeni "Gök Tanrı bu kişiyi Hunları düşünerek dünyaya getirdi" demiştir⁵⁴. Yine Hun Kağanlarından Kün-içen (M.Ö. 160-126), Çin hükümdarı tarafından kendisi için kurulan tuzağı birdenbire fark edince "orada ast rütbeli kumandanlara rastlamamı Gök (Tanrı) takdir buyurdu. Kendimi korumayı Gök (Tanrı) nasip etti." diye sevinçle haykırmıştır⁵⁵. 328 yılında, Han Şey-ley, düşmanının karşısına çıkması üzerine atının üzerinde iki kolunu yukarıya kaldırıp, başını aşağıya doğru eğerek, "Ey Gök (Tanrı), onu bana teslim ettiğin için, sana şükürler olsun!" diye haykırmıştır. 343 yılında, Hun Devleti'nin Çao kağanı "Herkes milis kuvvetini versin. Gök'e (Tanrı) itaat için, gelecek yıl birliklerime kendim kumanda edeceğim!" emrini vermiştir⁵⁶. Bir gün bir çoban sapından yere çakılı olan bir kılıç bulur ve kılıcı Atilla'ya getirir. Atilla bu kılıcı görünce, dünya egemenliğinin Tanrı tarafından kendisine verildiğini söyler. Bundan dolayı Atilla, Hunlara göre Tanrının kılıcı ve kırbacıdır. Çünkü Tanrı, O'nu günah işleyenleri cezalandırmak için göndermişti⁵⁷. Bizans elçisi Priskos Hunların, Atilla'nın ilahi bir menşeden geldiğine inandıklarını, buna itiraz edenlere çok hiddetlendiklerini, dünyanın kendilerine ait olduğu akidesi ile fetih ve savaşlar yaptıklarını ve sarayında bu inancın hüküm sürdüğünü söyler. Atilla da diğer Türk hükümdarları gibi kamlara itibar eder ve onların sözlerini dinlerdi⁵⁸.

⁵² Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR:a.g.e. , 59

⁵³ Osman TURAN:a.g.e. , 83; "Türkler", *İslam Ansiklopedisi*, MEB yay, 228

⁵⁴ Fatma Ahsen TURAN: "Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı", *Türkler* , III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) , 321

⁵⁵ P.Wilhelm SCHMİDT: a.g.m. , 6.

⁵⁶ P.Wilhelm SCHMİDT: a.g.m. ,82

⁵⁷ Bahaeddin ÖGEL:a.g.e. , 51,52

⁵⁸ Osman TURAN: a.g.e. , 84

Hunlar, Gök Tanrı'ya inanmaktadırlar. Gök Tanrı'nın tapınakları mevcut değildir. Onun resim ve heykelleri de yapılarak tapınılmamıştır. Kaynakların belirttiğine göre bir Çinlilerin M.Ö. 121'de bir Hun prensini yenerek otağını ele geçirmiş ve bir altın put bulunmuştur. Çin tarihçileri, bunun karşısında Hun prensinin Gök Tanrı'ya kurban sunduğunu belirtmektedirler⁵⁹. Bu bir ilaha ait olan bir put olmayıp sadece kurban sunmak amacıyla yapılmış bir ibadet aracıdır.

Hunlardaki dua, kurban ve merasimler bir kült halindedir. Bu kültürlerin içerisinde ise en önemli yer Gök'e aittir. Çünkü Gök; en önemli vasıftır, vazifeler ona verilmekte, yalnız ona itaat edilmesi gerekmektedir. Ahlaki karakterle sıkı münasebeti olan odur ve bu karakter yalnız ona tanınmıştır. Kültte de en yüksek yeri alan, Gök varlığıdır. Dişi yer tanrısı, Hiugnu inanışlarına sonradan girmiştir⁶⁰.

Hun imparatorluğu parçalandıktan sonra onu yeniden kurma düşüncesi belirmiştir. Devletin parçalanmasından sonra bir Hun kumandanı, M.S. 304 yılında, devletini tekrar kurmak ve milletini kurtarmak maksadı ile, ileri gelenleri gizlice toplar ve "Tan-yu'muzun sadece bir unvanı kalmış; beyler Çinlilere esir olmuştur. Bu halde bile 20000 kişilik bir kuvvetimiz vardır. neden bu esarete katlanalım ve Çin'deki karışıklıklardan faydalanmayalım" der ve devam ederek "İl-yu-sü cesur ve hükümdar olmağa layık; bütün meziyetleri haizdir. Eğer Tanrı Kun Devletini diriltmek istemeseydi onu dünyaya yollar mı idi" tarzında düşüncelerini bildirir. Bu nutkun tesiri ile Çin'de oturan Tan-yu'yu davet ettiler ve orada hüküm süren kargaşalıktan faydalanarak onu getirtip tahta çıkardılar. Bütün Hun kumandanları "Tanrının devletlerini korumak için kendilerine yardım ettiğine dair bir delil de Çin'de hüküm süren bu kargaşalığın meydana çıkmasıdır" diyorlardı⁶¹.

⁵⁹ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 62,63

⁶⁰ P.Wilhelm SCHMIDT: a.g.m. ,88-90

⁶¹ Osman TURAN: a.g.e., 84

E. HUNLARDA ÖLÜM VE ÖLÜ GÖMME

1. **Ölü Gömme:** Hunların ölü gömme törenleri ile ilgili bilgileri Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Çin kaynaklarının verdiği haberler kısa ve karışık olmasına rağmen bunlardan fazlaca bilgi edinmek mümkündür. Çin kaynaklarının Hunların defin törenleri hakkında verdikleri bilgiler İsa'dan önce III. Yüzyıla aittir. Bu habere göre "Hunlar ölülerini tabut içine korlardı. Bu tabut iki katlı olup iç ve dış tabutlardı. Bu tabutları altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kürklerle örterlerdi. Ağaçlar dikilmiş, mezarlıkları ve matem elbiseleri yoktu. Ölü ile beraber öldürülenler yüz, hatta yüzden fazla olurdu"⁶². Hiyung-nu'larda birisi ölünce varlık derecesine göre, altın ve mücevherleriyle tabutunu süslerler, karıları, hizmetçileri de ölünün arkasından mezara giderler, bir takım gençler ölü gömüldükten sonraki yeni ayın başında toplanarak orada güreşirlerdi⁶³. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, miladi V-VIII. Asra kadar Gobi Çölünün kuzeyinde kara İrtiş havalisinde yaşayan Türklerin ölüyu atı ve eşyaları ile birlikte yaktıkları belirtilmektedir.

Hunların ölü gömme adetlerine ait diğer bir bilgi kaynağımızı kurganlar (mezarlar) oluşturmaktadır. Hun mezarlarında ölünün kadınla birlikte gömüldüğü görülür⁶⁴. Ölü gömme adetlerine ait en önemli verileri Altaylardaki Pazırık kurganlarında bulunan kurganlardan öğrenmekteyiz. Buradaki kurganlarda bulunan cesetlerin başlarının doğuya konması, yüzlerinin ise daima batıya bakar şekilde yerleştirilmesi sağlanmıştı. Hun ölülerinin gömülmesi yılın muayyen zamanlarında, bilhassa ilkbahar ve sonbaharda yapılırdı. Ölülerin muayyen zamanlarda yapılmasının sebebi "büyük kurgan" inşasının uzun zaman ve emek gerektirmesindendir. Hunların inançlarına göre, ölümden sonraki hayat, batıda tekrar yaşanacaktı. Güneşin her gün batıda batışı, onlarda böyle bir inancın ortaya çıkış sebeplerini hazırlamış olabilir. Hun ölülerinin gömülmesi yılın muayyen zamanlarında, bilhassa ilkbahar ve sonbaharda yapılırdı⁶⁵. Pazırık kurganlarından çıkan cesetlerin vücutlarında dövmeler mevcuttur. Kurganlardan ölülerin yüzlerine

⁶² Abdülkadir İNAN : a.g.e., 177

⁶³ Murat URAZ: *Türk Mitolojisi*, (İstanbul: Hüsniyat Matbaası 1967), 164

⁶⁴ Doğan AVCIOĞLU : a.g.e., 411

⁶⁵ Nejat DİYARBEKİRLİ: a.g.e., 64

örtülmüş maskeler de çıkmaktadır ve bunların varsa dini anlamları bilinmemektedir⁶⁶. Rus arkeologların 1924-1925 yıllarında Selenga nehri havzasında, Noyin-Ula dağlarındaki kurganlarda yapılan kazılarda, Hun prenslerine ait mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Hun prensleri, genellikle yüksek dağlara gömülmekte idi. Noyin-Ula dağlarındaki kurganlarda yapılan kazılarda Hunlara ait mezarlara rastlanmıştır. Hunlar ölülerini "höyük" denilen suni yığma tepelerin altına gömmekteydiler⁶⁷. Mezarlarının içine dolan kar suları çabucak donuyor ve asırlarca erimeden kalıyordu. Bu sebeple, ölüyle birlikte gömülen kumaşlar, ağaç eserler ve hatta cesetler, konserve olmuş şekilde, çürümeden zamanımıza kadar gelebilmişlerdir. Mezarların dış kısmı, genellikle iki kısımdan müteşekkildi. Mezar çukurları yavaş yavaş derinleşiyor ve bir dehlize giriyordu. Bu dehlizden, tabutun bulunduğu bölüme geliniyordu. Tabut, bu iç hücrede açılan bir kuyuya gömülüyordu. Bu hücre, muntazam kesilmiş kalas ve kütüklerle kapatılıyordu. Bazı tabutların kapaklarında ipek kumaş kalıntılarına rastlanmıştır. Bundan, tabutların ipek kumaşlarla kaplandığı anlaşılmaktadır. Mezar koridorlarında, matem alameti olarak, yağlı kumaşlara da rastlanmıştır. Yine, mezarlarda at takımları, ipekli elbiseler, ev eşyaları bulunmuş ve hatta bir vazoda çay kalıntıları görülmüştür. Bu mezarlarda atlar, insanlara mahsus odaların dışına gömülüyorlardı. Pazarcık kurganlarında bol miktarda donmuş at cesetlerine rastlanmıştır⁶⁸.

Çinliler, atı ilk Han sülalesi (M.Ö. 202-M.S. 22)döneminde yaygın olarak kullanmışlardır. Bu dönemde Hun Tanrı kutu Mete tahtta bulunmaktadır. Mete (M.Ö. 209-174) döneminde atın ehlileştirilme aşaması asırlar önce tamamlanmış, at bir savaş hayvanı olarak uygulanacak taktikler için sıkı bir terbiyeyle savaşlara hazırlanmaya başlanmıştır. Hunların yerleşik oldukları bölgelerde yapılan kazılarda mezarlarda at cesetlerine rastlanmıştır. Mezarlardan çıkan atların kalıntıları, bozulmamıştır. Atlar dikkatle incelendiğinde kulaklarında "inler" görülür⁶⁹.

⁶⁶ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR, a.g.e. , 111

⁶⁷ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 114

⁶⁸ Ekrem SARIKÇIOĞLU: *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, (İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1983), 96-97

⁶⁹ Mustafa KALKAN: "Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy Atı", *Erdem*, IX/27, Atatürk Kültür Merkezi yayınları, Ankara (Ocak 1997), 1132,1138

Hunlarda ölü gömme geleneklerine ait önemli bir noktayı ölen kişinin atının gömülmesi oluşturmaktadır. Hunlar, atı mübarek kabul etmekte ve hakan ve kahramanlar gibi atın da gökten inmiş bir varlık sanmaktaydılar. Şamani Türkler kağan ve kahramanların cennet (uçmak)'de atlarına bineceklerine inandıkları için ölüncü onları da ölüleri ile birlikte defnediyor; Allah'a ve ecdada yapılan kurbanlar arasında bu müstesna yaratık da yer alıyor; yabancı hükümdarlara gönderilen en kıymetli hediye de at teşkil ediyordu⁷⁰. Buna göre, Hunlarda kabirin bir köşesine at gömmek değişmez bir gelenektir. Bu gelenek Hunlara ait olan bütün kurganlarda görülmektedir. Mezarların uygun bölümleri at gömmek için ayrılmıştır. Hun mezarlarında at cesetlerinin çıkması Türklerde at kurbanının eskiliğini ve sürekliliğini göstermektedir. İnsan ve atların gömülmesinden sonra mezar çukuru topraklarla örtülür, üzerlerine toprak konularak büyük taşlarla kapatıldıktan sonra ince bir tabaka halinde üzerine toprak örtülürdü. Hunlarda bu şekildeki mezar odacıkları çukurun içine giren yağmur ve kar sularının donması neticesinde içindeki ölü ve eşyalarla birlikte yüzyıllarca muhafaza olmuştur⁷¹.

Ligeti'nin verdiği bilgilere göre Hunlarda biri öldüğü zaman haremüne oğlu nezaret ederdi. Dingelstedt'e göre kocası ölen dulun, aile içinde başka birine varması, ancak dulun isteğine bağlı idi. Dul istemezse, çocuklarının başında koruyucu olarak kalabilirdi. Kocasının malından ise iki pay oranında bir miras hakkı vardı. Dul dışardan da evlenebilirdi⁷².

Hunlar batıya doğru göç ederlerken bazı alışkanlıklarından da vazgeçmişlerdir. Hazar ve Karadeniz arasında kalan ve bu bölgenin kuzeye doğru yükselen toprakları üzerinde uzun müddet yaşamaları sonucunda temas ettikleri yerli topluluklar yüzünden, bütün bu geniş bölgenin derin tesiri altında kalmışlardı. Ölülerini doğrudan doğruya gömmüyorlar, cesetleri yakıyorlar ve küllerini gömüyorlardı⁷³.

⁷⁰ Osman TURAN: a.g.e., 115

⁷¹ Nejat DİYARBEKİRLİ : a.g.e., 102

⁷² M.Ziya BİNLER: "Hunlar Devrinde Evlenme Gelenekleri", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Temmuz 1997, İstanbul

⁷³ Nejat DİYARBEKİRLİ: a.g.e., 61

1.1. Mumyalama: Hunlar, ölümlerini yılın belirli zamanlarında gömerlerdi. Genellikle ölü gömme ilkbahar ve sonbaharda yapılırdı. Bunun nedeni ise büyük kurgan inşa edilmesiydi. Kurgan inşa edilene kadar geçen sürede ise cesetlerin tahnit edildiğini yani mumyalandığını görmekteyiz. Hunlarda mumyalama işinin oldukça yaygın olduğunu kurganlardan çıkan mumyalanmış cesetlerden anlamaktayız. Bu teknik Hunlarda oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Mumyalama işinin yalnız tanınmış asiller için yapıldığını görmekteyiz. Halktan insanların cesetleri mumyalanmaya gerek duyulmaksızın hemen gömülüyor olsa gerektir. Tahnit işlemi yapılırken kafatasının açılarak beyin çıkarıldığını görmekteyiz. Küçük kurganlardan çıkarılan cesetlerin kafatasları ise açılmamıştır. II. Pazırık kurganından çıkarılan erkek ve kadın cesetlerinde, boynun arka kısmında sivri madeni bir kalemle açılan bir delikten, beyin boşaltılmış ve boşalan kafa tasına kokulu otlar, kozalak ve toprak doldurulmuştur. Hun kurganlarından çıkartılan tahnit edilmiş cesetlerin karın kısımlarının da yarılmış, bütün iç uzuvlarının çıkartılmış ve boşluğun parçalanmış ağaç kökleri, şekillikler, kokulu otlar ve toprakla doldurulmuş olduğu müşahade edilir. Vücudun çeşitli kısımlarında özellikle ellerde, ayaklarda, omuzlarda ve kaba etlerde görülen derin yarıklar dikkati çekmekte ve bu yarıklardan vücudun çeşitli kısımlarına çürümeyi önlemek üzere sıvı halinde ilaç zerk edildiği anlaşılmaktadır⁷⁴. Pazırık III ve IV'te ölünün kafasının içinin boşaltılmış olduğunu görmekteyiz⁷⁵. Hunlarda ölüye ait olan cesedin mumyalanması işleminde kullanılan bilhassa özel bir sıvı vardır. ancak bu sıvı zamanla özelliğini kaybetmiş olabilir. Hun mezarlarından günümüze kadar ulaşmış olan ve örneği Leningrad Hermitaj Müzesinde bulunan cesetlerin günümüze ulaşmasının en önemli sebebi çukurlara dolan kar sularının burada donması olmalıdır. Çukurlara dolan sulardan dolayı da bu sıvı özelliğini yitirmiş olmalıdır.

2. Cenaze Töreni: Hunların cenaze törenleri ile ilgili bilgileri Çin yitliklerinden öğrenmekteyiz. Çin yıllıklarına göre, Eski Türklerde, ceset yedi gün süreyle yerinde kalmakta ve bu süreden sonra cenaze töreninin tarihi saptanmaktadır.

⁷⁴ Marcel BRION: a.g.e. , 274,276,277; Nejat DİYARBEKİRLİ : a.g.e. , 65

⁷⁵ J.Paul .ROUX: a.g.e. , 259

Hunlarda ölen birisi öncelikle çadıra konulmaktadır. Bu çadır ise ölen kişinin günlük yaşamını devam ettirdiği çadırın dışında bu işler için kullanılan özel bir çadırdır. Jordanes, Attila'nın cenaze törenini şöyle anlatmaktadır: "Cesedini büyük bir gösterişle, herkesin onu seyredebilmesi için meydana kurulan ipekten bir çadır içinde sergilediler". Ölü yıkanmakta, temizlenmekte ve kefenlenmektedir. Ölünün kefenlenmesi çok eski tarihlere dayanmaktadır. Kaşgarlı, ölü beylerin ve hanların üzerine örtülen kumaş olarak "esük" kelimesini vermektedir. L.Bazin, esük kelimesini Orhun kitabelerinde ilk okuyan olmuştur. Ölünün tabuta konulma tarihi ise saptanamamıştır. Tabut, Hunlarda kullanıldığı gibi daha sonraki dönemlerde de kullanılmıştır. Jordanes'in Attila hakkında verdiği bilgileri doğru kabul edersek Attila'nın birincisi altından, ikincisi gümüşten ve üçüncüsü de demirden olmak üzere üç tabuta konulduğunu görmekteyiz. Şu unutulmamalıdır ki Hunlar, biri iç, diğeri dış olmak üzere en az iki tabut kullanıyorlardı. Çin kaynakları, tabutların iç ve dış olmak üzere iki katlı olduğunu, tabutların altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kürklerle örtüldüğünü bildiriyorlar⁷⁶. Bu bilgi doğrultusunda Attila'nın üç tane tabuta konulduğu doğru olabilir. Tabut, çoğu kez basit bir şekilde yapılmaktaydı. Hunların, yerleşim yerlerinde yapılan kazı alanlarında, tabutlar içinde gömülmüş cesetlerin yanı sıra, doğrudan toprağa gömülmüş cesetlerin varlığı ortaya çıkarılmıştır. Noyin-Ula'da Hun mezarlarında, ipek içine sarılmış 17 adet saç örgüsü bulunmuştur. Hunlarda cenaze töreninin yapıldığı gün, "akrabalarla yakınları bir kurban sunmaktadırlar...kurban olarak bir koyun başıyla bir at başı sunmakta ve bu başları (mezarın yanına dikilen) bir tür ilan tahtasına asmaktadırlar. Hunlar, ölüyle birlikte "altın, gümüş ve giysiler" gömüyorlardı. Attila'nın mezarında, "düşmandan alınan silahlar, değerli taşlarla bezenmiş kolyeler ve nihayet kral saraylarının donatıldığı çeşitli süs eşyaları" gömülmüştür⁷⁷. Hunların cenaze törenlerine ait önemli ipuçlarını kurganlardan çıkarılan bulgulara dayanarak edinmekteyiz. Hunların mezarlarında altından ince plaka ile sarılı yaylar bulunmuştur. Bu yayların Hun törenlerinde kullanılan yaylar olduğu bilinmektedir.

⁷⁶ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR : a.g.e. , 109

⁷⁷ J.Paul .ROUX: a.g.e. , 239,241,243,246,259,285,

3. Yas: Ölen birisi için duyulan acı Eski Türklerde farklı şekillerde ve farklı merasimlerle ifade edilmiştir. Hunlarda biri öldüğünde adetlerine göre yas alameti olarak saçlarını kesmişlerdir. Kahramanlar için gözyaşı dökmez, yüzlerini yaralayarak kan akıtırlandı. Çin kaynaklarına göre, Türklerde aile fertleri, ölünün bulunduğu çadırın kapısı önünde ağlayıp feryat ederken, yüzlerini bıçakla yaralayıp kanlı göz yaşları dökerlerdi. Hunların kesilen saçları diğer kıymetli eşyalarla birlikte, mezar içine koydukları kazılardan anlaşılmaktadır. Nitekim, Urga civarında Noyin-Ula'da bulunan bir Hun mezarında, ipek örtüye sarılı 17 saç örgüsü bulunmuştur⁷⁸. Attila'nın cenaze töreni vesilesiyle Jordanes şu bilgileri aktarmaktadır: " Kendi milletlerinin geleneğine uygun olarak, saçlarının bir kısmını kestiler ve yüzlerine, kendilerini daha da iğrenç hale getiren derin yaralar yaptılar. Bu büyük savaşçı için, kadınlar gibi yakınmalar ve gözyaşlarıyla değil, erkek olduklarından, erkekçe kan dökerek onun ölümüne ağlamak istiyorlardı". Pazırık II'deki mezarda cesetler üzerinde sahte sakallara rastlanmıştır⁷⁹. Hun kurganlarından çıkartılan at cesetlerinin kuyruklarının ya kesik olduğu yada düğümlü oldukları müşahade edilmiştir. Bu çok eski bir Türk geleneğidir. Atın kuyruğunun kesilmesi, yada düğümlenmesi büyük bir yas alameti olarak sayılmaktadır. Hun Türklerine ait Pazırık kurganlarında bulunan at cesetlerinin kuyruklarının kesik ve yelelerinin örülü olması bu adetin çok eskilere dayandığını göstermektedir⁸⁰. Bu gelenek Göktürkler döneminde de devam ettirilmiştir⁸¹.

4. Kurganlar: Hunlar devrine ait Pazırık kültürü çok önemlidir. S. V. Kiselev'in "Sovyet Arkeolojisi" dergisinde (cilt I, s. 282-284) yayınladığı rapora göre, kazılar Kuray ve Tuyahıt kasabaları civarında bulunan 23 tane kurganda yapılmıştır. Bu kurganların çoğu çapı 6-7 m. Olup yuvarlak tepe teşkil ediyorlar. Ölüler her höyük altında ana toprakta yapılan çukurlara gömülmüştür; başı doğuya veya kuzeye yönelmiştir. Her mezar kısmen veya tamamen soyulmuştur. Ölü hediyeleri bakır, gümüş ve demirden yapılmış süs eşyası, silahlar ve koşum takımıyla

⁷⁸ Ekrem SARIKÇIOĞLU: a.g.e. , 96; Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 108

⁷⁹ J.Paul .ROUX: a.g.e. , 246,247

⁸⁰ Salim KOCA : *Türk Kültürünün Temelleri II*, (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000), 177

⁸¹ Nejat DIYARBEKİRLİ: a.g.e. , 71

atlardan ibarettir. Her mezarda bir veya iki at iskeleti bulunuyor. Bazı mezarlarda atlar kütüklerden yapılmış çit içindedir. Atların bulunduğu yerde çok ince işlenmiş ve muhtelif resimler hakkedilmiş toka, levhacıklar, üzengi, gem gibi koşum takımlarından kalıntılar elde edilmiştir. Bu mezarlar arasında bir kadın mezarında bulunan el değirmeni arkeologların dikkatini çekmiştir. Ölü hediyeleri arasına konulan bu değirmen çok mükemmel yapılmıştır. Kuray-Tuyahtı taş kurganlarından bilhassa iki tanesi çok önemlidir. Çapı 12 metre olan bir kurganın altındaki mezarda birçok eşya, gümüş desti, kemer ve koşum takımı bulunmuştur. Bu mezarlar hırsızlar için cazibe haline gelmiştir. Çünkü içlerinde değerli eşyaları barındırmaktadırlar. Bu yüzden soyguncular mezarlara inmişler ve burada bulunan iskeletleri tahrip etmişlerdir. Tuyahtı denilen yerde açılan kurgandaki mezar oldukça sağlam bulunmuştur; soyguncular ancak atların bulunduğu kısma dokunmuşlardır. Atların koşumları soyulmuş, ancak gemden ve eğerden parçalar kalmıştır⁸². Hun toplumunda atın yeri çok farklıdır. Daima at ön plana çıkmıştır. Bunda atın hem kullanım aracı olması hem de etinin yenilmesi, sütünün kıyma yapılması, derisinden giyimde kullanılmasıdır.

4.1. Pazırık Kurganı: Hunlara ait mezarların en önemlilerindendir dersek abartmış olmayız. Pazırık bölgesinde vadilerde serpili durumda bulunan kırk civarında kurgandan meydana gelmektedir. Bu kurganların hepsinin üzeri taşlarla örtülü vaziyette olup birer tepelik görünümündedir. Bu kurganlardan beş tanesi kayda değer olarak görülmektedir. Bunlardan üç ve dört numaralı kurgan aynı adı taşıyan yaylanın kuzeyinde bulunmakta, bir ve iki numaralı kurganlar ortada, beş numaralı ise güneyde yer almaktadır. Pazırık kurganlarının yapıları ve mezar çukurlarının tipleri aynı biçimde inşa edilmişlerdir. Bunun yanı sıra Berel, Tüekta, Noyin-Ula, Başadar, Şibe, Katanda ve diğer Hun kurganlarının aynı özelliklere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bütün bu kurganlar ise soyguncular tarafından tahrip edilmişlerdir. Soyguncular büyük oranda mezarlara zarar vermişler içinde ne buldularsa alıp götürmüşlerdir. Kurganların tahrip edilmiş olması beraberinde kronolojik sırayı tespit etme olasılığını ortadan kaldırmıştır. Kurganların

⁸² Abdülkadir İNAN: "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", *Belleten*, XI, (Ankara: TTK Basımevi, 1947), 569,579

yağmalanmış olması tarihlendirme üzerinde varsayımlar yapılmasına neden olmuştur. Rudenko ve Tamara Talbot Rice başta olmak üzere bazı Sovyet araştırmacılar Pazırık kurganlarının tarihlendirmesini M.Ö. V. Yüzyıla ait olarak yaparlarken; Ghirchman M.Ö. IV ve III. Yüzyıla ; E.D. Philips ve Abdülkadir İnan, III. Yüzyıla; Bahaeddin Ögel ve bazı Sovyet araştırmacıları ise M.Ö. II. Ve I. Yüzyıla ait oldukları üzerinde durmuşlardır. Ancak, büyük kurganlardan çıkarılan bulgular ışığında yapılan değerlendirmeye göre bu yapıtların M. Ö. III. İla II. Yüzyıl arası oldukları üzerinde mutabakata varılmıştır⁸³.

Pazırık kurganlarının yapıtları şöyledir:⁸⁴

1. gün ışığına göre yön verilerek yapılan dikdörtgen mezar odasının (kabirin) etrafı karaçam kütükleri ile kaplandıktan sonra odanın döşemesi, duvarı ve tavanı keçe ve halılarla süslenmekteydi.
2. kabirin güney bölümünde inşa edilen küçük bir odacığa, mumyalanan cesedin başı doğuya çevrili olarak yerleştiriliyordu.
3. atlar insan cesedinin bulunduğu mezar odasının dışına gömülürlerdi. Mezar odasının duvarları ve zemini kütüklerle çevrelendikten sonra, kabirin üst kısmı, toprak tabakasının basıncına dayanıklı olması için, birkaç tomruk tabakası üst üste yerleştirilerek örtülürdü. Daha sonra kütüklerin arası kayın ağacı kabuğu ile kapatıldıktan sonra ağaç kökleri ve civarda yetişen kurul çayı dalları ile örtülür, bunların üzerine toprak serilir, toprağın üzerine de taşlar yığılırdı. Bu tip mezarlar Hun kültürünün ortak özelliği idi.

Pazırık yaylasında büyük kurganların çapı 30 ila 46 metre arasında değişmektedir. Bu tip kurganlarda cesedin bulunduğu kabir odası, iki bölüm olarak görülür. Ayrıca kazılan mezar çukurunun üzerine kapatılan toprak ve taş kütesinin ağırlığını çekebilmesi ve çökmemesi için direk sistemi kullanılmıştır. Kalın tomruklardan yapılan tavanı, ahşap ayaklar tutmaktadır. Bu büyük mezar yaklaşık olarak 51 ila 55 metrekarelik bir yer kaplamaktadır. IV. Pazırık kurganı ise diğerlerinden daha küçük olup 30 metrekarelik bir yeri işgal eder Pazırık yaylasında bulunan büyük kurganların sayısı beş olarak bilinmektedir. Bunun yanı sıra aynı

⁸³ Nejat DİYARBEKİRLİ : a.g.e. , 103

⁸⁴ Nejat DİYARBEKİRLİ: a.g.e. , 100

yaylada bulunan dokuz tane küçük kurgan açılmıştır. Bunlar diğerleri kadar önemli olmasalar da yine de önemlidirler. Küçük kurganların çapı 13-15 metre olup, mezara, gömülenin ufak tefek eşyaları ve bir bölme ile ayrılan küçük bir kısma iki veya üç atı da beraberinde gömülürdü. Pazırık yaylasındaki bir diğer kurgan türünü ise orta kurganlar oluşturmaktadır. Orta kurganların çapları 24 metredir. Bu kurganlarda ceset için ayrımlık küçük bir odacığa yada mezar boşluğuna bir ağaç gövdesinin oyulması ile oluşturulmuş lahit yerleştirilmiştir. Bu lahitin üzeri çeşitli hayvan figürleriyle resmedilmiştir. Lahitlerin uzunlukları 3 metre, genişlikleri ise 1 metre kadardır⁸⁵.

I. Pazırık kurganının mezarı kare, diğerlerinin ise dikdörtgen biçiminde inşa edilmiştir. İnşasında üste doğru genişleme, zeminde ise daralma görülmektedir.

II. Pazırık kurganının ölü odasında bir erkek ve bir kadın cesedi parçalanmış olarak bulunmuştur. Her iki ceset de gömülmeden önce tahnit edilerek kurutulmuştur. Soyguncular buradaki değerli eşyaları almak için tabutu kırmışlar ve cesetleri parçalamışlardır. Her iki ceset bir tabuta konularak gömülmüştür. Tabutun baş tarafında bulunan kartal grifonu dikkate değer. Bu grifon ağaçtan yapılmıştır. Grifonun ağzındaki geyik kafası da aynı ağaçtandır. Bu grifon defin töreni için yapılmış olsa gerektir⁸⁶.

V. Pazırık Kurganından mumyalanmış ceset çıkarılmıştır. Mumyalanmış cesedin yanında 1.89x2 metre kareye yakın ebatta yünden Türk ilmesi ile dokunmuş bir halı bulunmuştur. Bu halı Leningrad Müzesinde teşhir edilmektedir. Bu halının 1 santimetrekaresi 36 ilme, bir metrekaresi 360000 Türk ilmesi atılarak dokunmuştur⁸⁷. Bu halının günümüze kadar ulaşmasının en önemli nedeni mezar odasının içine dönen suyun donmasıdır. Donan kar ve yağmur suyu donarak buradaki eşyaların günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Pazırık halısı 24 kareye

⁸⁵ Marcel BRION: a.g.e. , 283,284; Nejat DİYARBEKİRLİ: a.g.e. , 100,101

⁸⁶ Abdülkadir İNAN: "İkinci Pazırık Kurganı", *Belleten*, XVI/61,62,63,64, (Ankara: TTK Basımevi, 1952), 138

⁸⁷ Nejat DİYARBEKİRLİ: " Türk Halıcığının Kısa Tarihçesi", *Yörtürk Dergisi*, Yör-Türk Vakfı Yayınları, Ankara Mayıs-Haziran 2002, 31

bölünmüştür. Pazırık halısında 24 ve 28 sayılarına rastlanmaktadır. 24 sayısı Asya Hunları'nın 24'lü devlet örgütünü, geyiklerin 28 tane olması Hunlar ve Göktürklerde Tanrı'dan kut almış sayılan devletin 28 dereceli düzenini anımsatmaktadır⁸⁸.

Pazırık kurganlarından at cesetleri çıkarılmış olup bunların kuyruklarının kesik veya düğümlü olduğu müşahade edilmiştir. Bunun izahını Türklerdeki yas geleneği ile açıklayabiliriz. Türklerde, ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmek veya bağlamak, değişmez bir yas geleneğidir. Bu gelenek Göktürklerde de devam ettirilmiştir.

Hun mezarlarında çıkarılan at cesetlerinde şu hususlar dikkat çekmektedir⁸⁹:

1. atların ölü ile beraber gömülmeleri
2. atların kuyruk ve yelelerinin kesik oluşu
3. atların genellikle hepsinin aygır olması
4. mezarlardan çıkan aygır cesetlerinin kulaklarında, hangi boydan geldiğine dair kulağı kesmek suretiyle yapılmış izler, yani nişanların görülmesi

4.2. Esik Kurganı: Diğer Hun mezarlarındaki gibi karaçam kütükleriyle çevrilmiştir. Mezarın çatısı açıldığında, içeride yatan cesedin başındaki tolganın sıvri ucundan, ayağındaki yumuşak çizmeye kadar sapsarı altınla kaplanmış olduğu müşahade edilmiştir. Mezarın içinde dört bine yakın altından eşya bulunmuştur. Cesedin üzerindeki zırhın üzeri de ince bir altın tabaka ile kaplanmışır. IV. Yüzyıla ait olan bu kurgandaki arkeolojik bulgular cesetleri ince altın tabakayla kaplama adetinin Hunlarda yaygın olduğunu göstermektedir⁹⁰.

4.3. Baga Hentey Kurganı: Hunlara ait arkeolojik eserlerin bulunduğu Baga Hentey adı ile anılan küçük Hentey sıradağındaki Hun Kurganlar grubu, Hentey dağı sırtısilesinin batı uzantısında ve Ulan-Bator'dan 100 km kuzeyde bulunmaktadır.

⁸⁸ E. Fuat TEKÇE: *Pazırık, Altaylar'dan Bir Halının Öyküsü*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993), 155; Neriman GÖRGÜNAY KIRZIOĞLU: "Pazırık Halısı ve Günümüzde Yaşayan Örnekleri", *Yör-Türk Dergisi*, VII/44, Ankara (Temmuz-Ağustos 2002), 43

⁸⁹ Marcel BRION: *a.g.e.*, 279,280,281,282; Nejat DİYARBEKİRLİ: *a.g.e.*, 77

⁹⁰ Marcel BRION: *a.g.e.*, 284,286

Bütün bu bölgede, takriben M.Ö.IV. yy. ila M.S. I. Yy ait mühim miktarda Hun Kurganları bulunduğu bilinmektedir. 1924 yılında Sovyet arkeologu Kozlov bu kurganların bir çoğunda kazılar yapmış ve gün ışığına çıkarttığı eserleri Moskova'daki Leningrad Müzesine taşımıştır⁹¹.

F. KÜLTLER:

Türklerde kutsal dağ, orman, kaynak kutsal taş, ateş, demir inancı vardır. bunlar da koruyucu iyi ruhlar, periler, cinler etkilidir. Çin kaynaklarına göre, Eski Orta Asya dininin esasını teşkil eden "Gök Tanrı, güneş, ay, yer-su, ata (cedd-i ala), ateş (ocak) kültürleri idi. Kayın ağacı ve kutlu orman inancı vardı⁹². Milattan önceki II. Yüzyıllarda Çin vakanüvisleri tarafından Hunlarda tespit edilen Gök Tanrı, güneş, ay, yer-su, atalar ve ölümler kültürü Türk kavimlerinde, muhtelif kültürlerin tesirleri altında kalmalarına rağmen son devirlere kadar devam ettirilen kültürlerdir⁹³. Çin vesikalarında atalar, sadece üç defa, Güneş ile Ay sadece iki defa, "ruhlarla tanrılar", toprakla darının koruyucu ruhları bir veya iki defa geçtiği halde, Gök'ten on iki defa bahsedilmiştir. Güneş ile Ay, toprağın koruyucu ruhları, atalardan her biri, tek başına sadece bir defa anıldığı halde, Gök yalnız başına sekiz defa zikrediliyor. Yer daima Gök ile yan yana olmak üzere dört defa geçiyor. Nihayet Gök'e birtakım vazifeler tanındığı halde, diğer yüksek varlıklar için bu gibi mühim fonksiyonlardan bahsedildiğine rastlanmıyor. Hunların dininde Gök'e yüksek bir ehemmiyet verildiği inkar edilemez. Dişi Yer Tanrısı, Hunların inançlarına sonradan girmiş, aynı şekilde atalar kültürü belki de ölmüş hükümdarlar kültürünün tesiriyle ehemmiyet kazanmıştır⁹⁴.

1. Vatan Kültü: Türklerde vatan anlayışı gelişmiş durumdadır. Bu eski Türklerde kült derecesine yükselmiştir. Hunlarda vatan kültürü ile ilgili olarak anlatılan Mete Han destanı bu kültürün ne denli yayıldığına göstergesidir. Atını, karısını

⁹¹ Nejat DİYARBEKİRLİ: "Orhun'dan Geliyorum", *Türk Kültürü*, XVII/198-199, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara (Nisan Mayıs 1979), 327

⁹² Hikmet TANYU: *Türklerin....*, a.g.e., 24- 25

⁹³ Abdülkadir İNAN: *Eski Türk Dini Tarihi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi), 1976, 1

⁹⁴ İsmail TAŞ: a.g.e., 24

Çinlilere veren Mete vatan toprağını Çinlilere vermediği gibi savaş sebebi saymıştır. Hunlarda bu denli önemli olan vatan milli kültür derecesindedir.

2. Atalar Kültü: Hunların dini yaşam biçimleri içerisinde kurbanın önemli bir yeri vardır. Hunlar kurbanlarını ise, çeşitli biçimlerde kült haline dönüşmüş olan dağ, su, vb. vermişlerdir. Bu kültürler içerisinde Tanrı anlayışı da yerini Gök Tanrı kültü olarak almıştır. Gök Tanrı'ya inanan Hunlar yılın muayyen zamanlarında kurbanlar verirlerdi. Hunların kurban verdikleri arasında ataları da bulunmaktadır. Asya Hunlarının her yıl mayıs ayının ortalarında atalarına kurbanlar sundukları bilinmektedir. Hunlar atalarının ruhlarına saygı duymuşlar ve bu saygıdan dolayı da yılın belirli zamanlarında onların ruhları için kurbanlar sunmuşlardır. Avrupa Hun tarihinde Attila'nın 477 yılındaki II. Balkan seferinin nedeni Margos piskoposu tarafından Hun hükümdar ailesi kabirlerinin açılarak soyulmasıdır. Buna benzer bir sebep de bir Hun hükümdarını M.Ö. 79 yılında Moğol Ohuanlarla savaşa yöneltmişti⁹⁵.

3. Dağ Kültü: Türklerde dağlar kutsal kabul edilmiştir. Bunun en büyük nedeni ise dağların Türkler tarafından Tanrı makamı olarak kabul edilmesidir. Dağların Türkler tarafından Tanrı makamı olarak kabul edilmesi Gök'e daha yakın olmasından olsa gerektir. Türklerde yüksek dağ tepeleri mukaddes, mübarek, büyük ata olarak nitelendirilmiştir. Hunlarda dağlara heykeller dikmek adeti vardı. Gök tapınağına heykeller dikmek, Shih-huang-ti devrinde, Çin'in şimal batısında yeni beliren Doğu Hunlarının adeti idi. Shih-huant-ti, M.Ö. 220'de, bugünkü Shansi'de bulunan ve Kanch'üan-shan diye Çin metinlerinde anılan, Hunlara ait semavi dağı almış ve orada bir gök tapınağı ile birlikte, madeni heykeller yaptırmıştı. Shansi'deki mukaddes dağlarından tard olan Hunlar ise, daha batıda, bugünkü Kansu'da, Çince Ku-tsang denen bir başkent kurup, oradaki gök mabetlerinde madeni heykeller yapmışlardı. Semavi kılıç tapınağı da aynı külliyyede bulunuyordu. Tahmine göre, madeni heykeller, yıldızları veya onlara teşmil edilen geçmiş Hun hükümdarlarını tasvir ediyor idi. Semavi ejderlere atfedilen pullu vücut ile temsil edilmişlerdi.

⁹⁵ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 81

Heykellerin yanında birer musiki aleti bulunuyordu. Çan ve bilhassa davul, gök ayininde çalınırdı. Hunlar bu heykelleri gök ayininde kullanıyor, fakat Çinliler bunlara riayet göstermekle iktifa ederek, merasimde heykellere yer vermiyorlardı. Heykellerin Hun geleneğinde olmasına bir işaret daha: O zamandan bir Çin taş oyması, Çinlilere esir düşen Kim-yi-ti adlı Hun beyini, heykellerden biri önünde, secde ederken göstermekte idi. Hunların diğer "Tengri" dağlarında olduğu gibi, Kan-ch'üan'da da bir pınar vardı. Zirvesinde pınar veya göl olan semavi dağların bu sularında, gök ejderlerinin belirdiği de rivayet ediliyordu. Hun hükümdarının gök ibadetine ejder ayini deniyordu ve en büyük Hun hükümdarının "Tengri" dağının adı, Çince, ejder şehri manasına, Lung-ch'eng idi⁹⁶. Türklerdeki dağ kültürünü incelerken Gök Tanrı kültüründen ayrı ele alınmamalıdır. Çünkü Türkler Gök Tanrı'ya dağlarda kurban vermektedirler. Hunların eski vatanı olan, Yen-si-yan veya Şan-din-şan sıra dağlarındaki Han-Yoan dağı, Hunların her yıl üzerinde Gök Tanrıya kurban kestikleri dağdı. Hunlar bu dağdan başka Gan-tsuan-şan dağına da kutsal kabul ederlerdi⁹⁷. Hun hakanları, Çin ile yaptıkları antlaşmaları Hun Dağı denilen bir dağın tepesinde kurban keserek içtikleri antla teyit ederlerdi. Orhun ırmağı kaynaklarında ve bu kaynaklar çevrelerinde bulunan dağların da, Hunlar zamanından beri, çeşitli Türk kavimlerinde kutsal sayıldığı, kült yerleri olarak kullanıldığı bilinmektedir⁹⁸.

4. Güneş Kültü: Hunlar, Çin kaynaklarının verdikleri bilgilere göre Güneş'i ve Ay'ı ululamışlardır. Bir işe başlamadan önce Hunlar, ayın ve güneşin durumuna bakarlardı. Hun Tanhusunun her sabah çadırından çıkarak güneşi tazim ederlerdi. Hunlardan sonra Orta Asya'da devlet kuran Türk topluluklarında da bu gelenek devam ettirilmiştir⁹⁹. Orhun Türkleri dünyanın dört yanını tayin ederken doğuya bakarlardı, böylece sağ yan, güney; sol yan, kuzey olurdu. doğan güneş kültürü çeşitli kavimlerde yaygın olmuştur¹⁰⁰. Güney, göğün zirvesine teşmil olunmakta, kuzey ise

⁹⁶ Esmel ESİN: "Tengrilik", *Sanat Tarihi Yıllığı*, (İstanbul, 1983), 39,40

⁹⁷ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 48; Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 73

⁹⁸ Ekrem SARIKÇIOĞLU: a.g.e., 92; Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 73; Hikmet TANYU: *Dinler Tarihi Araştırmaları*, (Ankara : A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973), 38

⁹⁹ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 70,71

¹⁰⁰ W.BARTHOLD: "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair", Çev. Abdülkadir İNAN, *Belleten*, XI, (Ankara : TTK Basımevi, 1947), 534

karanlığı temsil etmekteydi. Doğu, güneşin doğduğu yer olmak itibariyle zirveye müteveccih sayılmaktaydı. Hun hükümdarı güneş doğarken bu yöne yönelirdi. Türk kağanlarının otağı da doğuya açılmaktaydı. Batı da güneşin battığı yön olarak karanlık ilkesine müteveccihdir. Hun hükümdarı ay doğarken batıya dönerdi. Güneyin sembolik hayvanı kızıl saksagan, doğununki kök ejder, kuzeyinki kara yılan ve batınunki de beyaz lekeli pars idi¹⁰¹.

Hunlarda hakan, başlıca din görevlisidir. Ona Tengri Kut da denilmektedir. Bu şekilde ifade edilen Hakan, her gün çadırından çıktığında eğilerek güneşi selamlardı. Bunu hakan, her gün yapardı. Bu dini tören ve gelenekler bir düzen içinde yapılırdı. M.S. III. Yüzyılda ortaya çıkan Toba sülalesinde de bu gelenek devam ettirilmiştir¹⁰².

5. Mağara Kültü: Hunlarda hayvan ata efsanesi içerisinde kutsal mağara motifi yerini almıştır. Çin kaynakları, Büyük Hun Devletinde bir ata mağarasının bulunduğunu haber veriyorlar. Bu kutsal mağaraya yalnızca kamlar veya sıradan kişiler değil, devlet erkani da saygı gösteriyor ve senenin belli aylarında orayı ziyaret ediyorlardı¹⁰³.

6. Ay Kültü: Çin kaynaklarının verdikleri bilgilere göre Hunlar güneşi ve ayı ululamışlardır. Hun Tanhusu geceleri ayı tazim etmiştir¹⁰⁴. Her sabah çadırından çıktığında eğilerek güneşi selamlayan Hun hakanı aynı işlemi akşam da ayı selamlayarak yapmaktadır. Bu Hunlarda dini bir sembol haline gelmiştir.

7. Yıldız Kültü: Hunlar bir işe girişmeden önce yıldızların ve ayın durumuna bakmaktadırlar¹⁰⁵. Bu durum Hunlarda bir yıldız kültürünün varlığını göstermektedir.

¹⁰¹ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 87

¹⁰² Hikmet TANYU: a.g.e., 26; W.BARTHOLD: "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasımı Meselesine Dair", Çev. Abdülkadir İNAN, Belleten, XI, (Ankara : TTK Basımevi, 1947), 534

¹⁰³ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 84

¹⁰⁴ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 71

¹⁰⁵ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 71

G. HUNLARDA AT:

Hunların tarih sahnesine çıktıklarında en önemli amil onların savaşçı özellikleriydi. Bir Hunlu daha dünyaya gelir gelmez kendisini binicilik konusunda yetiştirmeye başladı. Bunun için küçük yaştaki bir Hunlu önce koyunlar üzerinde biniciliğe başlar, koyun üzerinde iken ok ve mızrabını farelere yönlendirmek suretiyle binicilik ve atıcılık yönlerini geliştirmeye çalışırlardı. Bir Hunlu adını da bundan sonra alabilirdi. Koyun sırtında başlayan binicilik daha sonra at sırtına taşınacaktır. Bundan sonra da bir Hunlunun hayatı at üzerinde geçecektir. At üzerinde yiyip içecekler, hatta en önemli antlaşmalar bile at üzerinde iken imza edilecektir. Hunlarda atın bu denli önemli olması iklim şartlarının ve hayatın ağırlığıdır. Çünkü Hunlar, hızlı bir biçimde yer değiştirmek zorundadırlar. Bunu başarabilmek için de binicilik konusunda iyi olmak zorundadırlar.

Hun İmparatoru Mete, Asya'nın uzak diyarlarında ismen duyulan bir imparatordu. Mete, bütün atlı kavimleri imparatorluğunun bünyesinde toplamayı başarmıştır. Mete, M.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği bildirilen mektubunda "Tanrının inayeti, subay ve erlerinin yiğitliği ve atlarının mükemmelliği sayesinde yirmi altı devleti yendiklerini ve bu suretle bütün yay kullanan kavimlerin Hunlar haline geldiklerini" yazar¹⁰⁶.

Mete, hakimiyeti döneminde ısıklık çalan okları kullanmıştır. Onun zamanında Hun İmparatorluğu çok kuvvetlenmiş, her tarafa genişlemeye başlamış ve Çin için büyük bir tehlike oluşturmıştır. Hunlar, eğer kullanmamışlardır. Atı nallamamışlar ve üzengiye tanımamışlardır. Onlar için at beslemek büyük bir meşgaledir. Sidonius'a göre, daha anasının yardımından yeni kurtularak ayakta durabilen bir Hun çocuğunun yanı başında eyerlenmiş bir ata rastlandığını ve bunlarda atının atına yapışmış gibi oturduğunu söyler. At, başka kavimleri sadece sırtında taşımış, fakat Hun kavmi at sırtında ikamet etmiştir. 4. yüzyılın en meşhur Romalı tarihçisi Ammianus Marcellinus da, Hunların tabii ihtiyaçlarını gidermek için bile atlarından

¹⁰⁶ Şerif BAŞTAV: "Eski Türklerde Harp Taktiği", *Türk Kültürü*, II/22, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1964), 42

inmediklerini belirtir. At sırtında alış veriş eder, yer içer, hatta hayvanın ince boynuna sarılarak uyuyabilir ve güzel rüyalar görürlerdi. At sırtında istişare etmek suretiyle mühim kararlar vermişlerdir. Bir defasında Tuna boyundaki Margus şehri civarında, sulhu takviye maksadıyla gelen Hun elçi heyeti, atlarından inmek istemediği için Bizanslılar at üzerinde müzakerelere mecbur olmuşlardı. Ammianus ve diğerlerinin anlattıklarına göre, devamlı surette ata binmekten Hunlar yayan yürümeği ve yaya muharebesini beceremezlermiş. 5. yüzyılın diğer bir tarihçisi olan Zosimos da, Hunlar hakkında "arz üzerinde kendilerini iyi hissetmezler ve at üzerinde yaşar ve uyurlar" diye yazar. Eski bir Çin tarihçisine göre Hun kavmi, muharebede ve mücadelede İmparatorluğunu at sırtında tesis etmiş ve yüzlerce kuzeyli kavmi hakimiyeti altına almıştır¹⁰⁷.

Hun Türklerinde at, devlet savaş ve savunmasında önemli mevkilere sahiptir. İkinci Hun İmparatoru Motun, devlet tahtını eline geçirir geçirmez, nezdine, iktidarda bulunan Tung-hu (Tunguz?)lar tarafından elçi gönderilerek, eski hükümdar Toman'a ait olan atı, isteyip istemediğini ve mukabilinde bin "li" gibi bir mali fedakarlıkta bulunup bulunamayacağını, istizan etmişlerdir. Bunun üzerine, bakanlarını istişareye toplayan Motun, derhal bu atı satın almıştır. Hatta, renklere göre cihet tayini geleneğini Çinlilerden alan Hsunlar, savaşlarında bu geleneğe bağlı kalarak, garp cephesine "beyaz" atlıları, şark cephesine "boz" atlıları, şimal cephesine "kara" atlıları, cenup cephesine "kızıl" atlıları göndermekle, "at kültürü" geleneğine sadık kalmışlardır¹⁰⁸.

İlim aleminde kabul edildiğine göre Hunlar, koşum takımlarını, üzengi, eğer ve dizgini keşfederek ata binmek ve ona hakim olmak sayesinde süratli bir nakil ve muharebe vasıtası elde etmişlerdi. Süvarilik için gerekli olan dar pantolon, deri kuşak ve potin de Türkler tarafından icat edilmiş, uzun kılıç da süvariliğin icabı olarak kullanılmıştır. Çinliler, Türklerden ata binmeyi, koşum takımlarını öğrenmişler, kendi elbiselerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Avrupalılar da Çinliler gibi ata

¹⁰⁷ Şerif BAŞTAV: a.g.m., 43,44

¹⁰⁸ Ahmet CAFEROĞLU: "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, X, (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953), 202

binmeyi ve onu muharebe vasıtası olarak kullanmayı Hunların istilaları sayesinde öğrenmişlerdi. Hunlar, at ve süvarileri sayesinde Avrupa'da da üstünlüğü elde tutuyor, fetih ve istilalarını kolayca yapıyorlardı. Bundan dolayıdır ki Hunlar, atı kutsal kabul etmişler, onun gökten indiğine inanmışlardır. M.Ö. 49 yılında bir Kun ailesinin 10000 baş hayvanına mukabil 7000 atı, M.S. 83 yılında da başka bir ailenin 110000 koyun ve sığırlarına mukabil 20000 atı tespit edilmiştir¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Osman TURAN : a.g.e., 113,114,115

IV. BÖLÜM

GÖKTÜRKLERDE DİNİ HAYAT

A. GÖKTÜRKLERİN TARİHÇESİ (552-745):

Göktürk İmparatorluğu Aşina Türk boyu Tarafından kurulmuştur. Türk adını devletin resmi adı olarak benimseyen ilk Türk devleti Göktürk İmparatorluğu olmuştur. Türkçe'nin tarihte görülen ilk alfabesi Göktürklerinki olmuştur. Göktürk İmparatorluğu on iki milyon kilometrekarelik bir alanda kurulmuştur. Kurulduğu alandaki Yakut Türkleri ve Ogur Türkleri ile Orta Asya'daki tüm Türk asıllı kavimleri ve boyları çatısı altında toplamıştır. Kendilerine genellikle "Türk" adını vermişlerdir. Göktürkler, "Hsiung-nu"ların kuzeyinde Sou ülkesinden çıkmışlar"¹.

Göktürklerin kökeni ile ilgili bilgiler Çin kaynaklarının verdiği bilgilerle sınırlı kalmaktadır. Çin kaynaklarının verdiği bilgiler efsanelere dayandığından mitolojik özellikler taşımaktadır. Çin kaynaklarına göre Göktürkler Hunların bir koludur ve Aşina soyundan gelmektedirler. Türkler Lin ülkesi ordusu tarafından büyük bir yenilgiye uğratılırlar ve halkın tümü öldürülür. bu kırımdan yalnızca 10 yaşında bir çocuk kurtulur. Lin ülkesi askerleri yaşı küçük diye bu çocuğu öldürmezler ve yalnızca ayaklarını keserler. Kesik ayaklı çocuğu bataklığa atarlar. dişi bir kurt bu çocuğu bulur ve etle besleyerek büyütür. Çocuk büyüyünce dişi kurt ondan gebe kalır. Lin ülkesi prensi çocuğun yaşadığını öğrenince onu öldürtmek için asker gönderir. Askerler hem çocuğu hem de dişi kurdu öldürmek isterler. Kurt kaçarak Turfan bölgesindeki dağlara çıkar. Dağda, içi ot ve bitkiyle kaplı derin bir mağara vardır. Gebe kurt b u mağarada on erkek çocuk doğurur. Çocuklar büyüyünce dışarıdan kızlar ile evlenirler. Karıları gebe kalır kalır ve her kadından yeni bir soy türere. Göktürk İmparatorluğunu kuran Aşina ailesi bu on soydan birisidir. Birkaç kuşak sonra kurttan türeyen topluluk mağaradan çıkar ve Altay Dağları eteklerinde Juan Juanlara bağlı olarak yaşamaya başlarlar.

¹ Bahaeddin ÖGEL: "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, XXI/6, (Ankara: TTK Basımevi, 1957), 9

Başka Çin kaynakları bu efsaneyi değişik biçimlerde anlatmaktadır. Bir Çin kaynağı ise Türkleri bir kuzey boyu olarak benimsemektedir. Türklerin atalarının So ülkesinden geldiklerini, birçok kardeşleri bulunduğunu, bu kardeşlerinden birisinin kurttan türediğini, dağlarda yaşayan bu boyun daha sonra ateşi bularak ısındığını, Göktürklerin kurucusu Aşina ailesinin bu boyun başkanının soyundan geldiğini yazar. Başkan ölünce, çocuklar arasında başkanlık secimi yüксеğe sıçrama yarışı ile yapılır. Aşina'nın oğlu, içlerinde en genç olarak, en yüксеğe sıçrar ve böylece başkanlığı ele geçirir. Bozkır dünyasında efsaneler gerçek sayıldığından Çinliler bunları belgelemişlerdir. Genellikle, Göktürk devletini kuran ailenin Aşina ailesi olduğu ve bu ailenin tanrısal kökenli bir kurttan türediğine inanılır. Göksel kurttan türeme, Aşina soyuna da göksellik ve diğer boylar üzerinde soyluluk, üstünlük kazandırır. Kurdun Aşina soyunu ürettiği mağaraya "ecdat mağarası" adı verilir ve her yıl atalara o mağaranın önünde kurbanlar sunulur. Göktürklerin altından yapılma bir kurt başı taşıdığı, süslü bir tuğa sahip oldukları, devlet başkanının muhafız gücüne kurt denildiği belirtilmektedir.

Çin kaynakları Göktürk siyasal birliğinin kurucusu Bumin Han hakkında da bilgiler vermektedir. Kurttan türeme büyük oğlanın Göktürklerin atası olduğu ileri sürülürken, soğuktan acı çeken bu boyu ateşi bularak ısıtan kişinin başkan seçildiği de yazılmıştır. Başkan seçilen bu torun daha sonra Büyük Yabgu adı ile anılır. Büyük Yabgu, Tuyu'nun büyük oğlu Bumin Han, küçük oğlu da İstemi Han'dır. Göktürk devletinin siyasal birliği bu iki han tarafından kurulmuştur. Göktürkler, Bumin Han başa geçince güçlenerek doğuya doğru açılırlar ve Çin sınırına kadar gelirler. Başlangıçta ticaret amacıyla Çin sınırına gelen Bumin'in oymakları demir eşya satıp karşılığında pamuklu ve ipekli kumaşlar almak istiyorlardı. Bu yoldan Çin İmparatorluğu ile iyi ilişkiler geliştirmek istiyorlardı. Bumin'e bağlı güçler Çin sınırına geldiğinde daha önceleri bu bölgelerde var olan Topa devleti çöküş dönemine girmişti. Topa devleti batı ve doğu olarak ikiye ayrılmışlardı. Batı ve Doğu devletleri eski siyasal birliklerini yeniden kurabilmek için birbirleriyle savaşımlara girmişlerdi. İç ve dış karışıklıklar içinde bunalan Batı Topa devleti rakibi Doğu Topa devletinin ve Juan-Juanların baskılarını önleyebilmek için Çin sınırında görülen

Göktürk boyları ile işbirliği kurmaya çalışır. Bu amaçla bir elçiyi Bumin Han'a gönderir. Bumin 546 yılında oymaklarının bazı ürünlerini sunmak üzere Batı Topa devletine elçi gönderir. Bu sıralarda Töles adı ile ortaya çıkan Kaokü'ler Juan Juan'lara saldırı hazırlıkları içindedir. Bumin ve oymakları bu fırsattan yararlanarak onları yenilgiye uğratırlar. Bumin bu zaferden güç alarak Juan Juanların başbuğunun kızını ister. Başbuğ bu olaya sinirlenerek Bumin'e bir mesaj gönderir. Başbuğ mesajında " Siz bizim demircilik yapan adi kölelerimizsiniz, nasıl olur da bizden kız istemeye cesaret edebilirsiniz" diye çıkışır. Bunun üzerine Bumin çok kızar ve gelen elçiyi öldürür. Bumin Han Batı Topa devletinden bir kız ister ve 551 yılında Batı Topa soyundan bir prenses ile evlenir. 552 yılında Batı Topa devleti ile işbirliğinde olan Bumin, Juan Juanlara saldırır. Onları savaşın sonunda hezimete uğratar. Bundan sonra Bumin Kağan adını alır ve Hanların Tanhu'sundan sonra Türklerin yeni imparatoru olarak başa geçer. Göktürkler, yine Batı Topa devletinin işbirliğiyle Moğolları ve Tibetlileri yenerek topraklarını genişletirler. 557 yılında Batı Topa devletinin yıkılmasıyla kalıntıları Göktürlere katılır.

Bumin devleti kurduğu ve Kağan ilan edildiği yıl (552) öldü. Bumin'in kardeşi İstemi, "Yabgu" unvanıyla devletin batı kanadına görevlendirilmişti. Bumin'in ölümünden sonra İstemi Han batıdaki seferlerini sürdürdü. Bumin'in ölümünden sonra Ötüken'de iktidara geçen oğul Kolo ve onun erken ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mukan zamanında Göktürk İmparatorluğu en üst seviyeye ulaşmıştı. Mukan Kağan 555 yılında düzenlediği bir saldırı ile Juan Juanları tamamen tarih sahnesinden silmeyi başarmıştır. Mukan bundan sonra doğuda Kitayları yıkar, onların topraklarını ele geçirir. Kuzeyde Kırgızları egemenliği altına alarak Bozkırda Türk egemenliğini bir bütünlüğe kavuşturur.

Göktürklerin yükselme döneminde Çin'in Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılması ve iç kavgalarla uğraşması, bozkır imparatorluğunu kurmalarını kolaylaştırır.

572'de Mukan Kağan'ın ölümü üzerine onun yerine Tapo geçer. Tapo Kağan tahta geçtikten sonra Çin ile ilişkilerini geliştirmiştir. İki devlet arasında elçiler gidip gelmektedir. Elçilerle birlikte de ticaret malzemeleri yer değiştirmektedir. Çin'in

kullandığı lüks tüketim malzemesinin Türkler tarafından bilinmesi Çin'e özentiyeye neden olmuştur. Hatta bir Budist misyoner Çin'in zenginlik kaynağının Budizm'de olduğunu belirtmiş ve Tapo Kağan bu misyonerin sözüne kanarak Budizm'i benimsemiştir. Ülkesine bir tapınak ve Buda heykeli yaptırır. Budizm'i korumak ve yaymak için seferberlik ilan eder.

Tapo Kağan 581 yılında ölür. Bundan sonra Göktürklerde kağanlık kavgasının başladığını görmekteyiz. Batı ve Doğu Göktürkleri arasındaki dayanışma giderek sarsılır ve düşmanlığa dönüşür.

İstemi Kağan Altayların batısından Tanrı dağlarına kadar olan bölgeyi kısa zamanda egemenliği altına alır. O bölgelerdeki Türk boylarını kışkırtarak İpek Yolu kavgasına kalkışır. Roma İmparatorluğunun ipek ticaretine önem vermesiyle bu yolun önemi daha da artar.

Göktürkler 571 yılında Horasan'ı aldıktan sonra Kafkasya'ya girdiler. Bu sırada İstemi Kağan'ın ölümü üzerine yerine oğlu Türk Şad geçti. Ancak aradaki anlaşmazlıklar yerine İstemi'nin diğer oğlu Tardu kağanlığa geldi. Çin, "Yabgu" unvanlı Batı Göktürk hükümdarı Tardu'ya kurt başlı bir tuğ göndererek onu büyük kağan olarak tanıdığını gösterdi. Çin, Ötüken'deki Türk kağanını tanımadığını ortaya koyarak çeşitli Türk boylarını birbirine karşı kışkırtmaya başladı. Göktürkler birbirine düştüler. 573-583 yılları arasında Bağar Kağan ve Tapar Kağan Batı Göktürklerin başına geçen son büyük kağanlar oldular.

Çin'in Batı Göktürkleri üzerindeki politikaları neticesinde Doğu Göktürklerini tanımadıklarını belirttiler. Bundan sonra Göktürk İmparatorluğunun parçalanmasına neden oldular.

İşbara'nın Çin seferine çıkması neticesinde Çin ipek ticaretini kesti ve Göktürklerin on bin kadar tüccarını sınır dışı etti. Bunun üzerine bazı küçük kağanlar Tardu'nun yanına geçtiler. Böylece iki Göktürk devleti arasındaki düşmanlık iyice körüklendi. İşbara, yanındaki kağanların Doğu Göktürklerine sığınmasıyla yalnız kaldı. Doğu Göktürk Devleti 585'te Çin koruması altına girmekten kurtulamadı.

587'de İşbara öldü. Bundan sonra Doğu Göktürk Devletinde başa geçen kağanlar, devleti ne Çin esaretinden kurtarabildiler, ne de yeniden diriltebildiler. Çin İmparatoru kendisini Türklerin Gök Kağanı ilan ederek 630 yılında Doğu Göktürk Devletini Resmen yıktı. Doğu Göktürk Devleti yıkılmasına rağmen Göktürkler yine de varlıklarını sürdürdüler. Zaman zaman ayaklanarak eski devletlerini kurma teşebbüsünde dahi bulundular.

Tardu Kağan ise yeniden tek bir imparatorluk kurmak istiyordu. Bunu gerçekleştirebilmek için Çin'in üzerine yürüdüyse de geri çekilmek zorunda kaldı. Göktürk birliğini sağlamaya çalışan Tardu Kağan'a, ulu hakan anlamına gelen Bilge Kağan adı verilmişti. Tardu 603 yılında öldü. Yerine sırasıyla torunları geçti. Doğu devletinin kışkırtmasıyla bazı boylar ayaklandılar. Batı Göktürk devletinin Çin'e boyun eğmesinden sonra bu devlet de yıkıldı.

630-680 yılları arası Göktürklerin bağımsızlıklarını yitirdikleri karanlık bir dönem olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Kitabeler Göktürklerin bu kötü duruma düşmelerinin nedenini Türk kavimlerinin hakanlarının sözlerini dinlememeleri ve Çin'in takip ettiği sinsi politikalar olarak göstermektedir. Bu elli yıllık karanlık dönemden sonra Aşina soyuna mensup olan Kutluğ bağımsızlık mücadelesine girişmiştir. Gizlice teşkilatlanmıştır. Kendisine ünlü vezir Tonyukuk da katılmıştır. Orhun kıyılarında devleti yeniden kurdular. Göktürkler yeni kurdukları orduları ile Çin'in içlerine kadar seferler düzenlediler. 682'de Kutluğ, kağan ilan edilerek İltiş Kağan adını aldı.

İltiş Kağan yeniden eski Göktürk toprakları üzerinde imparatorluk kurdu. İltiş Kağan 692'de hayata gözlerini yumdu. Onun yerine kardeşi Kapkan Kağan geçti. Kapkan Kağan, Çin'i sürekli baskı altında tutmak, Çin'de yaşayan dağınık Türk boylarını anavatanına çekmek, Asya'daki tüm Türk boylarını Göktürk İmparatorluğu'nun çatısı altında toplamayı hedefliyordu. 693 yılında Çin'e karşı zafer kazandı. Çin sınırlarında oturan Türk boylarını kendisine bağladıktan sonra Kırgızların üzerine yürüdü. Buradan İpek Yolu'na indi ve bu yörede Kültekin ile Bilge Kağan Çin ordularını yendiler.

Orhun Yazıtları Göktürklerin bu dönemi hakkında bilgiler vermektedir. Kapkan Kağan Bayırkulu ayaklanması esnasında öldü. Başa Kapkan Kağan'ın oğlu İnal geçtiyse de başarılı olamadı. Bunun üzerine devleti kurtarma görevi Kültekin ve Bilge Kağan'ın omuzlarına kaldı. Tonyukuk'un yol göstericiliğinde Bilge ve Kültekin devletin başına geçtiler. Bilge Kağan, Çin ordularını yenerek kuzey Çin bölgelerini ele geçirdi. Tonyukuk, 725 yılında öldü. Kültekin ise 731 yılında öldü. Tonyukuk ve Kültekin'in ölümü ile Bilge Kağan iki yardımcısını kaybetmiş oldu. 734 yılında da Bilge Kağan zehirlenerek öldü. Onun ölümü ile birlikte II. Göktürk Devleti yeniden çöküş içine girdi. II. Göktürk Devleti yıkılmaktan kurtulamadı. Onun yıkılması üzerine de topraklarında Uygur Devleti kuruldu.

B.GÖKTÜRK DİNİ :

Ülkemizde, eski Türk dini ile ilgili ilk çalışmayı yapan Ziya Gökalp'tir. Ziya Gökalp yaptığı çalışmasıyla Eski Türk dininin Şamanizm olmadığını ısrarla savunmuştur. Göktürklerde din, içtimai ve siyasi teşkilatların mahiyetiyle mütenasip bir şekilde gelişmiştir. Aynı ayrı aşiretler halinde yaşadıkları ilk devirlerde "Totemizm" dinine inanıyorlardı². Ziya Gökalp tarafından ortaya atılan tez Fuad Köprülü tarafından kabul görmemiştir. Fuad Köprülü, Ziya Gökalp'in aksine Eski Türk Dinini Şamanizm olarak nitelendirmiştir. Totemizm, aşiretin daha küçüğü olan klan'ın dinidir. Türklerin avcılık devirlerine ait olan bu klan teşkilatında, klanlar totemlerinin etini yiyemezlerdi. Yalnız yılda bir defa onu kurban edip yiyebiliyorlardı. İşte Türklerde uzun müddet devam eden sürgün avı ve şöleni bu sihir dininin bakiyesidir³.

Abdülkadir İnan ise, Ziya Gökalp'in Göktürklerin dini yaşam biçiminin "totemizm" olduğunu iddiasının tersine onların şamanist olduklarını ileri sürmektedir. Hatta, Göktürk hakanları ve bunların idareleri altında bulunan Türk

² Ziya GÖKALP: Milli Tettebular, 3, 386

³ Fuad KÖPRÜLÜ: Türk Edebiyatı Tarihi, 22

boyları, batıdaki şehirli Türklerin bir kısmı müstesna hep şamanist idiler⁴. VIII. Yüzyılın sonlarına kadar Orta Asya'da Şamanizm hükümranlılığını sürdürmüştür. Bu dönemde çeşitli dinlerin de şamanizmin etkisi altında olduklarını söylememiz mümkündür.

Eski Türk Dini hakkında ilmi çalışmalar yapmış olan, bu sahada yapılan çalışmalara ön ayak olan merhum Hikmet Tanyu Göktürklerin dini inançları hakkında şu bilgileri vermektedir: "VI. yüzyılda büyük Türk devletini yeniden kuran Göktürk sülalesi eski Türklerin dini inançlarına ve geleneklerine sadık kalan bir sülale idi. Göktürklerin dini hakkında Göktürk yazıtlarında Tengri (Tenri) inancı esas alınacakken buna manevi halk inanç ve adetleri karıştırılarak 7. ve 8. yüzyıl Göktürklerin inançlarıyla, Altay uluslarının inançlarını Şamanlık kalıbı içinde tahlil etmek ilmi yönden benimsenmemelidir"⁵. Gerçekte, "Şamanlık" yada "Şamanizm" diye ne bir inanç ve ne de bir "din", var olmadığı halde, değişik ırk, soy, dil, tarih ve kültürden gelenlerin birbirleriyle ilintisiz inançları, "Şaman Dini" olarak nitelenmiştir. Göktürklerin Tanrısal ve dinsel inançlarının kaynağı olan Gök Dini, eski bir geçmişte, "her şeyi var ve yok eden tek Tanrı'yı en yüce değeri ve anlamıyla dile getirmiştir"⁶.

Çin kaynaklarının verdiği bilgiler bir yana bırakılırsa, Türk dini ile ilgili en özlü bilgilere VIII. Yüzyılda Orhun Nehri kenarına dikilmiş olan Orhun Kitabelerinde rastlamaktayız. Bu abidelerde Türk dini ile ilgili olarak Tanrının vasıfları yanında Tenri-Iduk, yer-sub, Umay terimleri zikredilerek Türk dini sisteminin temel esasları verilmekte ve dikotomik bir karakter arz eden Türk kozmogonisi "üze kök tenri asra yağız yir kılundukda ekin ara kişi oğlu kılınmış" cümlesi ile özlü bir şekilde ifade edilmektedir. Kitabelerde verilen bilgiler dışında, İslam öncesi Türk dini inanışları hakkındaki bilgilere X. Yüzyıldan itibaren klasik İslam tarih ve coğrafyacıları ile seyyahların eserlerinde rastlamaktayız. Özellikle yaşadıkları çağda mevcut Türk inanışları ile ilgili bilgi veren bu tarihçi ve

⁴ Abdülkadir İNAN: *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 6

⁵ Hikmet TANYU: *Türklerin Dini Tarihçesi*, (İstanbul: Burak Yayınları, 1998), 22

⁶ Ali Kemal MERAM : *Göktürk İmparatorluğu*, (İstanbul : Milliyet Yayınları, 1974), 126,128

seyyahlardan bazılarını zikretmek gerekirse; Avfi, İbn-i Hurdadbih, İbn-i Havkal, Mes'udi, Makdisi, Biruni, İbn Nedim, Yakuti, vb. saymak yeterlidir⁷.

Şaman dininin ortaya çıktığı devirlerde Göktürk, Uygur ve Hazar Devletlerinin kağanları yabancı dinlere pek çok derecede müsamaha göstermişlerdir. Bunun neticesi olarak yüksek insanlık idealine sahip olan, sağlam bir adalet ve geniş bir dini müsamaha gösteren Göktürkler, cihan şümul bir devlet olmuştur. Müsamaha göstermeleri neticesinde ülkede şamanızmden başka Mani Dini ve Zerdüş dini de yerleşmiştir⁸.

Hunların ve Göktürklerin kendilerini Allah'ın ordusu sayan ve komşu milletlere de intikal eden inanışları İslam devrinde de olmuştur. İşbara Han Çin'e tabiiyetinden önce "elli yıldan beri Tanrının koruduğu Göktürkler...100000 kişilik bir orduya sahip bulunuyorum" demektedir. Göktürklerin bu dini inanışı dolayısıyla, Göktürk adının başına konan kelimeye "Gök" veya "Mavi" anlamını vermek değil de "semavi" manasını vermek daha doğru olur⁹.

Göktürklerin dinleri hakkında çeşitli bilgiler aktarılmıştır. Bu bilgilerin bir kısmı Göktürklerin totemist olduklarını savunurken bir kısmı da onların şamanist olduklarını savunmaktadır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki Göktürkler tek Tanrı inancına sahiptirler. Bunu da Gök Tanrı dini olarak nitelendirmektedirler.

Göktürklerin dini hakkında en sağlıklı bilgileri Orhun Kitabelerinden edinmekteyiz. Bu kitabeler Tonyukuk, Kültegin ve Bilge Kağan adına dikilmiş olan anıtlardır. Eski Türk dini hakkında en önemli kaynak hiç şüphesiz Hoytu Tamir yazıtlarıdır. İlk defa bu yazıtlarda Tanrı'ya İduk sıfatı verilmiştir. Bu yazıtlardan sonra 732/734 yıllarında Orkun ırmağı kenarına dikilmiş olan abideler gelmektedir. Bu abidelerin birer mezar kitabesi olması dini terminoloji olarak çok az kavram

⁷ Harun GÜNGÖR: "Dinler Tarihiçisi Olarak Prof. Dr. Hikmet Tanyu ve Türk Dini Tarihi Çalışmalarına Katkısı", *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, (Kayseri: Kıvılcım Yayınları, 1998), 301

⁸ Osman TURAN: *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, (İstanbul : Boğaziçi Yayınları, 1994) , 131,132,133

⁹ Osman TURAN: a.g.e. , 96

içermesine sebep olmuştur. Kuşkusuz kitabelerde zikredilen Tengri, Yer sub, Iduk, Umay, Kut, Küç, Ülüg, Türk Tengrisi kavramları ile bütün bir dini hayatı ifade etmek imkansızdır¹⁰. Yenisey ve Orhun ırmakları kenarında Bilge kağan, Kültegin ve Tonyukuk adına dikilmiş olan bu yazıtlar Göktürklerin dini düşüncesi, siyasi yaşam biçimi, toplum yapısı hakkında bilgi vermektedir. Yazıtların Türk dini ile ilgisi ise bünyesinde barındırdığı Tanrı, Iduk, Yer-Sub, Umay gibi kavramlardan yola çıkılmak suretiyle ortaya çıkmaktadır. Bu abideler, Göktürklerin dini hayatı ile ilgili inancı yansıtmaları bakımından büyük önem taşımaktadır. Hunların dini hayatları ile ilgili bilgileri ve Göktürklerin hakkındaki dini düşünceleri Çin kroniklerinden öğrenmekteyiz. Ancak, Göktürklerin dini düşünceleri hakkında bilgi veren Orhun Abidelerinin yeri tartışılmaz. Bu yazıtlar her ne kadar dini amaçla yazılmamışlar ise de, Göktürklerin dini düşünceleri hakkında verdikleri bilgilerden dolayı hareket noktası olarak kabul edilebilir¹¹.

Wilhelm SCHMİDT' e göre Hunların ve Göktürklerin dini yaşamları birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaktadır. Ona göre; Hiugnularla Tukue'lerin dinine dair malumat, İsa'nın doğumu sırasında seyrek olarak geçtiği halde bilahare Milattan sonra bininci yılın müteakip asırlarında artmağa başlar. Hiugnu'larla Tukue'lerin dinlerine dair vesikalar, birbirinden ehemmiyetli şekilde ayrılır. Şöyle ki Tukue'ler için bir takım eski kaya kitabeleri mevcut olduğu halde, Hiugnu'lar hakkında sadece aynı zamana ait eski Çin kaynaklarının verdiği malumatla kalmaktayız¹².

Göktürklerin dini ile ilgili araştırma yapan J.P. Roux ortaya ilginç bir tespit atmaktadır. Onun araştırmaları doğrultusunda Göktürklerde iki çeşit din bulunmaktadır. Bunlardan biri milli, devletçi, imparatorluk dini; diğeri ailevi, kabilevi ve popüler dindir. İmparatorluk dini Gök-Tanrı üzerinde ısrar etmekte; buna karşılık halk dini Şamanizm ekseninde oluşmaktadır¹³.

¹⁰ Harun GÜNGÖR: "Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine", *www. Alewiten. Com*. 1

¹¹ İsmail TAŞ: *Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji*, (Konya : Kömen Yayınları, 2002), 30

¹² P.Wilhelm SCHMİDT: "Eski Türklerin Dini", Çev, Sadettin BULUÇ, *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIII, 1965, 78-79

¹³ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, (İstanbul : Rağbet Yayınları, 2003), 127

Maddi kültür kalıntılarına dayanarak, o devirde yaşayan kişilerin dini hakkında şu neticeler çıkarılmıştır: mesela, bazı kültür sahiplerinin *maderşahı* bir teşkilatla yaşadıkları mezarlarının düzeninden anlaşılmıştır. Böyle neticeler herhalde, faraziyeden öteye gidemez. Bir dinin varlığı ya dini temsillere veya yazılı kaynaklara bağlıdır. Göktürklerin dini hakkında emin bilgimiz var.

Orhun Kitabeleri bize, sekizinci asrın ilk yarısında sevk ve idareyi ellerinde bulunduran tabakanın devlet ve din telakkisi, yaşayış tarzı ve devletin umumi bünyesi hakkında bilgi vermektedir.

Dini telakkilere ait bilgiler nispeten azdır. Öyle görülüyor ki bunlar köklerini totemist bir dünya görüşünden almaktadırlar. Örneğin, Türklerin totem hayvanı ve ilerde bir tabu kavramı olan "Börü" kelimesi yerine, sonraları genelleşen "Kurt" kelimesi kullanılmıştır. Bunun yanında, gök ve yer ile su (yer-sub) ve küçük çocukları koruyan bir ruhun olduğu ve bunun bir kuş veya böcek gibi uçup gittiği inancı vardı. Ruhlar için de, görünüşe göre, geniş ölçüde matem merasimi ile başlayan bir ibadet vardı. Mezarlar taş tepeleri halinde yapılmıştır. Taş heykeller (Balbal) dikmek herhalde, hususi hallere mahsustur ve öyle tahmin ediliyor ki, bu heykeller öldürülmüş düşmanlara aittir; çünkü öldürülen düşman kuvvetlerinin öldürenlerde yaşamaya devam ettiği sanılıyordu. Türklerde, mezarlar sonradan Çin tarzına göre yapılmaya başlanmıştır¹⁴.

1. Göktürklerde Budizm: Göktürkler Tek Tanrı inancının yanında çeşitli dinlerin de etkisi altında kalmışlardır. Türklerin başka dinlerin etkisi altında kalmalarının nedeni ise yabancı dinler ve medeniyetlerle işbirliği içinde olmalarıdır. Çünkü Türkler ticaret yapıyorlar, tüccarlarla birlikte gelen misyonerleri de ülkelerine alıyorlardı. Hindistan'dan gelen Budizm, İran yolu ile giren Zerdüştilik ve Nasturilik bilhassa tüccarlar ve misyonerler vasıtasıyla Türkler arasında yerleşmeye çalışıyordu.

¹⁴ Bertold SPULER: "Göktürklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülâhazalar", VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), (Ankara: TTK basımevi, 1981), 659-660

Bunda Göktürklerin coğrafi mevkileriyle beraber siyasi rolleri etkili olmuştur¹⁵. Türkler Budizm, Hristiyanlık... gibi bir çok dini kabul etmiş, bununla ilgili eserler meydana getirip, onların terminolojilerini kullanmış, söz konusu dinlere ait tapınaklar yapmışlardır¹⁶. Budizm'i daha çok şehirliler ile hakan ve onun etrafında toplananlar kabul etmişlerdir. Bunların dışında kalanlar şamanist idiler¹⁷.

Göktürk Kağanı Mukan (552-572), bir yandan Çin Konfüçyanizmi, Taoizm ve Zerdüş dininin, diğer taraftan Bizans'tan ilerleyen Hristiyanlığın kültürel etkisinin önüne geçebilmek için Budizm'i kabul etti. Mukan'dan sonra yerine geçen Tapo Kağan (572-581) bir rahibin tesiri ile Budist tapınağı yaptırdı ve ayrıca bir de Buda heykeli diktirdi¹⁸.

Birinci Göktürk Kağanlığı devletin ideolojik birliğini sağlamak için Budizm'in devlet dini olarak kabul edilmesini uygun bulmuş ve Taspar Kağan da 574 yılında bu dini kabul edip yayılmasına izin vermiştir. Bu durum Soğdca Bugut yazıtında ".....ve o buyurdu: Yeni büyük bir Samgha (Budist cemaati) meydana getirir..." ifadeleri ile anlatılmaktadır¹⁹. Göktürk sülalesine ait görünen Göbi Çölü çevresinde bulunan mezarlıktaki bir hükümdar heykelinin elinde Budist tespihi tuttuğu ve bunun Taspar'a ait olduğu sanılmaktadır. Budist tapınakları yaptırdığı bilinen Taspar Kağan'ın Doğu Türkistan'da, Kumtura'da bulunan Budist külliyesinin müessisi olduğu tahmin edilmektedir²⁰. Taspar Kağan, "Patra" (Buda kasesi) ve "Arslan" gibi Budist ünvanlar alarak, kendini tamamen kültürel ve dini faaliyetlere verdi. Budizm'in temel kitaplarından (sutra) Türkçe'ye birçok eser tercüme ettirdi.

¹⁵ Mustafa KÖYMEN: "Tang Sülalesi ile Hemzaman olan Devletlerin Siyasi ve Ticari Münasebetleri", *Sinoloji Araştırmaları*, (İstanbul : Cumhuriyet Matbaası, 1941) , 778

¹⁶ Harun GÜNGÖR: "Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi", *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, (Kayseri: Kuvılcım Yayınları, 1998), 105

¹⁷ Murat URAZ: *Türk Mitolojisi*, (İstanbul: Hüsniyat Matbaası, 1967), 144

¹⁸ Harun GÜNGÖR: "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1989) , 83;

İbrahim KAFESOĞLU: "Asya Türk devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, (Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992) , 131 ; Osman TURAN : a.g.e. , 64

¹⁹ Harun GÜNGÖR: "Orta Asya'da....", a.g.e. ,109

²⁰ Emel EŞİN: *Türk Kültür Tarihi, İç Asya'daki Erken Safhalar*, (Ankara : Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1985) , 10, 11

Budizm'i Türk ülkesinde yerleştirmeye ve korumaya çalıştı. Fakat, Budist rahipler bunda başarılı olamadılar²¹.

VIII. Yüzyılda Bilge Kağan Orkun'da Buda ve Lao-tse dinlerine birer mabed yapmak düşüncesini veziri ve kayınpederi Tonyukuk ile görüşmüştür. Bu görüşmenin neticesinde vezir Tonyukuk "Burkan ve Lao-tse dinleri insanlara yumuşaklık ve miskinlik verir, bu sebeple Türklerin savaşçı özelliklerine ve yaşayışlarına uygun değildir" diyerek bu dinin resmi devlet dini haline getirilmesine karşı çıkmıştır. Hatta yabancı dinlerden hiçbirisinin Türk yurduna sokulmamasını ve Türklerin ecdatlarının dinlerine sadık kalmalarının doğru olacağını tavsiye etmiştir. Bilge Kağan da veziri ve kayınpederi olan Tonyukuk'un tavsiyelerini doğru bulmuştur. Budizm ile münasebet Çin üzerinden ve gelip geçici mahiyette olmuştur²². Orhun Abidelerinde Budizm'den hemen hiç söz edilmemiştir²³.

2. Göktürklerde Kainat Anlayışı: Göktürklerde kainat anlayışının en bariz olarak görüldüğü yer Orhun kitabeleridir. Burada "yukarıda mavi gök ve aşağıda yağız yer" şeklinde ifade edilen kainat anlayışı geleneksel Türk çadır tipini göstermektedir. Buna göre gökyüzü yarım kubbe biçimindedir ve dört köşeli olarak tasavvur olunan yer yüzünü örtmektedir. Bu iki unsur yani gök ve yer, birbirini tamamlamakta ve bu şekliyle onlar, bir bütünün tamamlayıcı iki unsurunu teşkil etmektedirler²⁴.

3. Göktürklerde Kam: Kamlar geleneksel Türk dini hayatı içerisinde kendilerine önemli bir yer edinmişlerdir. Onların menşei meselesi gündeme geldiğinde Hunlara kadar dayandığı görülmektedir. Gyula Nemeth'in verdiği bilgiler doğrultusunda Türklerde kam sözcüğü V. Yüzyıldan itibaren mevcuttur. Avrupa

²¹ Salim KOCA : *Türk Kültürünün Temelleri II*, (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000), 185

²² Harun GÜNGÖR: "Orta Asya'da....", a.g.e., 109; Bertold SPULER: a.g.m., 661 ; Osman TURAN: a.g.e., 65

²³ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 170

²⁴ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 86

Hunlarının tarihinde ise, "atakam" ve "eşkam" adlarında iki şefin varlığından söz edilmektedir. Ancak, Göktürk yazıtlarında kamların hiç bahsi geçmemektedir²⁵.

C. GÖKTÜRKLERDE DİNİ İNANCA BAĞLI ADETLER

1. **Kurban** : Göktürk dini yaşam biçimi içerisinde kurban kesme önemli bir yer tutmaktadır. Kurban kesmek Türk dini hayatında en önemli tezahür olarak görülmektedir. En önemli kurban biçimi ise kanlı kurban olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra kansız kurbanlar da bulunmaktadır. Türkler atı kanlı kurban olarak kesmişler, bunun yanında sığır yada koyun kesmişlerdir. Bunlardan birini seçmek, yerine getirmek, kişinin mal varlığı ile orantılıydı. Göktürkler, ölümlerinin suç ve günahlarının bağışlanması, ruhlarının Tanrı katında rahat ve huzurlu olmaları için her yıl kurban keserlerdi²⁶. Ancak en çok kurban edilen hayvan olarak at karşımıza çıkmaktadır. Kurganlarda çıkarılan at koşum takımları, eyerler, kuyruk vb. gibi şeylere bakılırsa Türkler atı sadece dünyada iken değil ahirette de kullanmayı düşünmüşlerdir. Türkler yılın belirli zamanlarında Tanrıya ve atalarına kurban keserlerdi. Göktürkler tanrılarının suretlerini keçeden yaparlar ve deri torba içerisinde muhafaza ederlerdi. Bu suretleri iç yağıyla yağlarlar ve sııklar üzerine dikerlerdi. Yılın dört çağında (mevsiminde) bu tanrılara kurban keserlerdi. Kestikleri at ve koyun kurbanlıkların kafalarını sııklara korlar. Hakanın çadırı Ötüken dağındadır; kapısı doğuya bakar. Her yıl boy başbuğlarıyla beraber atalarının mağarasına kurban sunar. Ayın ilk onunda ırmak kıyısında tanrıya kurban keserler. Ötüken dağının batısında 500 "li" mesafede yüksek bir dağ vardır. Bu dağın üzerinde ağaç ve ot yoktur. Burasına "Budın inli" derler ki "ülkenin koruyucusu olan ruh" demektir. Ruhlara taparlar, kamlara inanırlar²⁷.

Göktürklerdeki kurban kesme merasiminde hakanları görmekteyiz. Atalar kültü konumundaki mağaralar kurban kesme işleminin yapıldığı mabed vazifesi gören yerlerdir. Kurbanlar her yıl burada Hakan'ın gözetiminde kesilmektedir.

²⁵ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 120

²⁶ A.Kemal MERAM: a.g.e. , 131

²⁷ Abdülkadir İNAN: a.g.e. ,4-5

Kültegin'in mezar külliyesinin "bark" kalıntısının batısında, blok halinde granitten yapılmış bir kurban sunağı görülmektedir. Ölçüsü: üst satıh 1.70 x 2.20 m. Ve ortasında 0.70 m çapında bir silindirik delik bulunmaktadır. Taşın derinliği ise 0.80 m kadardır. Büyük granit bloktan yapılmış ve toprağa gömülmeden seviyede kalmış bulunan bu sunağın diğer bir benzeri, Bilge Kağan mezar kompleksinin batısında toprağa gömülü bir durumda keşfedilmiştir²⁸. "Ko-han (Kağan) daima Yutukin dağında oturur. Her yıl kurban için beyleri atalar mağarasına götürür. Ayrıca 5. ayın ortasına doğru (halk) Gök Tanrı'ya kurban sunmak üzere To-jen ırmağının kıyısında toplanır. Yutukin'den 400 veya 500 li (batı) da sarp ve yüksek bir dağ bulunmaktadır. Üstünde ne çimen, ne de ağaç vardır. Adı P'o-teng-nin-li olup Çince "yer ilahesi" demektir. M.S. 622,624,626 yıllarında müteaddid savaşlar olmuş ve bunları, bir yanda doğu Tukue'leri, bir yanda da Çin arasında yapılan anlaşmalar takip etmişti. 626'da yapılan anlaşmada bir ak at kurban edilmiş ve her iki taraf Vey ırmağı üzerindeki köprüünün üstünde and içtikten sonra kendi iline dönmüştü²⁹.

Göktürklerin ongunu öküz olduğundan büyük tanrı için öküz kurban ederlerdi. Bu tanrının dört renk ile temsil edilen Yeşil Han, Ak Han, Kızıl Han ve Sarı (Kara) Han adlarında ve birer tanrı ayarında dört oğlu vardı. Dört boydan kurulmuş olan Türk yurdunu bunlar idare ederdi. Bu yurtlar; Çiğil yahut koyun ili, İt ili, Kuş ili ve Tonguz ili adlarını taşırdı. Çünkü bu yurtlarda oturan boyların Ongun'ları; (Çiğil: Keçi), (Barsancar: Kaplan, Bars), (Almak: Horoz), (Tünük: Domuz) idi. Bunun için de Ongun'u keçi olan boy ; ilkbaharın başında kendilerini idare eden Yeşil Han'a bir koyun yavrusu, Ongun'u kaplan yahut bars olan boy; sonbaharın başında Ak Han'a bir köpek yavrusu, Ongun'u horoz olan boy; sonbaharın başında Kızıl Han'a bir horoz yavrusu, Ongun'u domuz olan boy da kışın başında Sarı Han'a bir domuz yavrusu kurban ederdi. Yer-su perileri de insanlara iyilik ettiklerinden, bunlar adına da kurban kesilirdi. Totem kabul edilen hayvanın da, senede bir defa ilk yavrusu kurban edilir, hangi boy kurbanı kesmiş ise eti onlara

²⁸ Nejat DİYARBEKİRLİ: "Orhun'dan Geliyorum", *Türk Kültürü*, XVII/198-199, (Ankara: 1979), 338

²⁹ P.Wilhelm SCHMİDT: "Tukue'lerin Dini", Çev, Sadettin BULUÇ , , (C.XIV'den ayırabım), *İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1966, 72; Bahaeddin ÖGEL: *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (Ankara : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1997) , 166

dağıtılırdı. Türkler kurbanlara büyük önem verir, insanları da kurban ederlerdi ama bunda vahşete ve zulme doğru gitmezlerdi³⁰. Göktürklerin gerek batıda gerek doğuda kalanların inanç ve adetlerinin birbirinin aynı olduğunu söylemek gerekir. Hakan'ın gözetiminde yılın beşinci ve sekizinci aylarında ata ruhlarının anısına kurban sunulmak üzere bir araya geliyorlardı. Babalarının nesiller boyunca yaşadıkları mağaralara her yıl bir memur gönderip kurban kestirirlerdi. Mağaralar umumiyetle bir ibadet merkezi olarak kullanılırdı. Hakan, en büyük dini ayinleri yöneten kişiydi³¹.

Göktürkler, mezar üzerine kurgan yaparlardı; balbal dikerler, yoğ-aşı töreni yapıp kesilen hayvanların derilerini-başları, ayak ve kuyruklarıyla beraber sııklara asarlardı. Ölülere kurban sunarlardı³².

Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar yılın beşinci ayında aynı mukaddes dağ üzerinde toplanırlar, Tanrıya ve atalara kurban keserlerdi. Göktürklerin bu ayin ve merasimleri demircilikle uğraştıkları ve kurt menşei efsanesiyle bağlı bulundukları Altay dağlarının bir vadisinde yüksek beylerin ve asillerin iştiraki ile yapılıyordu³³. Çin kaynaklarında ecdat mağarası olarak tanınan bu yer, Türk efsanesinde Ergenekon ismini almıştır. Ergenekon destanına göre Türkler buradan bir demircinin demir madeni olan dağı eritmesi suretiyle çıkmışlardır. Bu sebeple de bugünün bayramında demiri merasimle örs üzerine koyarlar ve döverlerdi. Demirin kutsiyetinden dolayı kılıç üzerinde yemin ediyorlardı. Yemin edecek kimsenin önüne kılıç konuyor ve ahdini bozarsa "bu gök girsin, kızıl çıksın" yani kılıç onu öldürüp kanlansın deniliyordu³⁴.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Göktürklerde kanlı ve kansız olmak üzere iki çeşit kurban kesme biçimi vardır. Ancak Türklerde kurban edilen hayvanın kanının akıtılmamasına dikkat edilmektedir. Kurban edilen hayvanın kemikleri

³⁰ Murat URAZ: a.g.e., 169

³¹ Hikmet TANYU: a.g.e., 27; Abdülkadir İNAN: a.g.e., 6

³² Abdülkadir İNAN: a.g.e., 10

³³ Wolfram EBERHARD: Çinin Şimal Komşuları, (Ankara: TTK Basımevi, 1996), 86; Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 166

³⁴ Osman TURAN: a.g.e., 93

kırılmamaktadır. Kurban edilen hayvanın kemikleri köpeklere verilmemekte, kemikler ateşte yakılmamakta veya yere gömülmemektedir. Kurban kemikleri toplanıp bir kaba konularak kayın ağacına asılmaktadır. Bu kemiklerin kayın ağacına asılması ise Türklerdeki ağaç kültü ile ilgili olsa gerektir. Buna göre kültlerin birbiriyle ilintili olduğu fikrini ortaya atabiliriz. Türklerde kayın ağacının önemli olduğu ve bu ağacın şaman davulunda bulunduğu ağaç kültü bölümünde işlenmektedir. At kurbanlarının kafa tası bir sırık üzerine konulmaktadır.

Göktürklerdeki kurban meselesiyle ilgili bir tartışma insan kurban edilip edilmediğidir. Bazı araştırmacılar Göktürklerde insan kurban edildiğini savunurken bazı araştırmacılar bunun aksi görüştedirler. Göktürklerde insan kurbanının olduğu fikrini savunan en önemli araştırmacı Barthold'dur. Barthold'un yanı sıra bu fikri Chavannes, J.P.Roux da savunmaktadır. Makdisi, Cüveyni ve İbn Batuta gibi Müslüman seyyah ve yazarlarda da benzer kayıtlar mevcuttur³⁵. Göktürklerdeki bu durum zihinlerde soru işareti bırakmaktadır. Gerçekten Göktürkler insanı kurban etmişler midir? Yoksa bazı araştırmacıların iddiaları mıdır? Bu soruların cevabını bilemiyoruz. Ancak gerçek olan bir şey var ise o da Göktürklerde insan kurban edildiği meselesinin kayıtlara geçmiş olmasıdır. Göktürklerde insan kurban edilmesi meselesiyle ilgili tek olay Bizans elçisi Valent'in naklettiği İstemi Han'ın Yoğ töreni esnasında Hunlu dört kişinin atlarla birlikte öldürülmelerine dairdir³⁶.

2. Tören ve Ayinler: Göktürkler gece, gündüz demeksizin herhangi bir yer tahsis edilmeksizin toplu yada bireysel olarak ibadetlerini, yakarış ve yarlıganma dileklerini yapmışlardır. Ülkenin çeşitli kent ve obalarında bulunan çeşitli "Bark"larda da yakarış, yarlıganma ve anma gibi ibadetlerini sürdürürlerdi. Tanrı ile ilgili, Tanrı için sürdürülen bu kişisel ibadetlerden ayrı olarak, bütün bir ulusça Kağan (hükümdar) başkanlığı altında yapılan iki ayrı dinsel ibadet ve tören vardı ki, bunlardan biri, "Demir dağ-Altın dağ" gibi kutsal olarak benimsenmiş en yüce dağların doruğunda yapılırdı. Ulusal felaketlerden korunmak yada kurtulmak için Tanrı'ya yakarılır, günahlarının bağışlanması, yarlıganması dileğinde bulunulurdu.

³⁵ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 99

³⁶ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 100

Bu türden ikinci dinsel ve ulusal büyük törenlerden biri de, kutsal sayılan "mağara"larda, devleti kuran ve yücelten "ataların ruhları" için yapılmaktaydı. Her yılın 5. ayında (mayıs ayı) yapılan "ulusal ve dinsel" törenin anlamı, Tanrı'ya yakarışın ve "şükür" edişin nedeni ve kökeni, Göktürklerin "yaratılış efsanesi"yle "Ergenekon Destanı"na dayanmaktaydı. Ulusça yok olduktan sonra, bir dişi kurttan türeyerek yeniden bir ulus olma mutluluğunun gerçekleşmesi karşısında duyulan minnet, bu mağaralarda dile getirilirken, bir yandan da Demir dağı eriterek açılan bir gedikten çıkartarak, tüm Göktürkleri yeni bir ülkede yücelten "ataların ruhları" hayırla anılır. Onlara güç ve yetenek veren Tanrı'ya şükredilerek övgüler söylenirdi. gerek dağ başlarında, gerekse mağaralarda yapılan bu ibadet ve törenlerde, çok sayıda at, sığır ve koyun kesilerek Tanrı'ya kurban edilirdi³⁷. Göktürkler yılın 5. ayında büyük bir bayram yapıyorlardı. Bahar bayramlarının en önemli olayları, hiç şüphe yok ki, kurban törenleri idiler. Göktürklerin bahar bayramlarında at yarışları yapılır, şarkılar söylenir, kımız içilir, eğlenilirdi³⁸. Herkes bir şaman çağırabilir ve kendi kaderi ile ilgili dualar okutup, büyüler yaptırabilirdi. Bunlar da bir nevi törenlerdi. Fakat bu törenler bir aile evi içinde kalır ve yalnızca bir kişinin şahsı ile ilgili olarak düzenlenirlerdi³⁹.

3. Tapınma (İbadethane) : Eski Türklerin muntazam günlük ibadetleri ve ibadethaneleri olduğuna dair açık bilgilere sahip değiliz. Göktürklerin müşterek ayin ve bayramlarında mukaddes yerlerde dua ve kurbanlarından başka sefere çıkarken bir mabede gidip zafer duası yaptıkları ve ondan sonra da orduları harekete geçirdikleri gözüktüyor⁴⁰. Bunun yanı sıra Türklerle ilgili önemli bilgi sahibi olduğumuz Çin kaynakları ibadethanelerle ilgili bilgiler de vermektedirler. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Göktürklerde "Fu-yun-se" adını verdikleri bir tapınak veya ibadethane vardır. Göktürklerde bunların yanı sıra en önemli ibadethaneleri ecdat mağaraları oluşturmaktadır. Ecdat mağaralarının yanı sıra mukaddes dağlar, yer ve sular, hakanın otağı ve obalar önemli dini merasimlerin yapıldığı yerler olarak

³⁷ A.Kemal MERAM: a.g.e. , 132

³⁸ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. ,775

³⁹ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. , 772

⁴⁰ Osman TURAN: a.g.e. ,53

tanımlanmaktadır⁴¹. Türk çadırı Göktürklerde dini merasimlerin yapıldığı önemli mekanlardandır. Devasa Türk mezarlarını incelediğimizde buraların dini ibadetlerin yapıldığı bir mekan olduğu anlaşılabacaktır.

3.1. Tözler: En eski dönemlerden beri Türklerin mezarlarından kurban edilmiş hayvanlara ait kalıntılar bulunmuştur. Bu buluntulara dayanarak Türklerde at kurban edilmesinin ne kadar eskilere dayandığını görmekteyiz. Atın yanı sıra Hun mezarlarında geyik ve grifon gibi hayvan heykelcikleri de çıkmıştır. Bu heykelcikler altından, gümüşten ve hatta ahşaptan yapılmıştır. Göktürkler döneminde bunların yerlerini keçeden ve ahşaptan yapılmış olanlar almıştır. Bu idoller, Göktürkler döneminde kurt, geyik, grifon ve ejderha biçiminde varlıklarını sürdürmüşlerdir⁴².

4. Dua: Göktürklerin müşterek ayin ve bayramlarında mukaddes yerlerde yapılan dua ve kurbanlardan başka sefere çıkarken mabede gidip zafer duası yaptıkları ve ondan sonra da orduları harekete geçirdikleri görülüyor. Nitekim bu dua için yaptırılan Fu-yun-se adını verdikleri bir tapınak veya ibadethanenin mevcudiyetini kaydetmektedirler⁴³. M.S. 549 yılında batı ve doğu Tukue devletlerinin kağanları, Çin'e karşı kendi aralarında bir anlaşma yaparlar. Bu suretle elde edilen üstünlüğün şuuru ve daha savaştan önce belli olan zaferin emniyeti içinde, batı devletinin kağanı, atından inerek Gök'e dua ve düşmanlarını kendisine teslim ettiği için şükreder. Göktürk hanı, halk için yaptıklarını bir bir saydıktan sonra şöyle haykırır: "Gök, imdi sen bize yardımcı ol!". Göktürklerin Gök Dini'nde Tanrı'ya, ellerini göğe açarak ibadet edilirdi. Yarlıganma (bağışlanma) yada dileğin yerine getirilmesi amacıyla yapılan bu yakarışlar (dualar), kişinin vicdanından kopup gelen sözcüklerle yapılırdı. Gerek yarlıganması, gerekse dileğinin yerine getirilmesi için iki diz üstünde oturularak, eller göğe açılıp gözler gökyüzüne dikilerek yapılan bu yakarışlar, kişinin mal varlığı durumuna göre, Tanrı'ya adanan kurbanla tamamlanırdı. Göktürkler, ibadet, yakarış ve yarlıganma dileklerini, gece ve gündüz,

⁴¹ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 94

⁴² Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 111

⁴³ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 152

her istedikleri yerde sesli-sessiz, toplu yada tek olarak yaparlardı⁴⁴. Orhun kitabelerinde geçen "Yukarıda Gök-Tanrı, aşağıda yağız yer var olduğunda ikisi arasında insanoğlu yaratılmış" cümlesinde Tanrı inancının olduğu açıkça görülmektedir. Dilek, yarlıgama, elleri göğşe açarak dua ve kurbanı anlatıyor. Her yıl kurban kesilir ve dua edilirdi. Tören yüce dağların doruğunda olurdu. Kutsal mağaralarda da tören yapılırdı (5 mayısta tören yapılırdı). Tanrı'ya yakarış ve şükür Göktürklerin yaratılış efsanesi ve Ergenekon Destanına dayanmaktaydı. Ataların ruhları saygıyla anılırdı. Dağ, mağaralar önemliydi⁴⁵. Göktürklerde toplu olarak çeşitli ayin ve bayramlarda dua edildiğini kaydettik. Bunun yanı sıra Göktürklerde Hsiyung-nularda olduğu gibi ferdi dua edildiğine dair örnekler de bulunmaktadır. Hsiyung-nuların Tien-şan dağlarını geçerken atlarından inerek dua ettikleri anlaşılıyor. Bu tür rastlantıya bağlı ve bazen ferdi dua uygulamalarına, Göktürklerin de kısmen yer verdiklerinden söz edilmektedir⁴⁶.

5. Göktürklerde Falcılık: Göktürklerde falcılık önemliydi. Fal anlamına gelen en yaygın kelime "tölge"dir . En meşhur falcılık da kürek kemiği falcılığıdır.

6. Göktürklerde Kurt Ata İnancı: Göktürkler, Asya Hunlarının devamı olarak gelmişlerdi. Aşına soyuna mensuptular. Göktürklerin mensup oldukları aşına soyu ile ilgili dışı kurttan türeyiş rivayetleri Göktürklerin menşei meselesine ışık tutmuştur. Kurt ata inancı dolayısıyla Göktürk hakanlık alameti, altından kurt başlı sancak olmuştur⁴⁷.

Milletlerin yaşam biçiminin, inanışlarının, düşüncelerinin gün ışığına çıkarılabilmesinde destanların büyük bir yeri vardır. Bu özellikleri bakımından destanlar büyük önem taşımaktadır. Göktürklerin tarih sahnesine çıkışları, onların menşei meselesi, yaşam biçimleri, inanışları tarihin dokusu içerisinde yer alan Ergenekon Destanı'nda anlatılmaktadır. Bu destanın özünde kurt ata inancı

⁴⁴ A.Kemal MERAM: a.g.e. , 130-131

⁴⁵ Hikmet TANYU: *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980), 46

⁴⁶ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 95

⁴⁷ İbrahim KAFESOĞLU: "Asya Türk...", a.g.e., 128

yatmaktadır. Türk milleti tarihte sevilen bir millet olmasının yanında düşmanı da olan bir millettir. Düşmanları tarafından gizli planlar yapılarak tarih sahnesinden silinmeye çalışılmıştır. Ancak Türk milleti ve devleti devam etmiş ve ebediyete kadar da devam edecektir. Bunu Orhun Abidelerindeki "senin ilini töreni kim bozabilir" sözünden anlamaktayız. Bu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Ulu Önder Atatürk tarafından "ilelebet payidar kalacak" şeklinde ifade edilmiştir.

Türk hükümdarları kendilerini Aşina soyuna bağlamak istemişlerdir. Bunun en önemli nedeni ise, Türklerde atalar kültürünün en önemli delili olan Bozkurt'a duyulan saygıda gizlidir. Göktürkler, kurt menşee efsanesine dayanarak büyük dini merasimlerini, demircilikle uğraştıkları Altay dağlarının bir vadisinde beylerin ve asillerin iştiraki ile yapmışlardır. Çin kaynakları burayı "ecdat mağarası" olarak değerlendirmişlerdir. Çinliler tarafından "ecdat mağarası" olarak değerlendirilen bu yer Türk ananesinde Ergenekon adını almıştır.

Türklerin türeyişi ile ilgili kurt ata inancı mevcuttur. Çin kaynakları Göktürkleri Kunların torunu gösterir. Tatarları (Cücen veya Avar) hücumuna uğrayan ve imha edilen asil bir Hun çocuğu Bozkurt tarafından kurtarılmış ve Göktürkler de onunla kurdun nesli olarak türemiştir⁴⁸. Bu çocuk dişi kurt tarafından beslendi. Çocuğun dişi kurtla birleşmesinden dolayı ata mağarası olarak nitelenen mağarada on erkek çocuk dünyaya geldi. Kurttan olan bu on çocuk büyüdüler ve bu yurttan çıkıp on tane kız kaçıarak buraya getirip çoğaldılar. Bunlardan birisi kendisine Aşina adını verdi. Çadırının önüne kurt başlı sancak astı. Türkler büyüdükçe büyüdüler ve buraya sığmaz oldular. Çare bulmak için kurultay toplandı. Dediler ki: "Atalarımızdan işittik; Ergenekon dışında geniş ülkeler, güzel yurtlar varmış. Bizim yurdumuz da eskiden o yerlerde imiş. Dağların arasından yol izleyip bulalım. Göçüp Ergenekon'dan çıkalım. Ergenekon dışında her kim bize dost olursa, onunla görüşelim. Düşmanla vuruşalım". Kurultay bu kararı alınca Göktürkler Ergenekon'dan çıkmak için yol aradılar.. Ancak çıkış yolunu bulamadılar. İçlerinden bir demirci dağın içinde bir demir madeni olduğunu ve bu demir madenini eriterek

⁴⁸ Osman TURAN: a.g.e., 78

çıkabileceklerini söylüyordu. Türkler bu dağı eritmek için çabalarken Tanrı'ya dua etmeyi de ihmal etmediler. Türkler "Tanrı Türk'ü korusun ve yüceltsin" demekten kendilerini alamıyorlardı. Bu yakarışa Tanrı elbette kayıtsız kalamazdı. Göktürkler dağın etrafını odun ve kömürle doldurdular. Tanrı'nın gücü ve inayeti ile ateş kızdı. Demir dağ delindi. Yüce Tanrı, bu kavmi esirgedi, onlara yol açtı. Kurdun önderliğinde Türkler bu yurttan çıktılar. Ergenekon'dan çıktıkları bu günü Türkler unutmadılar ve o gün geldiğinde bayram kutladılar. Her yıl o gün gelince, büyük törenler yapıldı. Bir parça demir alınıp ateşte kızdırıldı. Bu demiri önce Göktürk hakani kıskaçla tutup örse koyup, çekişle döverdi. Ondan sonra Türk beyleri de böyle yapıp şenlikler başlardı⁴⁹.

Göktürklerin bayraklarında kurt başı bulunmuştur. Esasen Türk efsane ve ananelerinde mühim bir mevki olan kurt hikayeleri Hunlara kadar çıkar. Bu sebeptendir ki kurt Türklerce at gibi uğurlu ve hatta mübarek sayılmıştır⁵⁰. Göktürklerin kurt efsanesi ve Ergenekon'dan çıkış destanı yeni bir cihan hakimiyeti devrinin hikayesidir⁵¹.

Kurttan türeme menkıbeleri Türk tarihinin çeşitli safhalarında görülmektedir. Tarihi kayıtlarda olduğu gibi destanlarda da "kurt" Türklerin hayatında vazgeçilmezdir. Önemli bir konuma sahiptir. Vaktiyle Türklerin "totem"i sayılan "kurt" yalnız Tukue'lerin değil, diğer Türk uruğları ve uluslarında da kutsi bir varlık mahiyetini taşımaktadır⁵².

7. Göktürklerde Balbal: Orhun yazıtlarının keşfi sırasında heykeller bulunmuştur. Göçebe kavimler tarafından Orta Asya ve Karadeniz bozkırlarında, geçmiş zamanın hatıraları olarak bırakılan anıtlar, bilhassa kurganlar ve Rusçada kamennaya baba= taşnine diye tanılan heykeller uzun müddet bilginler için muamma olmakta devam etti. N.İ. Veselovskiy'nin 1915 yılında neşrettiği "Taşnineler

⁴⁹ Yılmaz ÖZTUNA: *Türk Tarihinden Yapraklar*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 17

⁵⁰ Osman TURAN: *a.g.e.*, 78

⁵¹ Osman TURAN: *a.g.e.*, 82

⁵² Akdes Nimet KURAT: "Göktürk Kağanlığı", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, X/1-2, (Ankara: TTK Basımevi, Mart-Haziran 1952), 8

meselesinin bugünkü durumu" adlı makalesinde gösterdiği gibi, taşnine'ler adıyla malum olan ve Moğolistan'dan Karadeniz steplerine kadar yayılan erkek ve kadın heykelleri –ki bu heykeller göbekleri hizasında ellerinde bir kadeh tutarlar- meselesi de kesin olarak halledilmiş oldu. Bu heykellere yazıtlarda "Balbal" denilmektedir. Bunlar Türkler tarafından ölülerin hatırası için konulmuşlardır⁵³. Çin kaynaklarından anlaşıldığına göre Göktürkler askerlerin kabirleri üzerine bunları öldürdükleri düşmanların heykellerini dikerlerdi. Bazı araştırmacılar balbalların bronz çağına kadar uzandığını düşünmektedirler. J.P.Roux ise, onların, imparatorluk döneminin ihdası olduğunu düşünmektedir⁵⁴.

Göktürklerde, ölen hakan veya beyin mezarına, hayatta iken öldürdüğü düşman sayısınca taş heykeller dikmek adetti. Bunlara balbal denirdi. Bundan maksat, balbal'ın temsil ettiği kişinin, ölümler dünyasında, ölene hizmet etmesini sağlamaktır⁵⁵. Göktürkler, hakan veya kahramanların, ünlü kişilerin mezarları üzerine öldürdükleri düşmanları temsil eden heykel veya taşları dikmişler, taş bulamadıkları vakit ağaçtan yapılmış heykel veya kazıkları bu maksatla kullanmışlardır. Bu, balbal kelimesi ve balbal dikme adeti, "Eski Türk Yazıtları" arasında "Kültegin Yazıtının Cenup Bilge Han Yazıtı'nın doğu tarafında "babam hakana Baz hakanı birinci balbal dikmiş" anlamıyla yer almaktadır. Hüseyin Namık Orkun, balbal dikme itikadının, "Türklerin öldükten sonra öbür dünyada da hayatın mevcut olduğuna ve insanın ölünce öbür dünyaya göç ettiğine inandıklarını (uçuverdi veya kergek oldu) denmesinin bununla ilgili bulunduğunu, ölünün, öbür dünyada her şeye ihtiyacı olacağından eşyalarının mezara konulduğunu ilave ediyor ve büyük şahsiyetlerin hizmetçiye ihtiyacı vardı. Bunun için bir adam öldürülür ve bu öldürülen adamın adına da müteveffanın kabrine bir taş dikilir ki işte buna balbal adı verilir" demektedir⁵⁶.

⁵³ W. BARTHOLD: "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair", Çev, Abdülkadir İNAN, *Belleten*, XI, (Ankara: TTK Basımevi, 1947) 515

⁵⁴ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 117

⁵⁵ Ekrem SARIKÇIOĞLU: *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, (İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1983), 96,97

⁵⁶ Hikmet TANYU: *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968), 88,89

Balballar, ölünün hayatta iken öldürdüğü düşmanı tasvir ettiğinden Göktürkler düşmanın balballarını çok çirkin bir çehre ile tasvir ediyorlardı ki bu hususa dair birçok balbal buluntularına rastlanmıştır⁵⁷. Bu balballar düşmanlarını tasvir ettiği gibi, sonraları başka maksatlarla da dikilmiş olsalar gerektir. Zira, erkek tasvir eden heykellerle birlikte kadın heykelleri de bulunuyordu. Bunların, ölülerin kendi heykelleri olması da mümkündür⁵⁸. Üç yerde sonradan balbal olarak dikilen kişni, hayatta iken kahramanın baş düşmanı olduğunu görüyoruz: Baz Kağan (Elteriş düşmanı), Kırgız Hanı (Elteriş Han'ın kardeşinin düşmanı) ve Kug-Songün (Bilge Han'ın oğlunun düşmanı). Şu sözler daha tipiktir: "Onların alplarını öldürüp kendime balbal yaptım". Çinlilerin verdiği bilgilere bakılırsa bazen mezarın yanına bir bina yapılır ve duvarlarına da kahramanın resmi ve hayatta iken yaptığı savaşlara ait sahneler çizilirdi⁵⁹. Nitekim Bilge Kağan mezarı önünde bir abide dikildiğini ve üzerinde zaferlerin yazıldığını, aynı mevkide bir heykelinin de bulunduğunu kaydetmektedir⁶⁰.

"Kuzeyde Baz Kağan ve Tokuz Oğuz düşmandılar... Onlara boyun eğdirdik. Babam (Eltariş) Kağan öldü (Mezarına) biri, dizinin başında Baz Kağan'ı (temsil eden) balballar diktik"⁶¹.

D.GÖKTÜRKLERDE TANRI ANLAYIŞI:

Göktürklerde gökle alakalı olmakla beraber mücerret manası ile tek bir "Tanrı"nın varlığına inanılırdı. Bu durum Orhun abidelerinde yer, gök ve bütün mahlukların yaratıcısı, insanların iyi veya kötü kaderlerini tayin edici bir "Tanrı" fikrinin artık teşekkül ettiğini göstermektedir. Türkler bu devirde yükseliş ve sukutlarına, kabiliyetli veya kabiliyetsiz kağan ve beylerin kendi kaderlerinde vasıta

⁵⁷ Osman TURAN: *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları) , 317; P.Wilhelm SCHMİDT: "Tukue'lerin Dini", Çev, Sadettin BULUÇ , İ.Ü. Edebiyat Fakültesi *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (C.XIV'den ayırbasım), İstanbul 1966, 75

⁵⁸ W. BARTHOLD: "Türklerde ve Moğollarda....", *a.g.e.* , II, 515

⁵⁹ P.Wilhelm SCHMİDT: *a.g.m.* , 75

⁶⁰ Lumir JİSL: "Kültegin Anıtında Arkeoloji Araştırmaları", *Belleten* VII, 387

⁶¹ Sir Gerard CLAUSON: "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, XVIII, 1973-1975, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1976), 144

olmasını da ilahi himaye veya cezanın bir neticesi olduğuna ve Tanrının kadir-i mutlak bulunduğuna inanıyorlardı. Bu inançtan dolayı Türklerde siyasi iktidar ve hakimiyet kaynağını Tanrı'dan almaktadır. Nitekim kitabelerde geçtiği şekliyle Bilge kağan "Tanrı irade ettiği için kağan oldum" ibaresi Türklere Tanrı'nın bir lütfu olarak değerlendirilebilir. Buna göre kağan, Tanrı'nın temsilcisi yada elçisidir. Bilge Kağan kitabesinde geçen "Kut'um olduğu için kağan oldum" ifadesi ile de Türk kağanının Tanrı'dan kut aldığına ve Tanrı'ya mümasil telakki edildiğine işaretir⁶². Tardu kağan, bir seferinde askerleri ve hayvanları arasında hastalık çıkmasını Tanrı'nın bir gazabı sayıyor ve bundan titriyordu. Başka bir han da Çinlilere mağlubiyetini ilahi kadere bağlıyordu. Göktürklerin Çin'den ayrılarak müstakil bir devlet kurmaları Gök Tanrı'nın iradesi ile gerçekleşmiştir. Halk kağanı terk ettiği için Tanrı tarafından cezalandırılmıştır. Savaşlarda zafere onun yardımıyla ulaşılır. Bu anlamda Göktürklerdeki Tanrı "Ulu Varlık" mesabesindedir. Göktürklerde Gök Tanrı kendisine itaat edilmesi gereken yüksek ahlaki karaktere sahip koruyucu kudret sahibidir. Özellikle Göktürkler döneminde manevi bir kudret halini almıştır⁶³. Türkler tek bir Tanrı'ya inanırlar, ona "Gök Tanrı" derler. Türkler yüce ve mücerret bir Tanrı telakkisine erişmiş olmakla birlikte, başlangıçta onu yine de gökte düşünüyorlardı. Nitekim Orhun Kitabelerinde "üze kök tengri" terkinde Tanrı aynı zamanda gök manasını da muhafaza etmekteydi. Bu nedenle de tekamülcü bir yaklaşımla Türklerde Tanrı düşüncesinin, maddi gök yüzünden manada Ulu Varlığa doğru bir gelişme gösterdiği öne sürülmüştür. Hatta, Göktürk çağında, dünyayı kaplayan, yer yüzünde her şeyi hükmü altında tutan semanın, bozkırlı gözünde Tanrı kabul edilmiş olabileceği imkan dahilinde görülmüştür⁶⁴. Göktürklerdeki Tanrı inancı bütün tarihi Türk topluluklarında merkezi bir yer almıştır⁶⁵. Türklerin inançlarına göre gök ona aittir. O'nu "Tengri" olarak ifade ederler. Tengricilik, Göktürklerle birlikte tek Tanrılı bir inanç olarak gözükmetedir. Tengricilik, alt kültürlerde farklı anlam ve öneme sahip olmuştur. J.P.Roux, Göktürklerdeki tek Tanrı inancını devletin birliği ve bütünlüğüne bağlayarak, devletin yıkılması ve parçalanması durumunda Tengricilik inancının sona erdiği ve alt kültürlerdeki dini

⁶² Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 62

⁶³ Osman TURAN : a.g.e., 48; Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 63,64

⁶⁴ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 60

⁶⁵ Ünver GÜNAY- Harun GÜNGÖR: a.g.e., 58

inançların su yüzüne çıktığı kanaatine ulaşmıştır. Tek Tanrı inancı devletin resmi inancı veya devlet erkanının oluşturmuş olduğu bir inanç şeklidir. Gerçekte ise halk arasında alt kültürlerde mevcut olan inançlar devam edegelmiştir⁶⁶. Göktürkler tek bir Tanrının varlığına inanırlar, onun sayesinde yaşadıklarına ve onun emri ile öldüklerine inanırlar. Göktürklerin tek Tanrı inancına yükselmeleri mühim bir hadisedir. Türkler bu yüksek ve mücerret Tanrı telakkisine varmakla beraber, başlangıçta onu yine de gökte düşünüyorlardı. Bu sebeple Tanrı kelimesi hem gök ve hem de Allah manasında kullanılıyordu. Nitekim Türkler Allah'ı "Gök-Tanrı" adı ile anıyorlardı. Orhun kitabelerinde "Üze kök tengri" (üstte mavi gök) terkininde "tanrı" yine gök manasını da muhafaza ediyordu⁶⁷. Yerlerin ve göklerin yaratıcısı bir Tanrı'dır. Eski Türk yazıtları, gök ile yer ve insanlığın yaratılışını şu biçimde anlatmaktadır⁶⁸:

"Yukarıda Gök-Tanrı, aşağıda Yağız-Yer yaratıldığında,
İkisi arasında kişioğlu (yani insanoğlu) yaratılmış!

Kişioğlu'nun üzerine de, atam, amcam, Bumin Kağan ve İstemi Kağan oturmuş!"

Türklerin gök kelimesini yer'den önce söylemeleri ona verilen önemden kaynaklanmaktadır. Göğe "Tenri" veya "Tengri" derlerdi. Ayrıca Tonyukuk Kitabesi'nde "Türk Tanrısı" kavramına yer veriyorlardı⁶⁹. Çoğu zaman göğü mavi rengi ile sıfatlandırarak, "mavi gök" derlerdi. Yer ve göğü yaratan büyük yaratıcı ise, "bütün göklerin üstünde, kendi göğünde, arş'da oturuyordu". Türkler sadece göğe değil yere de gereken önemi göstermişlerdir. Göğün yanında kainatın bir parçası olan yer de Türkler için önemlidir. Kitabelerde yağız yer olarak geçmektedir. Yağız yer, yer ve yer altı aleminin bütünü olarak da nitelendirilebilir. Türklerdeki yer-suların kutsallığı da buradan gelmektedir. Bütün varlıkların oluş nedeni ve beslenmesi yer'dendir. Ölen ve yok olanları da yine yer almaktadır. Yeryüzündeki "Yer ve

⁶⁶ İsmail TAŞ: a.g.e. , 42

⁶⁷ Osman TURAN: a.g.e. , 49

⁶⁸ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. ,700

⁶⁹ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 59

Sular", sonsuz bir güzellik kaynağıydı. Bunlar "ıduk", yani Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal hediyeler idiler⁷⁰.

Göktürkler hakkında Bizans tarihçisi Theophylaktos'un verdiği bilgiye göre; "Türkler, ateşe büyük bir saygı duyarlar. Havaya ve suya da, saygıları h rmetleri çoktur. Toprağa ve yere de, ayin ve tören yaparlar. Fakat onlar, "Gök ve yerin halıkı ve yaratıcısına karşı gösterdikleri ibadet ve imanı, diğerlerine göstermezler. (Bu Ulu Tanrı'ya), at, sığır ve koyun kurban ederler. Gelecek ile ilgili haberler veren onların rahipleri ( amanları) vardır"⁷¹. Çin kaynaklarına göre; Göktürkler "tanrılarının tasvirlerini keçeden yaparlar ve deri torba içinde saklardı. Bu tasvirler iç yağı ile yağlanırdı. Aynı zamanda sırk üzerine de dikilirdi. Çin kaynaklarının Göktürklerin "tanrı tasvirleri" hakkında verdikleri malumatın açıklanmasına yardım etmiştir. Bunlar keçeden, pa avralardan, kayın ağacı kabuğundan yapılır. Bir kısmı çocukların oynadıkları bebeklere benzerler. Bir kısmı da tilki, tav an ve başka hayvan derilerinden ibarettir. Bunlar duvarlara yahut sırkılara asılır. Bazı aileler bunları torbalarda saklarlar. Ava veya önemli bir sefere çıkarken bu putlara saçı saçarlar ve ağızlarına yağ s rerler⁷². VI-VIII. Yüzyıllarda büyük Göktürk İmparatorluğunun başında bulunan Türk sülalesinin Gök-Tanrı hakkındaki inanç ve telakkileri epeyce geli mi  ve olgunla mi  olduğu bıraktıkları anda  yazıtlardan anlaşılmaktadır. Göktürk hükümdarı Bilge Kağan "Tanrı irade ettiği için tahta oturdum, dört yandaki milletleri nizama soktum" demektedir. Türk Tanrısı, sevdiği ve himaye ettiği milletlerin kağanları, beyleri ve halkı doğru yoldan, milli örf ve nizam(T re)dan ayrıldıkları zaman onları cezalandırır, kendilerini Çinlilerin idaresine düşürür. Kitabelerden anlaşıldığına göre; Tanrı, Türkleri gerektiğinde cezalandırmaktadır. Kitabelerde bu  u şekilde anlatılıyor: "Türk bodunu kendi hakanını bıraktı, hüküm altına girdi. Hüküm altına girdiği için Tanrı ona ölüm verdi, Türk bodunu öldü, mahvoldu..."⁷³.

⁷⁰ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. ,701-702

⁷¹ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. ,710; Osman TURAN: a.g.e. , 48

⁷² Abdülkadir İNAN: a.g.e. , 42

⁷³ İbrahim KAFESOğLU: "Asya Türk....", a.g.e., 136

Yer'i, Su'yu ve tüm canlıları, yaşamı düzenleyen Tanrı'dır. Sonsuzluğu gökte yaşadığı ve her şeyi oradan yönettiği için, O, "gök Tanrı" deyiimiyle anılır. "Ruh" ölmez, yaratan Gök Tanrı'ya geri döner, sonsuzluğa dek yaşar⁷⁴.

Orhun Abideleri Göktürk Devletinin resmi yazıtlarıdır. Onlar birer mezar taşı biçiminde olmasına rağmen Göktürkler hakkında doğru bilgiler vermektedir. Orhun Abidelerinde tanrı dünyayı yaratmış, daha sonra "kut" verdiği Bilge ve Kültegin Kağanlar devletin başına geçmişlerdir. Bir bakıma tanrının yeryüzündeki vekilleri olan bu kağanlar, Türk Milletini yüceltmek için çalışmışlardır. Böyle olmasına rağmen, devlet dini bir karakter arz etmez. Devlet başkanı, peygamber ve veli de değildir⁷⁵.

Kainatın, göğün ve toprağın yaratılışı; insanın var edilmesi; insanoğullarının gök ile toprak arasında, yani kök tengri ile yağız yir arasında, yir sub üzerinde, veya yer yüzünde yaşadığı ikin ara ile dile getirilir. Türklerde yaradılışın ardından kişiöglü üstüne kağan olma tarihinin başlamış olduğunu; burada ulu atalar olarak, sembolik biçimde ve belki de o gün için hatıraları hala canlı olarak hafızalarda yaşayan İstemi ve Bumin Kağanların adlarının zikredildiğini anlıyoruz.

Tanrının altında, insanın üstünde olma özelliği, Göktürk kağanlarının en belirgin ve en değişmez vassıdır. Kağan olabilme yetkilerinin tamamı Tanrı bağışıdır ve bu bağışa kavuşmadan kimse kağan oturamaz. Bu bakımdan, Göktürk çağında Tanrı ve Kağan ilişkisinin gerekliliği kesin bir yargı olarak ortaya çıkar. Kağan aday, O isterse kağan olabilir, düşüncesi ve inancı, Göktürk çağına egemendir. Göktürk çağı Türk hayatında Tanrı, her şeye egemendir. O, hem Türk ulusunun koruyucusu; hem de yoldan < kağanın buyruğundan> çıktığı zaman cezalandırıcısıdır. Ve aynı zamanda, verdiği cezayı da, bağışlayıcıdır. Cezalandırdığı zaman, kağansız bırakıyor, ulusun acı çekmesine yol açıyor ama, adının ve sanının yok olmasına da müsaade etmiyor ve o zaman, yeniden kağan göndererek bağışlıyor. Tanrı'nın tüm bu saydığımız özellikleri yazıtlarda açık biçimde belirtilir.

⁷⁴ A.Kemal MERAM: a.g.e. , 129

⁷⁵ Harun GÜNGÖR: "Orta Asya'da...", a.g.e. , 93

KT D 26/26

BK D 20/21

Türk budunug

atı küsi yok bolmazun tiyin

Kangım kaganıg

Ögüm katunug kötürügme tengri

İl birig (me te)ngri

Türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin

Özümün ol tengri kagan olurt (dı erinç)

(M.Ergin, 1973: 71;81)

yukarıdaki parçadan, Tanrı'nın Türk ulusunun adı/sanı yok olmasın diye, İltişi Kağan'ı ve İlbilge Katun'u oturttuğu ve aynı işlemi, Bilge Kağan için de yaptığı açıktır.

KT D 10/11

Üze Türk Tengrisi Türk İduk yiri subı

Ança itmiş. Türk budun yok bolmazun tiyin

Budun bolçun tiyin kangım iltişi Kaganıg

Ögün İlbilge Katunug tengri töpüsünde

Tutup yügerü kötürmiş erinç.

(M.Ergin, 1973; 68-69)

parçaya göre, O, il veren, Türk ulusunun adı/sanı yok olmasın diye atalarını ve kendisini, yani Bilge Kağan'ı yügerü kötürmüş ve kağan oturtmuş olan ol tengri'dir.

Parça, Tanrı ve kağan ilişkisi ile ilgilidir. Tanrı, burada da, yine kağan adaylarının tepelerinden/saçlarından, veya başlarından tutup yukarı çıkarmış/götürmüş⁷⁶.

Orhun Yazıtlarında Göktürk hakan ve beyleri Türk milletine yaptığı iyilik ve yardımları için Tanrı'ya içten gelen minnet ve şükranlarını ifade ediyorlar. Hakanları tahta çıkaran, Türklere zafer kazandıran, felaketlerden koruyan Türk Tanrısı, Gök Tanrısıdır hakan veya beyler Türklerin başarılarından bahsederken daima "Tanrının

⁷⁶ Dursun YILDIRIM: "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme ve Oturma", XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990), (Ankara: TTK Basımevi, 1994), 520,521,522

inayeti ile (Tengri yarulkaduk için...) demeyi ihmal etmemişler. Dikkate değer ki bu yazıtların birçok yerinde "Tanrı" adı tek başına, başka tanrılarla (yer-su, gök) karıştırmadan, söylenmektedir (tengri il berigme tengri; tengri yarlıkaduk için.....; özümni ol tengri kağan olurttı; tengri ança temiş....gibi). "Tanrı" adı bazen "yer", "gök" ve bazen "yer su" ile beraber zikroluyor (gök tengri, asra yağız yer...; tengri yer bulgakın için..; Türk tengrisi Türk ıduk yer subı ança itmiş..; üle tengri asra yer yarlıkaduk için...), Tonyukuk yazıtının bir yerinde tanrı ile beraber Umay, yer-su zikrolunuyor(tengri, umay, yer-sub basa berti). Göktürk ve ilk Uygur hakanlığı devrinde maddi bir varlık tasavvur edilen "gök" ile onun sahibi olan ruh birbirinden ayırt edilmemiş olsa gerektir. Bilge Hakan anasının çocuklarına karşı gösterdiği sevgi ve şefkatinden bahsederken anasını Şamanlığın koruyucu ve merhametli dışı tanrısına benzeterek "Umay gibi anam" diyor. İptidai şamanizmde "gönderilen" (yani tanrıya ve ruhlara hediye ve kurban olarak gönderilen, salıverilen) anlamından başka bir şey ifade etmeyen "ıduk" terimi Gök Türk yazıtlarında "mübarek, mukaddes" anlamını aldığını görüyoruz (Türk Tanrısı, Türk ıduk yer suyu). Şamanist Gök Türklerin dünya görüşü daha sağlam ve akla uygun (rasyonel) olduğu görülmektedir⁷⁷. Göktürkler Tanrının kendilerine ceza da vereceğine inanırlar. Tardu Kağan, bir seferinde askerleri ve hayvanları arasında hastalık çıkmasını Tanrının bir gazabı sayıyor ve bundan titriyordu. Başka bir han da Çinlilere mağlubiyetini ilahi kadere bağlıyordu⁷⁸. Göktürklerin Çinliler ile iletişimlerinde Tanrı Anlayışı mevcuttur. Göktürk hükümdarı İşpara Han(581-587)ın, Çin İmparatoruna yazdığı bir mektupta "Tanrı tarafından gönderilmiş (veya gökte doğmuş) Büyük Göktürkler İmparatorluğunun bilge kağanı Şa-po-lu (İşpara)" ifadeleri geçmektedir. İşpara Han "elli yıldan beri Tanrı'nın koruduğu Göktürkler...100000 kişilik bir orduya sahip bulunuyorum" derken Türk milletinin Allah'ın himayesinde olduğuna dair Çin kaynaklarının kayıtları Orhun kitabelerinin beyanlarını teyid etmektedir⁷⁹.

Bilge kağan milletinin esaretten kurtuluşunu ve II. Göktürk devletinin kuruluşunu anlatırken: "Türk Tanrısı Türk milletinin adı ve sanı yok olmasın diye

⁷⁷ Abdülkadir İNAN: a.g.e. ,26,27

⁷⁸ W. THOMSEN: *Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler*,99

⁷⁹ Osman TURAN: a.g.e. , 96

babam Kağan (Kutluğ) ile anam Hatun'u yükseltmiş; şimdi de beni tahta çıkarmıştır. Ben hali ve vakti yerinde bir millet üzerinde hükümdar olmadım. Aç ve çıplak halkın hanı oldum. Türk milleti için gündüz oturmam; gece uyumadım, ölesiye çalıştım. Başka yerlere göçmüş ve bitkin olan halkı tekrar yurtlarına topladım. Milletin belini doğrultayım diye şimalde Oğuz iline, şarkta Kıtaylara, cenupta Çinlileri karşı on sefer yaptım. Tanrı yardım ettiği için ölgün milleti dirilttim. Çıplak halkı giydirdim; yoksul halkı zengin ettim; nüfusu azalmış milleti çoğalttım. Türklerin başka milletler arasında mevkiini yükselttim. Dört yandaki milletleri sulha mecbur ettim" demektedir⁸⁰.

Tonyukuk kendi kitabesinde Tanrı anlayışı ile ilgili şöyle demektedir: "Ben hakim Tonyukuk Çin'de dünyaya geldim. Çünkü o zaman Türk milleti Çin'e tabi idi...o vakit Tanrı şöyle demişti: Ben sana bir hakan vermişim; fakat sen onu bırakıp hüküm altına girdin. Bu sebeple Tanrı onları ölümle cezalandırdı. Türk milleti perişan olmuş ve birleşik Türk yurdunda toplu bir halk kalmamıştı...ilk önce Şad (Kutluğ) yanında 700 kişi toplandı; ben de onlar arasında idim. Tanrı bana sezgi verdiği için onun kağan olmasına çalıştım ve kendisini sıkıştırdım. O da "Tonyukuk benimle bulundukça ben İteriş (milleti toplayan) hakan olayım" dedi. Kıtayların ve Çinlilerin bu taze kuvvete karşı harekete geçtiğini öğrenince gündüz oturmam, gece uyumadım ve derhal durumu hakanıma arz ettim; düşmanlar birleşmeden üzerlerine varalım dedim. Tanrı yardımı ile düşmanları perişan ettik. Kağan ve Türk milleti Ötüken'de yerleşince cenup, şimal, şark ve garpta bulunan bütün boylar bize katıldı". Büyük vezir başka bir yerde de "Kapağan han yirmi yedi yaşında tahta çıkınca gündüz oturmadı ve gece uyumadı. Ben de kızıl kanımı dökerek ve karakterimi akıtarak onun hizmetinde çalıştım. İteriş (Kutluğ) kağan himmet etmese veya yok olsa idi, ben de çalışmasaydım birleşik Türk yurdu sahipsiz kalırdı. Onlarla birlikte çalıştığın için Türk milleti birliği kavuştu. Bugün Bilge kağan da bu sayede Türk ve Oğuz milletini idare ediyor" der⁸¹.

⁸⁰ Osman TURAN: a.g.e. , 89

⁸¹ Osman TURAN: a.g.e., 90

Kağan olma sürecinin üç ana işlemi ve özellikleri⁸²:

- a. Kağan kaldırma/yükseltme işlemi: Bu hareket, adayın, Tanrı ile ilişkiye geçmesi, iletişim kurmasıdır. Bunun için, Tanrı'ya, yağış adı verilen özel bir kurban sunulur. Ardından, iletişim kurulması eyleminin kolaylaştırılması için, kağan adayı, aşağıdan yukarı doğru kaldırılır/yükseltilir. İlk işlem burada biter.
- b. Yügerü kötürme/yukarı çıkarma işlemi: Tanrı, adayı uygun bulursa, onu, bulunduğu yerde iken, tepesinden (başından, saçından) tutup yukarıya, yanına çıkarır. Bunu yapmasının sebebi açıktır: yarlık, kut, küç, ülüg ve il beratı vermek içindir. Kağan adayı Tanrı tarafından bu emanetler kendisine verildikten sonra kağan yapılmış olur. Ve bu görüşmeden sonra ikinci işlem de sona ermiş olur.
- c. Kağan oturma/oturtma işlemi: Kağanlık görevi verilen ve Tanrı tarafından kağan seçilen aday, yine Tanrı'nın buyruğu ile, yeryüzüne indirilir ve kişi oğlu üzerine kağan oturtulur. Ve bu işlem, kağanı, Tanrı'nın onu indirmesi ve kişi oğlu üzerine kağan oturtması ile son bulur. Herkes, artık, kağanın buyruğu altındadır ve kağan da, Tanrı'nın kendisine verdiği yetki ile onları yöneltme durumundadır.

Bilge Tonyukuk'tan alınan alıntı:

Yedi yüz kişinin en ulusu/yüksek ünvanlısı
 Şadı idi. (Bana), kurban kes! Dedi. Kurban kesicisi
 /sunucusu ben idim. (Ben), Bilge Tonyukuk (idim).
 -Kağan mı kaldırayım/yükselteyim? Diye sordum.
 Düşümdüm....(Bize aittir)⁸³.

Bu metinlerden kağanlık için kurban kesildiğini öğrenmekteyiz. Bunun yanı sıra kesilen kurbanın Tanrı'ya sunulması da söz konusudur. Bu kurban sunmanın esasını ise kağanın Tanrı ile iletişiminin sağlanması olduğunu görmekteyiz. Bunun için de kağanın yukarı kaldırılması yani yükseltilmesi gerekmektedir.

⁸² Dursun YILDIRIM: a.g.m., 529

⁸³ Dursun YILDIRIM: a.g.m., 529

Orhun Abidelerinde Yuğ töreninden, Iduk yir-sub'lardan ve Tengri'den bahsedilmesine rağmen Şamanizm'den ve din adamları olan Kam'lardan bahsedilmemektedir⁸⁴. Kitabelerde Şamanizm'den ve Kam'lardan bahsedilmemesi Göktürk devleti içerisinde dini yaşam biçiminin devlet işlerinde etkin olmadığı ve dini düşüncenin tamamen ferdin vicdanı meselesi olduğunu göstermektedir. Bu Göktürkler için şu düşünceyi savunmamızı sağlamaktadır: "Göktürklerde din ve vicdan hürriyeti" mevcuttur.

Türkler, büyük ve yüce, yaratıcı, öldürücü tek bir Tanrı'yı inanırlardı⁸⁵. Göktürklerin Tek Tanrı inancına yükselmeleri mühim bir hadise olup milli şuurun çok ileri bir dereceye ulaşması, kültür ve yazının yayılması, bu devreye rastlar. Din adamlarının huzurunda münakaşaya çağırılan Mengü Han "biz sadece bir tek Tanrının varlığına , onun sayesinde yaşadığımıza ve onun emri ile öldüğümüze inanıyoruz"⁸⁶ demektedir.

"Türk kavmi yok olmasın diye Millet olsun diye Babam Elteriş Kağanı, annem Elbilge Hatunu Tanrı tepesinden tutup yukarı götürmüş"⁸⁷. Yazıtlardaki bu ve benzeri satırlar, Tanrının Göktürkleri koruması, hakanların iktidarı ondan almaları ve kendilerini başka milletlere üstün tutmaları inancı onlarda milliyet ve cihan nizamı şuurunu doğurmuştur. Türkler yüksek ve mücerret Tanrı telakkisine varmalarına rağmen başlangıçta yine onu gökte düşünüyorlardı. Bu sebeple Tanrı kelimesi hem gök hem de Allah manasında kullanılıyordu⁸⁸.

Orhun kitabelerinin ilk cümlesini okuduğumuzda Göktürklerin Dini hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz: "Üstte Gök Tanrı altta yağız yer yaratıldığında ikisi

⁸⁴ Harun GÜNGÖR: "Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi", *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, (Kayseri : Kuvılcım Yayınları, 1998) , 106

⁸⁵ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. ,762; Hikmet TANYU: *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, (Ankara: A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980) , 132

⁸⁶ Osman TURAN: a.g.e., ., 49

⁸⁷ H.Namık ORKUN: *Eski Türk Yazıtları*, 34

⁸⁸ W. THOMSEN: a.g.e., 89

arasında kişinin oğlu yaratıldı. Kişinin çocuklarından onun atası Bumin Kağan ve İstemi Kağan yaratıldı⁸⁹.

Göktürkler Gök Tanrıya inandıkları gibi toprak, güneş ve aya da inanmışlardır. Gök ilahından başka yerin ve suyun Tanrılarına ve ecdada tapma vardı. Mukaddes hayvan olarak Böri yani kurdu tanımışlar, onun için kurban kesmişlerdir⁹⁰.

Yazıtların birçok yerinde "Tanrı" adı yalnız başına başka Tanrılarla beraber (gök, yer-su) karıştırılmadan zikredilmektedir. "Tengri yalur kaduk için...", "üze Tengri basma....", "...özimmi ol Tengri kağan olırttı, ...Tengri ança temiş...." Gibi. Yine Tengri kelimesi bazen "yer, gök" ve bazen da "yer-su" ile zikrediliyor. "gök Tengri, asra yağız yer...", "Türk Tengrisi, Türk iduk yer subı enço etmiş..." gibi⁹¹.

1. Göktürklerde Umay Meselesi: Umay adına Türk edebiyatında ilk defa Göktürk yazıtlarında rastlanır. Şamani dininde peygamber ve mukaddes kitap gibi, melek mefhumu da yoktu. Fakat Orhun kitabelerinde ve başka kaynaklarda ona benzer ruh ve varlıklara rastlanmıştır ki, bunlar arasında Umay dikkati çeker. Kitabelerde kağanların anaları Umay'a benzetilmekte ve çocukların hamisi sayılmaktadır⁹². Kültegin yazıtında (ID 31) Bilge Hakan "babam hakan öldüğü vakit küçük kardeşim Kültegin yedi yaşında idi. Umay gibi anam hatun sayesinde küçük kardeşim Kültegin er-kahraman adını aldı" diyor ki anasını çocukları koruyan dişi tanrı Umay'a benzetmiştir. Tonyukuk yazıtının batı cephesinde "Babam Kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kültegin yedi yaşında kaldı...Umay gibi annem hatunun devletine (Kültigin abidesi, Doğu Cephesi) ve Tanrı, Umay ilahe, mukaddes yer-su üzerine çöktüverdi herhalde" ifadeleri geçmektedir. . Son yıllarda Urga (Ulan Batur) çevresinde bulunan bir kiremitte "Kögmen Yer-su ve Umay hatun" sözleri okunmaktadır. Umay ruhunun menşei ne olursa olsun bu ruh çok eski devirlerden

⁸⁹ H.Namık ORKUN: a.g.e., 29

⁹⁰ A.Von GABAIN: *Köktürklerin Tarihine Bir Bakış*, 688

⁹¹ H.Namık ORKUN: a.g.e., 34,36,40

⁹² Osman TURAN: a.g.e., 51

beri Türklerde milli bir kült olmuştur⁹³. Schmidt, Umay ile ilgili görüşünde dışı yüksek bir varlık tanımlaması yapmaktadır⁹⁴. Hanın anasını Umay ile kıyasladığını kitabelerden öğrenmekteyiz. Umay, insanlara kut veren, iyilik yapan yardımcı bir ruh olarak görünmektedir. Göktürklerin dini hayatı içerisinde Tanrı merkezli bir anlayış var ise de bunun yanında Yer-su ve Umay kültü de insanlara yardım etmesi açısından Tanrıdan sonra gelen ikincil varlıklardır. Umay, yetişkinlerin ve çocukların koruyucu ruhu konumundadır. Bu Göktürk kitabelerinde bu şekilde nitelendirilmiştir. Bu yönüyle o, Tanrının yardımcısıdır⁹⁵. İbrahim Kafesoğlu, Umay'a, "aslı Hint-İran itikadında Huma olan tanrıçadır diyor. Umay yeni muhite göre, hususiyetler kazanmış, Türk kadın Tanrı Umay'dan başkası değildir. Türk anne Tanrıçanın bütün klasik dünyada mahzar olduğu geniş teveccüh bu görüşü teyit eden diğer kuvvetli delillerdir⁹⁶.

Türkler, Orta Asya kültürüne büyük katkılar sağlamışlardır. Türkler, cesarete ve cömert davranışa büyük önem vermişlerdir. Türkler, cömertlik, fazilet, töre ve bilgiye büyük değer vermişlerdir. Hakim olanlara "bilge" unvanı verilmiştir. Hakan eşi hatunlara da "bilge" unvanı veriliyordu. Hatunlar, hakanlar gibi merasim ile tahta oturtuluyor ve eşlerinin veya oğullarının yokluğunda, "Terken" unvanı ile naib olabiliyordu. Hakan, gök tanrısına, Hatun ise ana tanrıça Umay'a teşbih ediliyordu⁹⁷. Umay kültü, üretici bir kült olarak görülmektedir. Bitkilerin yetişmesi, çocukların doğumu gibi hayat, can ve ruhla ilgili fenomenlerin genel ifadesi Umay'dır⁹⁸.

2. Umay-Kut ilişkisi: Umay ve kut birer kült objeleri değildir. Buna rağmen bu iki kavram Türklerin dini telakkileri içerisinde kendini göstermektedir. Her iki kavram da insanda hayat başlangıcı olarak kabul edilmekteydi. Her iki kavram da insanın durumuna göre, yaşa bağlı olarak eşanlamda kullanılıyordu⁹⁹. Umay kültü, kut ile ilgili olduğundan Tanrı ve Dağ kültüyle de ilişkilidir. Çünkü Kut,

⁹³ Abdülkadir İNAN: a.g.e. , 36-37

⁹⁴ P.Wilhelm SCHMİDT: a.g.m., 73

⁹⁵ İsmail TAŞ: a.g.e., 45

⁹⁶ Sadettin GÖMEÇ: "Umay Meselesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (Kasım 1989), VI/35, 40

⁹⁷ Emel ESİN: a.g.e., 7

⁹⁸ İsmail TAŞ: a.g.e. , 51

⁹⁹ İsmail TAŞ: a.g.e. , 49

Tanrı tarafından verilmiştir. Bunu bizzat Orhun yazıtlarından öğrenmekteyiz. Bunun yanında kutsal dağlarında Kut verdiği bilinmektedir. Bu tür dağlar Bodin İnli ve Ötüken dağlarıdır.

E. GÖKTÜRKLERDE ÖLÜM VE ÖLÜ GÖMME

1. Ölüm: Şamanizm'de bir peygamber ve mukaddes kitap olmadığı için Kam denilen kişiler cenaze ve defin merasimlerini idare ederlerdi¹⁰⁰. Kamların hastalık ve ölüm zamanlarında vazifeleri çok önem kazanırdı. Bir kimse hasta olduğu zaman ona evinin yakınında bir çadır kurulur, hastalık fena ruhların eseri olduğundan hastanın hizmetine köle ve cariyeler bakardı. Çadır üzerine bir işaret konularak başkalarının yaklaşmaması belirtilirdi. Sadece Kam hastanın yanına gider, kendisine göre dua ve vasıtalarla hastayı tedavi etmeye çalışırdı. Hastanın akrabaları kendi hastalarını iyileşinceye kadar göremezlerdi, şayet ölürse orda defnedilirdi¹⁰¹.

Göktürklerin dini adet ve ananelerinin değerlendirilmesi içinde cemiyet hayatına göz atmak da fayda vardır. bu durum irdelendiğinde Türklerde fuhuş olmadığı görülecektir. Evli bir kadına tecavüzün cezası idamdı. Bir genç kıza tecavüzse, genç kız evlenmeyi kabul etmezse, gene aynı cezayla karşılık görürdü. Hırsızlık yapan, çaldığının on mislini öder ve cemiyetteki yerini kaybederdi. On misli ödeyecek serveti yoksa hürriyetini kaybeder, esir olarak satılırdı. Evlenme, servet ve asillikçe yakın olanlar arasında olurdu. Asil genç kızlar, halktan erkeklerle evlenmezlerdi¹⁰².

Göktürkler ruhun ebediliğine ve ahiret hayatına, iyilik ve kötülüklere dair hesabın verileceğine inanırlardı. Göktürkler ölümü "uç barmak" sözü ile söylemişlerdir. Onlar, "ruhun uçun Tanrı katına gittiğine" inanırlardı. Göktürlere göre, "kişi oğlu hep ölümlü türemiş" idi. Bunun için, "Tanrı yaşar", insan da öldü. Ölüm, aynı zamanda, "aileden de bir ayrılma", idi. Yazıtlarda da ölenler, kimlerden

¹⁰⁰ Fuad KÖPRÜLÜ: a.g.e., 23

¹⁰¹ Osman TURAN: a.g.e., 56

¹⁰² Yılmaz ÖZTUN: a.g.e. , 296,297

ayrıldıklarını birer birer sayarak, "ayrıldım" derler¹⁰³. Bu yüzden Göktürkler kağan ve beyler öldüğü zaman ruhlarının bir kuş gibi göğe yanı Tanrının yanına uçtuğunu kabul ediyorlardı¹⁰⁴. Göktürk hakanlarından birisi öldüğünde onun kefeni ipekli kumaştan kesilirdi. İpekli kefenlerin bazen yoksullara dağıtıldığı da görülmektedir. Barthold da, Türklerin ölülerinin ruhlarını bir kuş olarak tasarladıklarını belirtmektedir. "Ölmüş" yerine daima "Uçmuş" kullanılır.

Göktürkler, öleni elbise, silah ve eşyalarıyla oturur halde gömüyorlardı (oturarak). Kümbetler (veya tümsekler) yapılıyordu. Yuğ aşısı veya ölü aşısı (at) yeniyordu. Cennet inancı vardı. Öldürülen atın derileri sııklara asılıyordu. Ölen kişi cennete bununla gidecekti. Ruhun ölmezliğine inanıyorlardı¹⁰⁵.

2. Ölü Gömme: Çin kaynaklarına göre, Türk uluslarında aşağı yukarı aynı devirlerde muhtelif gömme adetleri görüyoruz: yakma, ağaca asma, toprağa gömme. Kök Türklerin defin törenleri hakkında verilen malumata göre, bunlar ölüleri yakarlardı. Bazı mezarlarda kül bulunduğu bu haberleri teyit etmektedir. Bununla beraber, Kök Türk devrine ait olduğunda hiç şüphe olmayan mezarlarda iskeletler bulunmaktadır. Arkeolog S.V. Keselev tarafından Altay-Sayan dağlarında ve çevrelerinde, bilhassa 1935 yılında Kuray ve Tuhaytı kasabaları civarında, yapılan kazılarda meydana çıkarılan mezarlarda bulunan iskeletlerde yakma izleri görülmemiştir. Aynı devirde muhtelif şekillerde gömme törenlerinin yapıldığını izah etmek güçtür. Ölüyü yakma, ağaca asma, toprağa gömme aile veya boy geleneklerine, yahut her boyun dini telakkilerine dayanmış olabileceğini düşünmek mümkündür¹⁰⁶. Göktürklerde ölünün yakılması ile ilgili çelişkiler vardır. Bu konu ile ilgili olarak bazı araştırmacılar Göktürklerin ölülerini yaktıklarını belirtirlerken, bazı araştırmacılar da kesinlikle Göktürklerde ölü yakma adetinin olmadığını belirtmektedir. Çin kaynaklarını esas kabul ettiğimizde ise Göktürklerde belli bir zaman diliminde ölü yakma adetinin olduğunu, daha sonra bu adetten vazgeçildiğini görmekteyiz. Bu alanın önemli araştırmacılarından olan merhum Hikmet TANYU,

¹⁰³ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. 758 ; Osman TURAN : a.g.e. ,50

¹⁰⁴ Fuad KÖPRÜLÜ: a.g.e., 23

¹⁰⁵ Hikmet TANYU : a.g.e., 48

¹⁰⁶ Abdülkadir İNAN : a.g.e., 180,181

Türklerde Taşla ilgili inançlar kitabında Göktürklerin ölü yakma meselesine dair bilgilere yer vermektedir. O, kitabına aktardığı bilgilere göre Türklerin ölümlerini yaktıklarını belirtmektedir. Bir kısım Türklerin, ölü için koyun ve at kurbanları sunduktan sonra "naaş bütün servet ve atıyla birlikte yakılır. Külü sonradan mezara konularak tekrar kurban edilir ve at yarışları yapılır, matemın sembolü olarak da yüzleri çizilir. Ölünün bir resmi hazırlanır. Ölünün öldürdüğü adam adedi kadar mezarı üstüne taş yığılır" vb. denilmektedir¹⁰⁷.

Göktürklerde birisi ilkbaharda veya yazın ölmüşse gömmek için "yaprakların sararmasını" beklerler. Sonbahar veya kışın ölmüşse, ilkbaharı, "otların çıkmasını" beklerler. Göktürklerde ruh ölümsüzdü. Ölen için ağız yakılır, Tanrı'ya dua edilirdi. Ölünün çevresinde atla veya yaya olarak 9 defa dönülürdü. Göktürk'te ölümler mumyalanır, sonbaharda veya ilkbaharda gömülürdü¹⁰⁸.

Orhun yazıtlarında, bunça bodun saçın.... (b) içdi, tüm bu insanlar saçlarını kestiler şeklinde bir cümleyi okumak mümkündür. Orhun Yazıtları, saçların bu şekilde kesilip atılması işleminin, ölüm sırasında değil de cenaze töreninin düzenlendiği sırada yapılmış olması gerektiğini göstermektedir. Saç örgülerinin mezarlarda bulunmuş olması, aynı yöntemin tarih öncesi çağlarda da geçerli olduğunu kesinlikle göstermektedir. Çoğu zaman saç örgülerinin çözülmesi yeterliydi. Başka geleneklerde sakalın kesilmesinden söz edilmektedir¹⁰⁹.

3. Cenaze Töreni: Göktürklerin defin merasimi hakkında Çin kaynakları geniş bilgi vermektedir. Göktürklerden birisi vefat ettiği zaman vefat eden kimseyi merasimle çadıra koyarlar. Oğulları, torunları, erkek-kadın bütün diğer akrabaları çadırın önünde toplanıp vefat eden kimse için at ve koyun kurban ederler ve çadırın önünde kurbanları bırakırlardı. Sonra yedi defa atla çadırın etrafını dolaşırlar, bu sırada yüzlerini bıçakla keserlerdi. Kanlar gözyaşları ile beraber akardı¹¹⁰. Defin

¹⁰⁷ Hikmet TANYU: Türklerde Taşla..., a.g.e., 90

¹⁰⁸ Hikmet TANYU: İslamıktan Önce..., a.g.e.,46

¹⁰⁹ J.Paul ROUX: Eskiçağda ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm, (İstanbul : Kabalcı Yayınları, 1999), 247

¹¹⁰ Wolfram EBERHARD : a.g.e., 86; Bahaeddin ÖGEL: a.g.e.,767

merasimi ile ilgili olarak başka bir görüş ise şu şekildedir: Defin merasiminde, ölü, bir çadırın içine konduktan sonra atlarla dokuz defa çadırın etrafı dönülürdü. Tıpkı tahta çıkma törenleri gibi kalabalık bir grup ve atlılar, ölünün etrafında dokuz defa dönerek, her halde onu göğe çıkarmış oluyorlardı¹¹¹. At koşturma bitince, ölünün bütün eşyaları, atı ile birlikte yakılır ve geriye kalan, kemikleri toplanırdı. Asıl büyük kurban törenleri ile diğer şenlikler, ölünün kemikleri, mezara konduktan sonra yapılırdı. Bundan sonra yine, at yarışları yapılırdı¹¹². 7 ve 9 sayıları, Göktürklerde kutsal anlam taşıyan sayılardır. Ölünün çevresinde bu turun yapılması bir anlamda öleni son yolculuğuna hazırlamak içindir. Ölen bir Göktürk, hemen o günlerde gömülmezdi. Ölüm olayı ile defin tarihi arasında belirli bir zaman dilimi bulunmaktadır. Türkler çok eski zamanlardan beri ölülerini bekletmişlerdir. Bu da beraberinde mumyalama tekniğinin gelişmesini getirmiştir. Hunlarda mumyalama sanatının daha gelişmiş olduğunu görmekteyiz. Bunun en önemli kanıtını kurganlardan çıkartılan mumyalanmış cesetler ortaya koymaktadır. Hunlarda yaygın olarak kullanılan bu teknik Göktürklerde de kullanılmıştır. Ancak Göktürklerde Hunlardaki kadar yaygın değildir. Göktürkler mumyalama tekniğine nadiren müracaat etmişlerdir. Bilge Kağan, Tonyukuk ve Kültigin gibi Göktürk büyüklerinin ölümleri ile gömülme merasimlerinin farklı tarihlerde yapılmış olması, cesetlerin tahnit edilip mumyalanması işlemini de beraberinde getirmiştir¹¹³. Mumyalama tekniğini çok iyi bilen Göktürkler, ilkin bu işlemi yapar, mevsim bahar yada yazsa, sonbaharda, kış mevsimiyse, ilkbaharda gömerlerdi. Bu külü gömme sırasında, ölenin akrabaları ilk öldüğü gündeki gibi tekrar at üzerinde ve mezarın etrafında yedi defa dönerler, kendi yüzlerini keserler ve ağlarlardı¹¹⁴. Mezar kapatılınca, ölünün bir resmi veya heykeli yapılarak, mezar üzerine konur ve öldürdüğü düşman sayısı kadar , mezar üzerine taş dikilirdi. Eski Türkler bu taş "balbal" adını verirlerdi. Göktürk çağındaki mezarların çoğunda, yakılmış ölülerin izlerine pek rastlamıyoruz. Göktürlere, ölüleri yakma adetinin, eski yurtlarından gelmiş olması muhtemeldi. Hatta M.S.630 yılından önce bile Göktürklerin ölülerini yakma yerine; gömmeğe

¹¹¹ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 157; A.Kemal MERAM : a.g.e., 133

¹¹² Bahaeddin ÖGEL: a.g.e.,760

¹¹³ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 110

¹¹⁴ Türk Ansiklopedisi, Ölü Gömme Maddesi, XVIII, 13,14

başlamaları üzerine, Çin İmparatoru çok içerlemiş ve kendisine gelen Türk elçisine şöyle söylemişti:

"Artık ölülerinizi, atalarınız gibi yakmıyor ve yalnızca gömüyorsunuz. Bunun için de, Tanrı başınıza felaketler yağdıracaktır!". 630 yılında Göktürk devletini yıkacak olan bu güçlü Çin İmparatoru, soyca Çin'de yerleşmiş Türklerin nesillerinden, geliyordu: "Bu sebeple de Türklerin, eski atalarının eski geleneklerini bırakmış olmaları, onu çileden çıkarmıştı. Bu İmparatorun babası, önceleri Türkler'e bağlanmak istemişti¹¹⁵.

Türk kağanlarının cenaze törenleri, adeta uluslar arası ve büyük bir olay olurdu. Kağanın ününe ve büyüklüğüne göre, yabancı elçilerin gelmesi de, zorunluluk ve şart idi¹¹⁶. Ölen devlet başkanı veya yüksek bir şahsiyet ise, bu ölü gömme mera simlerine yabancı devlet elçileri de katılır, onlar da Türkler gibi yüzlerini yaralamağa ve aynı dini merasimi yapmaya mecbur edilirdi. 572 tarihinde gelen Çin, 576 tarihinde gelen Bizans elçileri Mukan ve İstemi Kağan'ın matemlerine katılmağa zorlandıkları zaman bunu garip karşılamışlar, fakat nihayet sakallarını tıraş ederek mateme iştirak etmişlerdir¹¹⁷. Valentin, İstemi Kağan'ın cenaze töreninde kendi sakalını kesmek zorunda kalmıştır¹¹⁸. Türklerde öldükten sonra hayatın varlığı bilinmektedir. 576 yılında İstemi Han'ın cenaze töreninde öbür dünyada *merhuma refakat etsin* diye "dört savaş esiri Hunlunun" boynu vurulmuştur¹¹⁹. Çiang-Kieu-Ling belgeleri külliyatında muhafaza edilen Hiuan-Tsong tarafından yazılan bir mektup, Bilge Kağan'ın cenaze töreniyle ilgilidir. Bu mektupta şunlar yazılıdır: "Tu-kiulerin Tengri Kağan'ına emirnamedir. Günler ve aylar geçmekte ve cenaze töreni için tespit edilen an hızla yaklaşmaktadır....(Ölüyü gömmek için) uygun bir yerin seçilmiş olduğunu öğrendiğimizde acımız yeniden canlandı"¹²⁰. Çin kaynaklarından Kültekin ve Bilge Kağan'ın ölüm tarihleriyle cenaze törenlerinin tarihini kesin olarak bilebiliyoruz. Bilge Kağan, köpek yılında 10. ayın

¹¹⁵ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 761

¹¹⁶ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 759

¹¹⁷ Osman TURAN : a.g.e., 56

¹¹⁸ Jean-Paul ROUX : a.g.e., 247

¹¹⁹ L.N. GUMİLEV : *Eski Türkler*, (İstanbul : Birleşik Yayıncılık, 1999) , 125

¹²⁰ J.Paul ROUX : a.g.e., 249

26. gününde, yani 25 kasım 734 yılında ölmüştü. Onun cenaze töreni ise domuz yılının, 5. ayının 27. gününde, tam olarak 22 haziran 735 yani gündönümü gününde yapılmıştır. Bilge Kağan'ın ölüm günüyle toprağa gömülmesi arasında yaklaşık yedi ay geçmiştir. Onun yuğ merasimine başta elçi Li Tsyuan'ın idaresinde bir Çin heyeti ve diğer milletlerin temsilcileri de katılmışlardı. Kültekin, koyun yılının 17. günü ölmüştür. Ay belirtilmediği için bizim takvimimizde şubat ayına karşılık gelen birinci ayın söz konusu olduğu düşünülebilir. 9. ayın 27. gününde, yani bize göre 1 kasım 731 tarihinde gömülmüştür. İki prens için, 27. gün söz konusudur; bu tarih özellikle cenaze törenleri için uygun olan ay takviminin bitimidir¹²¹.

Türkler, kendi ölümlerinin mezarlarına "bark" dedikleri, küçük bir ev yapmağı da, ihmal etmezlerdi. Göktürk kağanları ve özellikle Kültegin için yapılan "barklar", taştan yapılmış ve oymalarla süslenmişlerdi. Bark'ın içine yazıtlar da yazılırdı. Bu evin içinde, ayrıca Tanrıya verilecek kurbanlar için bir sunak yeri bulunur ve ölünün de, bir resmi ile heykeli saklanırdı. Çin tarihçilerine göre Kültegin'in mezarında, bir resmi yapılmıştı. "Bu resim, Kültegin'e o kadar çok benziyordu ki, Bilge Kağan her gün barka geliyor ve kardeşinin resmine bakarak, ağlayıp gidiyordu"¹²².

Göktürkler, kağanların gömüldüğü "kurgan" adı verilen mezarların yerlerini gizli tutarlardı. Türkler, ölümlerini değerli eşyalarıyla birlikte gömerlerdi. Onların mezarların yerlerini gizli tutmalarının nedeni mezar hırsızlarının önünü kesmek içindi. Mezarlara ölümlerle birlikte gömülen bu değerli eşyalar mezar hırsızları için büyük bir hazine olabilirdi. Bu yüzden, tarih boyunca gelip geçmiş Göktürk kağanlarının gömülü oldukları mezarlar bulunamamıştır. Göktürkler, ölenin değer verdiği bazı eşyalarını ve özel binek atını, ölenle birlikte öldürdükten sonra aynı kurgana (mezara) gömerlerdi. Atın, ölenin ardından sağ bırakılmayarak onun ruhu için kurban edilmesi bir Göktürk töresi gereği idi¹²³. Türklerin ölünce atları ile birlikte gömülmeleri "bu hayvana binip cennete gideceklerine" dair inancın bir neticesi idi¹²⁴.

¹²¹ J.Paul ROUX: a.g.e. , 257; Nejat DİYARBEKİRLİ: a.g.m., 333

¹²² Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. , 762

¹²³ A.Kemal MERAM: a.g.e. , 132, 133; Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 763

¹²⁴ Osman TURAN: a.g.e. ,51

Türkler, mezarlarını yüksek dağ başlarına yada yerleşim yerine hakim olan noktalara yapmışlardır. Türklerin mezarlarını bu biçimde yapmalarının çeşitli nedenleri olmalıdır. En önemlisi de Eski Türklerin inançlarında yer alan noktalardır. Eski Türkler, mezarlarını yüksek dağ başlarına yapmakla gökte oturan Tanrı'ya daha yakın olacaklarını düşünmektedirler¹²⁵. Türklerin mezarlarının yüksek dağ başlarına yapılmış olması onlara ait eşyaların günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Çünkü mezarların içine sızan sular donarak içindeki eşyaların bozulmadan günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bir nevi soğutucu görevi üstlenmiştir.

"Gerek oldu" yani öldü anlayışı Göktürk Yazıtlarında görülüyordu¹²⁶:

1. "...Küçük kardeşim Kül Tegin, "öldü (kergek) gerek (boldı)". Düşündüm! Görür gözüm, görmez oldu!..." (Kül Tegin yazıtı, IK 10).
2. "...İşini gücünü verip, bunca "töreyi kazandı". Küçük kardeşim Kül Tegin'e "özünce gerek oldu (özünce kerek boldı)! Yani "vadesi gelip, öldü". "Babam kağan öldüğünde, (uçdukda), küçük kardeşim Kül Tegin, yedi yaşında, (yetim) kaldı...": (Kül Tegin yazıtı, ID30).
3. "...Atalarım, Bumın Kağan ve İstemi Kağanlar...özlerince "gerek (vacib), olmuş", (ölmüşler: (özünce kerek bolmuş)..": (Kül Tegin yazıtı, ID4).
4. "...Bilge Küli-Çur yalnız olarak düşmana hücum edip (oplayu, hoplayu?), yetişmiş (tegip), düşmana girmiş! (Ancak) kısıtılıp, (gerek oldu), öldü (kergek boltı)...Geldiler ve Küli-Çur'un cenaze törenini", yuğ aşını (yuğlatı) yapıp, "heykelini yapıp" (bedizin bedizeti) ve oturttular...": (Küli Çur yazıtı, 23-24).

Göktürkler ölmüş kelimesi yerine uçmuş kelimesini kullanmışlardır. Bundaki amaç ise ruhun ölmezliğini göstermek olsa gerektir. Göktürk yazıtlarında uçarak gitme, ölme şu şekilde ifade edilmektedir¹²⁷:

¹²⁵ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 763

¹²⁶ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 764,765

¹²⁷ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 765

1. ".....Babam Kağan (İl Teriş Kağan) "öldüğünde (uçdukta)", ben sekiz yaşında kaldım. (Türk devlet) "töresince" (ol törüde üze), Amcam Kağan tahta oturdu....": (Kül Tegin yazıtı, ID16).
2. ".....Bilmediğin için! Korkaklığın (yablak) için! Amcam Kağan, "öldü" (uça bardı)!...": (Kül Tegin yazıtı ID25).
3. "....Kül Tegin, (731 yılında) "öldü (uçdı)" (21 Ağustos 732'de), "cenaze törenini (yuğ)" yaptık. Barkını, süslemelerini, "yazılı taşını (bitig taşın), "dua ve alkışla", tamamladık (alka-)! Kül Tegin, 47 yaşında, "öldü (ölip), ..": (Aynı yazıt, IKD).
4. "....Türküme, milletime, iyiliğine, böyle kazanı verdim!.babam Kağan, .."öldü" (uça bardı: uçarak gitti)!...": (Bilge Kağan yazıtı IIG10).

Göktürk kağanı öldüğünde onun ölüm törenine uzak veya yakın çevrelerdeki bütün devletler ile büyük kavimler katılıyorlardı. Devletin güçlü olduğu dönemlerde bu törenlere katılma zorunluluğu vardı. Göktürklerde, devlet cenaze törenlerinin yapıldığını da bilmekteyiz. Bu törenler şu şekilde yapılmaktadır¹²⁸:

"....(eski büyük Göktürk kağanlarının), "özünce gerek olmuş", (yani vacip olup, ölmüşler): Doğu'da, gün doğusunda, Ormanlı ve Çöllü iller, Çin (Tabgaç), (Güney'de), Tibet; (Batı'da), Apar Apurım; (Kuzey'de), Kırgız, Üç Kurikan; (Kuzey-doğuda), Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı (gibi) bu kadar kavim (budun), gelerek ağlamış ve ölüm törenini yapmışlar. (Bu Türk kağanları), bu kadar ünlü kağanlar imişler...." : (Göktürk yazıtları, ID3).

Göktürklerde öldükten sonra yeni bir hayatın başlayacağı fikri vardır. Bunu mezarlardan çıkan bulgulara dayanarak söylemekteyiz. Mezarlardan çıkarılan ölünün hayatta iken kullandığı eşyalarının yanı sıra atının da bulunması bu düşünceyi destekler mahiyettedir. 576. yılda İstemi Han'ın defin zamanı merhuma öbür dünyada (hürmet) eşlik etmesi için "dört esir Hun" da idam edilmişti. 649. yılda imparator Taytszunun defin zamanı Aşina Şeni hükümdar dostundan ayrılmamak için kendini

¹²⁸ Bahaeddin ÖGEL: a,g,e, 769

doğramak istedi¹²⁹. Bu bilgilere göre yukarıdaki tezimiz destek bulmaktadır. Türklere göre, öbür dünya anlayışı, yeryüzündeki yaşantının devamıdır.

Göktürklerin defin merasimi hakkındaki en teferruatlı bilgileri Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Tan sülalesi tarihi VI. Yüzyıl vukuatından bahsederken Göktürklerin defin törenini şöyle tasvir etmektedir: "ölüyü çadıra korlar. Oğulları, torunları, erkek-kadın başka akrabası atlar ve koyunlar keserler ve çadırın önüne sererler. Ölü bulunan çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaşırlar. Kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağlarlar. Yüzlerinden kan ve yaş karışık olarak akar. Bu töreni yedi defa tekrar ederler. Sonra muayyen bir günde ölünün bindiği atı, kullandığı bütün eşyayı ölü ile beraber ateşe yakarlar; külünü, yılın muayyen bir gününde, mezara gömerler. İlkbaharda ölenleri sonbaharda, otların e yaprakların sarardığı zaman gömerler. Kışın veya güzün ölenleri çiçekler açıldığı zaman (ilkbaharda) gömerler.. Önce ölünün atı yakılarak külleri, vaktiyle kullandığı eşya ile birlikte ölü ile gömülür. Sonra bir mezar kazılır. Defin gününde ölünün akrabası, tıpkı öldüğü günde yaptıkları gibi, at üzerinde gezer ve yüzlerini keser, ağlarlar. Mezar üzerinde kurulan yapının duvarlarına ölünün resmini, hayatında yaptığı savaşları tersim ederler. Bu ölü ömründe bir adam öldürmüş ise mezar üzerinde bir taş korlar. Bazı ölülerin mezarında bu taşlar yüze, hatta bine baliğ olur. Atlar ve koyunlar kurban ettikten sonra kafalarını kazıklar üzerine korlar¹³⁰.

Yılın belli zamanındaki –yazın ölenlerin sonbaharda; kışın ölenlerin ilkbaharda - defin merasimi Göktürklerde VIII. Yüzyıla kadar devam etmiştir¹³¹.

4. Mezar: Göktürklerden ölen birisi için mezar yapılır. Göktürklerde mezar genellikle gizli olarak yapılmıştır. Mezarın içinde bir oda bulunur. Odalar gizli bölmeler halindedir. Hakanların, hanların, yüksek rütbeli kişilerin mezarları ise tamamen gizli olarak yapılmıştır. Türkler, han mezarlarını gizli yerlere yaparlardı.

¹²⁹ L.N.GUMİLEV: "Eski Türk Dini", *Türk Kültürü Dergisi* (Eylül 1994), Aktaran, Harun GÜNGÖR, XXXII/377, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları), 528; L.N. GUMİLEV: a.g.e., 125

¹³⁰ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 177,178; P.Wilhelm SCHMİDT: a.g.m., 74-75

¹³¹ Marcel BRION: *Hunların Hayatı*, Çev. M.Reşat UZMEN, (İstanbul: Orkun Yayınevi), 276

Erişilemeyen, yanına yaklaşılmaması yasak olan han mezarlarına, Türkçe "Kuruk" adı verilir, bekçilerine de "Kurukçu" denirdi¹³². Mezarın içine ölenin katıldığı savaşları tasvir eden resimler bulunmaktadır. Mezarın önüne de ölenin hayatta iken öldürdüğü düşmanları sayısında taş dikilir ki buna balbal denilir. Türk inancına göre, öldürülen bu düşmanlar öbür dünyada, hanlara ve alplara hizmet edeceklerdir¹³³. Bu taşların sayıları bazen yüzlerce ve binlerce olur. Ölü gömme gününde kurban edilen, "koyun ve atların başları", mezar üzerine dikilen sırığa asılır. Ölü gömme günü erkekler ve kadınlar toplanır. Eğer bir kız, bir erkeğin hoşuna giderse, -törenden dönüştü-, kızın babasına birini gönderip evlenme diler. Çoğu zaman, bu isteğe evet denir¹³⁴. Göktürk çağındaki mezarların çoğunda yakılmış ölümlerin izlerine pek rastlanmıyor. Tu'yaliti'de yapılan kazılarda bulunan mezarlarda erkek ölünün elbisesi bulunduğu görülmüştür. Erkek ölünün elbiselerinin üç kat olduğu, üst kısmına giydirilen elbisenin koyu kırmızı, ortadaki yeşilimsi ve alttaki ise altın sarısı ipekten yapıldığı müşahade edilmiştir¹³⁵. Yine yapılan bir kazıda ölünün yanında bir tencere, tencerenin yanında kemik yay parçaları ile üç dilimli ok uçlarının bulunduğu görülmüştür. Ölünün sol elinde tahta kınalı bir bıçak ve ayağının topuk kısmında ise iki tane gümüş plaka ve kovaya benzer kazan bulunmuştur¹³⁶. Hun, Göktürk ve Avar mezarları, kıymetli madenlerden yapılmış kemerler, süs eşyaları, silahlar ile dolu idi. Türk mezarları adeta birer hazineyi andırmaktadır. Türk mezarlarının böylesine zengin eşyalarla dolu olması mezarları cazibe haline getirmiştir. Bu durum Türk mezarlarının akıbetini olumsuz etkilemiştir. Çünkü zengin olan Türk mezarları Avrupalılar ve Ruslar tarafından soyulmuştur¹³⁷. Göktürklerin ölümlerini yakmaya başlamaları, onun yerine gömmeye başlamaları üzerine, Çin imparatoru duruma çok içerlemiş ve kendine gelen Türk elçisine "artık ölümlerinizi atalarınız gibi yakmıyor ve yalnızca gömüyorsunuz. Bunun için de Tanrı başınıza felaketler yağdıracaktır"¹³⁸ diye söylenmiştir.

¹³² Mehmet ERÖZ: "Türk Topuluklarının Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 35, Nisan 1985, 57

¹³³ Mehmet ERÖZ: a.g.m., 58

¹³⁴ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 768

¹³⁵ Bahaeddin ÖGEL: *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (Ankara : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1997) , 143

¹³⁶ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 144

¹³⁷ Mehmet ERÖZ : a.g.m., 66

¹³⁸ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. , 157

Göktürkler ölülerini gömmek için tabut kullanmışlardır. Bu tabutlar üzeri süslenmiş, taştan yapılmış yekpare dört taş levhadan meydana getirilmiştir¹³⁹. Pazırık'ta bulunan bir tabut üzerinde "cennet kuşu" resmi vardı¹⁴⁰.

5. Yoğ Merasimi: Türkler ölülerine saygı göstermişler, onlar için yuğ töreni düzenlemişlerdir. Bu yuğ törenlerinden kitabelerde bahsedilmektedir. Orhun Kitabelerinde, İstemi Kağan ile Kültegin'in ölümü münasebetiyle cenaze merasimlerine, birçok milletlerden elçilerin ve bunların yanında "yuğçı ve sığıtçı"ların geldiklerinden bahsedilmektedir. "Yuğçı"lar, töreni hazırlayanlar ile törene iştirak eden, resmi kortej olsa gerekti. Her millet özel ağlayıcılar gönderiyorlar ve Türk kağanı için, ağlıyorlardı. Eski Türklerde ağlayıcıların arkasından, ölünün önemine göre, büyük bir halk kitlesi de takip ederdi¹⁴¹. Yas merasiminde bulunan kimselerin, matem alameti olmak üzere, kulak ve saçlarını kesmeleri adetti¹⁴². Ölünün gömülmesi sırasında yapılan matem merasimlerine "yuğ töreni" denirdi. "Yas" anlamına gelen "Yuğ töreni", kişinin önemi, değeri ve varlığıyla orantılıydı. Bu törende, ölenin yakınları, yeterince acı çekmek için bir yerlerini kanatır, göz yaşlarını kanlarıyla karıştırarak ağlaşırlardı¹⁴³. Yuğ merasimlerinde ölü için ağlamak üzere kadınlar ve erkekler tutulurdu. Bunlara "yuğçı" veya "sığıtçı" derlerdi. Bu sığıtçıların ekserisi Çin'den para ile tutulurdu. Sığıtçılar başlarını örten kukuletalı uzun ve beyaz elbiseler giyinirlerdi. Türklerde de beyaz elbiseler zaman zaman yas elbisesi olarak kullanılmıştır¹⁴⁴. Yuğ töreninden sonra ölen kişinin için onlara "Bark=Türbe" de yaptırılmış ve bu anıtlarla onların ebediliği sağlanmaya çalışılmıştır. Ölen düşmanın cesetlerinin nasıl bir muameleye tabi tutulduğunu tespit etmek mümkün değildir. Ama bunların Balbal adı verilen ağaçtan suretleri, onu öldüren kahramanın mezarına dikilmektedir¹⁴⁵ Ölünün gömülme işi bittikten sonra

¹³⁹ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 165

¹⁴⁰ Mehmet ERÖZ: a.g.m., 58

¹⁴¹ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 760

¹⁴² Ekrem SARIKÇIOĞLU: *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, (İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1983), 96

¹⁴³ A. Kemal MERAM: a.g.e., 133

¹⁴⁴ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 155

¹⁴⁵ Harun GÜNGÖR: "Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi", *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, (Kayseri: Kivılcım Yayınları, 1998), 105

ölünün atları kesilerek yenilirdi ki, bu da bütün Türk kavimlerinde görülen "yuğ aş" veya "ölü aş" geleneği idi. Bu geleneğe eskiden "yuğ basan" adı veriliyordu¹⁴⁶.

Göktürklerin hakan ve büyük kahramanlarının yoğ aş törenine bütün imparatorlukta ulusların iştirak ettiklerini Orhun yazıtlarından öğrenmekteyiz. Yuğ aş törenleri umumiyetle ölünün 1. yıldönümündeki yaz aylarında yapılırdı. Kültegin ve Bilge Kağan'ın aş törenleri de yaz aylarında yapılmıştır. Kültegin ve Bilge Kağanlar için dikilen anıtların bulunduğu sahada bunların defin edildiği yer olmayıp "yuğ aş" töreni yapılan yerlerdir¹⁴⁷.

6. Yas: Türkler, yas alameti olarak siyahı kullanmışlardır. Bazı Türk topluluklarında ise farklı renklerin kullanıldığını görmekteyiz. Bu renkler içinde en çok kullanılanı ise beyaz veya gök rengidir. Türkler matem alameti olarak bu renkleri kabul etmişlerdir¹⁴⁸. Orhun Yazıtlarında Kültegin ve Bilge Kağan'ın matem törenlerine ait bilgiler vardır. Kültegin yazıtından Kül Tegin için yapılan ağıt şu şekildedir¹⁴⁹:

".....Küçük kardeşim Kül Tegin "öldü (kergek boldı), , (gerek ve vacib oldu)!
Düşündüm!

Görür gözüm, görmez gibi oldu! Bilir bildiğim, bilmez gibi oldu!

Düşündüm!

Zamanı (öd), "Tanrı takdir eder" (yasar)! Kişi oğlu hep ölmek için (ölügli) yaratılmış (törümiş)! Böyle düşündüm!

Gözden, yaş gelse! Etten (etide?), gönülden haykırarak), "ağlama (sığıt) gelse!
Yanar gibi oldum!

Düşündüm! Çok çok (katıgdı) düşündüm!

İki Şad'ımın, küçük kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin, milletimin,

¹⁴⁶ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 189

¹⁴⁷ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 193; Mehmet ERÖZ: a.g.m., 60; Ünver GÜNEY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 115

¹⁴⁸ Eşref BUHARALI: "Türklerde Matem Alametleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1990) , 151

¹⁴⁹ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. , 766; Hüseyin Namık ORKUN: a.g.e., 50-52-70

Gözleri ve kaşları (ağlamaktan) kötü olacak diye! Düşündüm!...": (Kül Tegin yazıtı, İK11).

Göktürk çağındaki diğer mezar taşlarından ağıtlar ise şu şekildedir¹⁵⁰:

1. "...Oğullarımdan, sizlerimden, yalnız kızımdan, büyük kardeşlerimden (eçi), eşimden (dostumdan) (eşime), arkadaşlarımdan (kadaş), ayrılı verdim (adırlı bertim!)
" Tanrılık, (semavi) ilime (Tengri elimke); başta (veya başlık eden) beyime! Doymadım!...": (Ye. 20:HNO, 3, s.119).
2. "Ben, Tüz Bay Küç Bars Külüg! Etkili (uyar) kadını için biriktirdim (ökdüm)! Yazık!..Etkili beyimden, ayrıldım (adırlıtm)! Etkili arkadaşımıdan (kadaş-), ayrıldım!": (Ye. 21:HNO, 3, s.119).
3. "Kuyda, prensesime! Kızıma (kız oğlüm)! Beyime, arkadaşıma, doymadım (bükmedim)! Kırk üç yaşında ayrıldım!": (Ye. 26).
4. "Yücelerdeki, Tanrı (üze tengri), buyurdu (yarlıkadı)...
"halkıma (kara budun)..Oğluma, doymadım!....": (Ye.31, 2: (HNO, 3, s.144).

565 yılında, Göktürk kağanı olan Muchu (Mukan), kızını Kuzey Ch'i imparatoru Wu ile evlendirdi ve buna karşılık olarak, her yıl 100000 top ipekli kumaş aldı. Sui ve Tang sülaleleri zamanında Göktürkler ile Sui ve Tang imparatorları arasındaki ilişki daha da yakındı, Sui ve Tang imparatorlarından gelen armağan ve ödülleri daha da boldu. 627 yılında, Tang Taizong, Batı Göktürklerin kabile reisinin ölümü yüzünden yas tuttu ve mezarında yakılmak üzere ipekli kumaş yolladı¹⁵¹.

Türklerde matemini sade geçmediği hatta biraz abartıldığı görülmektedir. Yas alameti olarak Türklerde saç kesme adetinin yaygın olduğunu görmekteyiz. Ölüm hadisesinin büyük yasa sebep olduğu bizzat Göktürk Kitabelerinden anlaşılmaktadır.

¹⁵⁰ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. , 766-767

¹⁵¹ SADI YANG CHAO CHUN: "Türkiye ve Çin Arasındaki Kültür Mübadelesinin tarihi Geçmişi", Çev, Tüten ÖZKAYA, Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, V/15, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Eylül 1989), 756

Yüzler yırtılır, saçlar yolunur, karalar giyilir, saçlarını, kulaklarını keserler, feryat ederek ağlardı. Büyük "yuğ" törenleri yapılır, pek çok at kurban edilerek "yuğ aş" verilir. Hunlar'dan günümüze kadar, bütün Türk uruklarında bu, böyle yapıla gelmiştir¹⁵². Kültegin için yapılan yastan bahsederken Bilge Hakan şöyle diyor: "Çok yaslandım. İki şad, küçük kardeşlerim, yeğenlerim, oğullarım, beylerim ve ulusumun gözleri, kaşları berbat olacak diye kaygılandım". Bilge Hakan'ın oğlu babası için diktiği yazıtta şöyle diyor: "....bunca kavim saçlarını ve kulaklarını biçtiler"¹⁵³. Çünkü yapılan kazılarda anıtların altında mezar çıkmamıştır.

F. KÜLTLER:

Eski Türkler tabiatta bir takım güçlerin varlığına inanmışlardır. Bu inanış dolayısıyla Türklerin yaşantısında bir takım kültler meydana gelmiştir. Tabiat kuvvetlerine inanan Türkler tabiatın gücünün bulunduğuna inanmaktalar ve onları kutsal olarak kabul etmekteydiler. Türklere göre bu inançlar, tabiatta mevcut olarak bulunan dağ, ağaç, su, kaya, vb. varlıkların birer ruhunun bulunduğu tasavvur etmekteydi. Hatta bu ruhlar iyilik verenler ve kötülük getirenler şeklinde ikiye ayrılmıştı. Güneş, ay, yıldız, gök gürültüsü, şimşek birer kutsal ve semavi ruh şeklinde tasavvur edilmekteydi¹⁵⁴.

1. Vatan Kültü: Devlet ve vatan toprağı Türklere, göre devlet ve milletin toprağını meydana getiren, yerler ile sular, mukaddes idiler. Yerli-sulu yurt, Türklerin yurt ve vatan düşüncesinin temelidir. Göktürklerin aynı mukaddes yerlerde ibadet etmeleri, Tanrı'ya ve ata ruhlarına kurban vermeleri, hem oralarda, yüzyıllar boyunca nasıl devam ettiğini gösteriyordu. Eski Türkler, akıl ve mantık gereği olarak, "yer-su", yani "yerler sular" deyimini kullanmışlardır. Aileler, su içtikleri pınarlar ile yaşadıkları yerlere, kutsiyet vermişlerdir. Göktürk çağındaki "yer-su" deyimindeki yerin içinde dağlar, yaylalar, otlaklar ile hatta tarlalar bile vardı. Su ile bu toprak varlıkları, birbirinden ayrılmaz birer bütün idiler. Göktürkler yer ve su için

¹⁵² Mehmet ERÖZ: a.g.m., 67

¹⁵³ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 195-196

¹⁵⁴ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 70

eski Türkçe "Iduk", yani "Tanrı'nın gönderdiği" tanıtmasını yapıyorlardı. Bu da, mukaddes demektir. Suyu bulunmayanlara, su verme ile sebîl ve hayrat anlayışı da, Türklerde eski bir gelenektir. Eski Türklerin, "yer-su" dedikleri kutsallıklar ile dolu idi. Bu iki kutsal varlık "insanların kaderlerini de çizebiliyordu". Yer ve sular Türklerin koruyucusu idiler. Göktürk yazıtlarında "Türk yer ve su'ları, Türk milleti yok olmasın diye! Millet olsun diye!" onlara, yardım etmişlerdi. Tıpkı "Türk Tanrısı" gibi, bir de "Türk yer ve suları" vardı. Yer ve sular Tanrı değil; sadece birer "kutsallık" idiler¹⁵⁵. Göktürk kitabelerinden anlaşıldığına göre, Yer-su kültü, VIII. Yüzyılda Türk İmparatorluğunda devletin resmi kültlerinden biri olmuştur. Göktürk yazıtlarıyla yazılmış bir mezar taşında "Yerimden suyumdan ayrıldım!" deniliyordu. Bu söz içinde yurdunun küçük sularının yanında; büyük suları da yer alıyordu: "Yerimden, yazık! Suyumdan ayrıldım! Milletimden, halkımdan, arkadaşlarım, akrabalarımın ayrıldım!"¹⁵⁶. denilmektedir. Burada dikkat edilirse ayrıldığı şeylerin başında yer ve su kelimeleri geçmektedir. Çünkü eski Türklerde yer ve su mukaddestir. Eski Türklerde yer ve suların sahibi devlet ve hakan idi.

Göktürklerdeki yer-su tabiri tamamen vatan kültü derecesine yükselmiştir. Çünkü ifade ettiği mana ile kutsal yerleri tanımlamaktadır. Buna göre Göktürk kitabelerinde kutsallık ifade eden dağ, orman, ırmak gibi yer-su tabirleri vatan kültürüne dönüşmüştür. Orhun kitabeleri ıduk Yer-sulardan ikisini tasrih etmiştir. Bu kutsal yerler ise "Iduk Ötüken" ve Tamir Suyunun kaynağı "Tamlag ıduk baş"tır¹⁵⁷. Kutsallık izafe eden bu yer-su tabirleri Göktürklerin mukadderatı konusunda bizleri aydınlatmaktadır. Kutsallık tabirinin Tanrı Umay ile zikredilmesi de ayrı bir öneme haizdir.

Kitabelerde Yer-su yan yana zikredilmektedir: Kültigin kitabesi: üze Türk tengrisi türk Iduk yeri subı inçe itmiş; Tonyukuk kitabesi: tenri umay ıduk yer sub....; Ongin kitabesi: sub yer tenri...¹⁵⁸. Dikkat edilirse Umay kelimesi kitabelerde

¹⁵⁵ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. ,415-420-421-422-702-703

¹⁵⁶ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. ,428

¹⁵⁷ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR : a.g.e., 73

¹⁵⁸ Abdülkadir İNAN: "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", Fuad KÖPRÜLÜ ARMAĞANI'NDAN ayırbasım, (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953), 249

Tanrı ve yer-sub ile birlikte zikredilmektedir. Buradan hareketle, Umay'ın bir tür koruyucu ruh olduğu görülmektedir. Umay, çocukların ve küçüklerin koruyucusu durumundadır. Kültegin yazıtında Kağan Gök Tanrı'ya, eşi Umay'a nispet ediliyor. Yazıtlara göre Umay'ın Göktürklerden itibaren var olduğu bilinmektedir¹⁵⁹.

Bazı bilim adamları tarafından "yer-sub"a verilen manalar şunlardır: S.E.Malov, yer-sub'u "kutsal vatan" olarak tercüme etmiştir. A.V.Anohin, "yer-sub"un mitolojik karakterine yer ayırmıştır. O, "dağ ruhları, gökte veya yer altında değil, yeryüzünde insanların yaşadığı yerde yaşar" diyor. Temelini buradan alan Altaylılar bu kategoride ruhları, "su ruhu", "yer ruhu".... Diye adlandırıyorlar, demiştir. A.V.Anohin, araştırmaları sonucu "yer-sub" ruhunun ulaşılmaz yerlerde olmayıp, insanların yaşadığı dünyada olduğunu ileri sürmüştür. L.P.Potapov, yer-sub hakkında şöyle diyor: "Altay-Sayan dağlarındaki günümüz halklarının tarihi önem taşıyan iki tanrısı vardır; Umay- çocukların koruyucusu, kadın ilahı ve yer-su". L.P.Potapov, yer-sub'un Altaylılar gibi Kırgızlarda da olduğunu belirtmektedir. Barthold, Malov, Anohin, Potapov'un araştırmaları ve eski Türk eserlerindeki metinler Yer-sub'un kutsal olduğunu ve bir de vatan manasına geldiğini gösteriyor. Bu kutsal şeyleri birleştiren halklar onları en üst koruyucuları, hamileri olarak görüyorlardı. Bize göre yer-sub, vatan (toprak) ve aynı zamanda mitolojik bir güçtür. Sadece bu yüzden Altaylı Türklerde ve diğerlerinde, yeryüzünde yer-su ile alakalı on yedi ilah yaşamaktadır. Bunlar yüksek dağların tepesinde veya yerde toprağa hayat veriyorlardı. Eski Çin kaynaklarına göre Türkler göğe, yer-suya, güneşe ve aya kurban sunarlarmış, yine kaynaklarda Göktürklerin yılda bir kere su-yer'e ve ataları olan Bozkurt (Serego Volka) şerefine tören yaptıkları kayıtlıdır¹⁶⁰. Göktürklerin dini üzerinde araştırma yapmış olan P.W. Schmidt Yer-sub terimini farklı bir biçimde yansıtmaktadır. Ona göre; yer-su yeryüzünde yaşayan iyi ruhların bütünüdür¹⁶¹. Yer-su kültü büyük imparatorluk devrinde gelişerek vatan kültü derecesine yükselmiştir. Göktürk İmparatorluğu devrinde Yer-su ruhlarının mahiyetini Orhun yazıtlarından anlamak mümkündür. Göktürklerin "Iduk yer-sub" (Mukaddes yer-su) ile ifade

¹⁵⁹ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 79

¹⁶⁰ M.A. SEYİDOV: "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", Çev, Sadettin GÖMEÇ, Tarih Araştırmaları Dergisi, XVIII/29, Ankara 1997, 264-265

¹⁶¹ P.W.SCHMİDT: a.g.m., 73

ettikleri mefhum hem koruyucu ruhlar hem de vatan idi. Eçümüz apamız tutmuş yer-sub (atalarımızın idare ettiği yer-su) cümlesindeki yer-su vatan kültü olan yer-su'dur. Kült olan bu vatan yer-suyu Ötügen ve Budun İnli dağları ve ormanları temsil ediyorlardı. Bu mukaddes yer-su ruhları Göktürklerin mukadderatını idare ediyorlardı (Türk tengrisi ıduk yer subı ança etmiş). Vatanın korunmasında yer-su ruhlarının rolü Tonyukuk yazıtında pek açık ifade edilmiştir. Göktürk vatanına saldıran düşmanlar, Tanrı Umay ve yer-su ruhlarının yardımıyla gafil avlanarak basılmışlardır (tangri, Umay, yer-sub basa berti). Bugünkü şamanist Türk boylarında rastlanan dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç-orman, kaya kültürleri eski Türk yazıtlarında "yer-sub" adı altında toplanmıştır. Bununla beraber bu yazıtlarda ıduk (yani mübarek, mukaddes) sıfatıyla zikredilen Tamag Iduk, Iduk Baş gibi dağ, ormanlık yahut su adları geçmektedir¹⁶². "Iduk yir-sub" ifadeleri ile Türk vatanının kutsallığı belirtilmektedir. Bu kutsallık içerisinde vatana karşı duyulan sevgi ve bağlılık vardır. Göktürkler, Ötüken ve Orhun nehri çevresinde yerleşiktir. Bunun delili Yer-Sub ruhlarıdır. Onlar bazı yerleri korur, bazı dağlar, ağaçlar kutsaldır. Onlar terk edilemez, çevresi kutsaldır. Yanmayan ağaç evler yapılmıştır¹⁶³. Göktürklerde kutsal addedilen ve "ıduk" olarak nitelendirilen yerler Türkler tarafından korunmaya alınmış; oralarda avlanmak, o yerlerin ağacını ve ormanını kesmek, mahsulünü almak ve hatta otunu koparmak yasak addedilmişti. Bu görüşü belirten Ünver Günay ve Harun Güngör büyük bir iddia ortaya atmaktadırlar. Bu iddianın doğruluk derecesi nedir bilemiyoruz. Onlara göre, "Iduk" kelimesi Tanrı'ya adanan ve bu amaçla salıverilen hayvanı belirtmektedir¹⁶⁴. Göktürkler için "Ötüken" her zaman "Iduk" sıfatı ile nitelendirilmiştir. Çünkü devletin birlik ve bütünlüğünü temsil etmekte, onun kutsallığı bütün vatanın kutsal olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda bu kutsal mekan dünyanın merkezi olarak düşünülmüş ve "Ötüken yerinde oturup kervan, kafiye gönderirsen hiçbir sıkıntısı yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen, il tutarak oturacaksın" denilmektedir¹⁶⁵.

¹⁶² Abdülkadir İNAN: a.g.e. , 48; Osman TURAN: a.g.e. , 88

¹⁶³ Hikmet TANYU: İslamıktan Önce..., a.g.e. , 46

¹⁶⁴ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 79,97

¹⁶⁵ Harun GÜNGÖR: "Göktürk Kitabeleri...", a.g.e. , 103

2. Gök Tanrı Kültü: Türklerin eski inançları içinde Gök Tanrı İnancı önemli yer tutmaktadır. Bu, Göktürklerde bir kült olarak karşımıza çıkmaktadır. Göktürklerle ilgili edindiğimiz en önemli bilgi kaynağı olan Orhun Kitabelerinde bu durum şu biçimdedir: "Başlangıçta yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak vardı: beni adem bu ikisinin arasında yaratıldı"¹⁶⁶. Burada geçen gök Tengri, maddi bir nesnenin ötesinde bizim mavi gök olarak nitelendirdiğimiz gökyüzüdür. Bu kültten dolayı kurban kesme törenlerinin göğe karşı yapıldığı görülmektedir. Köktürk harfli abidelerde bu şekilde söyleyiş pek çoktur. Mesela Irk Bitig'in ilk satırı. Tensi men "Göğün Oğlu'yum". Mesela Şine-Ussu abidesinin ilk satırı :Tengride bolmuş, il etmiş, Bilge Kağan (men) "Tanrı (Gök)'dan olmuş (yaradılmış), il itmiş, Bilge Kağan'ım"¹⁶⁷.

3. Atalar Kültü: Göktürklerde atalar kültü değerlendirilirken mağara kültünü de bu sınıfta değerlendirmek gerekir. Birbirinden farkı olmayan bu iki kült ayrılmaz bir bütündür. Etle turnak gibidir. O yüzden atalar kültünü değerlendirirken atalara saygı duyulan, ona kurbanlar sunulan mağara kültünü değerlendirmek gerekir. Türklerde atalar kültü bünyesinde değerlendirmeye çalıştığımız mağara kültü aslında hayvan ata yani kurt ata efsanesine bağlı, diğer bir ifadeyle Göktürk menşe efsanesinde yer alan dişi kurt çocuğundan türemeye bağlı bir motiftir. Bu motif içerisinde dişi kurdun çocuğu mağaraya götürmesi ve Göktürklerin orada türedikleri anlatılmaktadır. Türklerin atalarının çıktığı bu mağaralara devletçe saygı törenleri yaptıkları bilinmektedir. Göktürkler senenin belirli günlerinde kendi kağanlarının başkanlığında bu ata mağaralarına giderler ve atalara saygı gösterirlerdi¹⁶⁸. Mayıs ayının ortasında, (yani yılbaşı veya ilkbaharın başlangıcında), toplanırlar ve Temir ırmağına giderler, orada "Gök Tanrısı'na kurban verirler"¹⁶⁹. Göktürkler yılın 5. ayının ikinci yarısında Tanrıya ve Atalar kurban takdim ediyorlardı¹⁷⁰.

¹⁶⁶ L. N. GUMİLEV: a.g.e., 118

¹⁶⁷ Osman F. SERTKAYA: "Tonyukuk Abidesi Üzerine üç Not", *Türkiyat mecmuası*, XIX, 1977-1979, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980), 169

¹⁶⁸ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 762; Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 84

¹⁶⁹ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 713

¹⁷⁰ Saadettin GÖMEÇ: a.g.m., 87; Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 80

Göktürklerde atalar kültünü değerlendirirken ölümler kültü ile karıştırmamak gerekmektedir. Ölen her atanın mezarı kült olarak kabul edilmemektedir. Atalar kültü olarak değerlendirilenler ise sadece saygıdeğer olanlar içindir. Atalar kültünün temelini ise, ölen atanın veya babanın ruhlarının geride kalanlara iyilik yada kötülüklerinin dokunabileceğin inancından dolayıdır. Bunda gizli de olsa bir minnet duygusu yatmaktadır.

"Kağan her yıl kurban için beyleri atalar mağarasına götürürdü. Pelliot, buna ait notunda, başka bir Çin kaynağına göre, Batı-Türkleri kağanının, kendi bölgesinde olmadığından, bizzat gidemediği mag-maya vaktiyle atalarının yaşadığı yerde kurban sunmak üzere, her yıl bir veya birkaç memur gönderdiğine" işaret eder. Burada bahis konusu olan mağara, Türklerin atasının, bir dişi kurt olan karısı ile birlikte sığındığı yerdir. Türkler buradan verimli bir ovaya çıkmış, sonra bir çok kuşak yetişinceye kadar kaldıkları bu yerden göç etmişlerdir¹⁷¹. Göktürkler mukaddes dağ üzerinde toplanır; Tanrı'ya ve atalara kurban keserlerdi. Göktürklerin bu ayin ve merasimleri demircilikle uğraştıkları ve kurt menşe efsanesiyle bağlı bulundukları Altay dağlarının bir vadisinde yüksek beylerin ve asillerin iştiraki ile yapılıyordu. Çin kaynaklarında ecdad mağarası olarak tanınan bu yer Türk ananesinde Ergenekon ismini almış ve İslam kaynaklarına kadar intikal etmiştir. Gerçekten Türkler her yılbaşı buraya gidip demircilik devrinin hatırası olarak bir miktar demiri örs üzerinde dövmek suretiyle bir bayram yapıyorlardı¹⁷².

4. Dağ Kültü: Eski Türklerde dağ kutsaldır. Dağ, Eski Türkler tarafından Tanrı Makamı olarak nitelendirilmiştir. Tanrı'nın makamı olarak nitelendirilen bu dağlar üzerinde yemin edilmiştir. Bu gibi yerler Türkler tarafından "Iduk" (mukaddes) yerler kabul edilmiştir¹⁷³. Türklerin böyle bir düşünceye sahip olmalarındaki önemli etken dağların yüksek olması ve uzaktan bakıldığında gök ile bitişikmiş gibi gözükmesidir. Göktürklerde en önemli dağ Ötüken Dağı'dır. Ötüken , sadece bir bölge, coğrafya değil Türklerin kültürel birliğini veya töreyi temsil eden

¹⁷¹ P.Wilhelm SCHMİDT: a.g.m. ,76; Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. , 762

¹⁷² Osman TURAN: a.g.e. ,52

¹⁷³ Osman TURAN : a.g.e. ,52

bir sembol olarak kullanılmaktadır¹⁷⁴. Ötüken Dağı'nın önemli bir kült haline geldiği bilinmektedir. Çünkü hakanın çadırı Ötüken dağındadır. Hakanın çadırının kapısı doğuya bakar. Ötüken dağının batısında 500 "li" mesafede yüksek bir dağ vardır. Bu dağın üzerinde ağaç ve ot yoktur. Burasına "Budın İnli" derler ki "ülkenin koruyucusu olan ruh" demektir. Bu "Budun İnli" budun (millet) tanrısı, bütün vatani ve milleti koruyan tanrının makamı olan dağ demek olsa gerektir. Herhalde bu kült dağ, mağara, ve atalar kültürünün birleşmesinden meydana gelen çok önemli bir kült olmuştur. Eski Türklerde kutsal dağlar insanlar gibi canlı kabul edilmişlerdir. Bu yüzden bu inançların içerisinde ilkel bir animizm bulunmaktadır¹⁷⁵. Ötüken Dağı'nın Türk boyları ve Göktürk İmparatorluğu'na giren yabancı boylar için kült olduğu Göktürk Yazıtlarından anlaşılmaktadır¹⁷⁶. Göktürklerin menşeleri hakkında Çin kaynaklarında tespit edilen rivayetlerde de dağ ve mağara mühim unsurlardandır. Mukaddes dağlar ve onların ruhları adına çok muhteşem ayin ve törenler yapılır¹⁷⁷.

Dağ kültürünü orman veya ağaç kültürü bünyesinde değerlendirmek de mümkündür. Buna göre orman kültürü ilkel toplulukların orman mahsulleriyle ve avcılıkla geçindikleri devrin hatırasıdır. Ziraatçı ve geniş bozkırlarda çobanlık ile geçinen uluslarda orman kültürü eski önemini kaybetmiş, orman tanrıları da kötü ruhlar sayılmıştır. Bununla beraber hayat şartları ve dini telakkileri bakımından epeyce gelişmiş ve yükselmiş olan bazı uluslar orman kültürünü yeni dinlerine sokmaya muvaffak olmuşlardır¹⁷⁸. Türklerde bozkır kültürünün hakim olduğu bilinmektedir. Türklerin Kutsal Ötüken Dağı ormanla kaplıdır ve "Ötüken Yış" (Ötüken Ormanı) Göktürklerde kutsal bilinmektedir. Türklerin orman kültürü bünyesi içerisinde değerlendireceğimiz bir alt konu başlığını ise ağaç kültürü oluşturmaktadır. Buna göre Türkler ağaca önem vermişlerdir. En çok önem verdikleri ise kayın ağacıdır. Kayın ağacı Türklerde ayrı bir kutsiyete sahiptir. Dini lider konumundaki kamların

¹⁷⁴ Hüseyin ÖZBAY: "Göktürk Bengütaşlarında Sosyal analiz ve milli Oto-Kritik", *Türk Kültürü*, XXVI/306, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ekim 1998), 656

¹⁷⁵ Abdülkadir İNAN : a.g.e., 4,5, 50,53

¹⁷⁶ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 49

¹⁷⁷ Abdülkadir İNAN: a.g.e. , 53

¹⁷⁸ Abdülkadir İNAN: a.g.e. , 62

davulları üzerinde güneş, ay, yıldız, şimşek sembollerinin yanında kayın ağacı da yer almakta ve bu ağaç şaman ayinlerinde önemli bir mevki işgal etmektedir¹⁷⁹.

5. Ateş Kültü: Türkler öteden beri ateşin temizleyici güç olduğuna inanmışlardır. Kutsal kabul ettikleri ateşe saygı göstermeyi de ihmal etmemişlerdir. Türkler arasında ateşin gökten indiği görüşü kabul görmektedir.

Şamanistlerin inançlarına göre ateş her şeyi temizler, kötü ruhları kovar. VI. Yüzyılda Batı Göktürk hakanına gelen Bizans elçisi Zamerkos'un ve elçilik heyetini Hakan'ın huzuruna çıkarılmadan yanmakta olan ateşin etrafında döndürülmüş ve ateşler arasından geçirilmiştir. Bu tören elçilerle gelmesi muhtemel olan kötü ruhları kovmak için yapıldı¹⁸⁰. Ateş ruhuna hitaben okunan şaman ilahilerinden anlaşıldığına göre aile ocağı kültü ile ateş kültü birbirinden ayırt edilemez. Aynı zamanda ocak kültü atalar kültüyle bağlıdır¹⁸¹.

6. Su kültü: Göktürklerde kültler konusunu işlerken gözden kaçırılmaması gereken bir kült de su kültürüdür. Su kültü, yer ve ateş kültü ile değerlendirildiğinden böyle bir ayrıma gidilmemiştir. Ancak biz burada bunu ayrı bir başlık olarak değerlendirmeyi uygun bulduk. En az ateş kültü ve yer kültü kadar önemlidir. Görüleceği üzere Türkler suya büyük önem atfetmişlerdir. Türkler, suyun da bir sahibinin ve ruhunun bulunduğuna inanmışlardır. Türkler, suyun sahibinin ve ruhunun bulunduğuna inanmışlarsa da bir su ilahının bulunduğundan bahsetmemişlerdir. Türklerde suya da kutsallık atfedilmiş ve bir kısım sular "Iduk" sayılmıştır. Göktürkler; Tamir ırmağını kutsal kabul etmişler bunun yanında Orhun, Selenga, Tola... gibi ırmaklar da Türkler tarafından kutsal kabul edilmiştir¹⁸².

¹⁷⁹ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 75

¹⁸⁰ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 76

¹⁸¹ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 68

¹⁸² Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 78

G. GÖKTÜRKLERDE AT:

Türkler, Kunlar devrinden beri ömürlerini at üzerinde geçirmişlerdir. At üzerinde yerler, toplantılarını at üzerinde yaparlar, at üzerinde savaşmışlardır. At üzerinde hayatlarını devam ettiren Türkler uzak yakın ülkelerin fethinde de atı kullanmışlardır. Türklerin hayatlarında bu kadar önemi olan atın kutsi bir mahluk sayılması, tarih ve destanlarda, Orhun kitabelerinde adları ve menkıbeleri ile yer alması tabii idi. Nitekim Hunlar ve Göktürkler atı mübarek sayıyor; hakan ve kahramanlar gibi onu da gökten inmiş bir varlık sanıyorlardı. VI. Asırda Göktürk hakanı İspara Han "size ilahi menşeden gelen atlar takdim edilecektir" derken atın kutsiyetine bir kez daha değinmiştir¹⁸³. Türklerin hayatlarında önemli bir mevkie ait olan at, Türklerin öldükten sonraki hayatlarında da kullanacakları bir varlıktır. Bu düşünceden dolayı Türkler öldükten sonra atlarıyla birlikte gömülmüşlerdir. Türklerin atları ve silahları ile birlikte gömülmeleri, öldükten sonra dirilme inancının olduğuna delildir. Şamani Türkler kendilerinin cennete atlarıyla birlikte gideceklerine inanıyorlardı. En kıymetli hediye atı oluştururken, Allah'a ve ecdada yapılan kurbanlar arasında at yer alıyordu. Eski Türkler atın semavi bir menşeden geldiğine ve mukaddes olduğuna inanmaktaydılar. Göktürkler tarafından gönderilen armağanlar arasında güzel atlar çok önemli yer tutardı. Göktürklerin yükselişinden yıkılışına kadar aradan geçen 200 yıl içerisinde, Sui ve Tang sülalelerinin imparatorlarına gönderilen Göktürk armağan listesinde, atlara 40 kez rastlanmıştır¹⁸⁴.

VII-VIII. asır Türk devlet hayatında "at kültü" açıktan açığa Türk onomastiği ile muayyen bir bağ kurmuş bulunmaktadır. Lena nehri kıyılarındaki kayalar üzerinde resimleri tersim edilen ve Göktürk devletinin savunmasından, kahraman Kültigin'in savaşlarda bindiği atlar Türk onomastiğinde, yer bulmuş , birer ad ve ünvana malik idiler. Bunlar, daha fazla atların cinsine, rengine ve hususi özelliklerine göre vücuda getirilmiştir. Göktürklerin kullandığı on iki hayvanlı Türk takviminde

¹⁸³ Osman TURAN : a.g.e. , 114

¹⁸⁴ SADI YANG CHAO CHUN: a.g.m. , 752

bir yıl adı "at" manasına gelen "yund, yond" kelimesiyle adlandırılmıştır. Bu eski Türklerdeki "at kültü"nün canlı bir sembolüdür¹⁸⁵.

¹⁸⁵ Ahmet CAFEROĞLU: "Türk onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, X, (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953), 204,207

V. BÖLÜM

İSKİT, HUN VE GÖKTÜRK DİNİNİN MUKAYESESİ

A. İSKİT VE HUNLARIN BENZERLİKLERİ

Yunan tarihçilerinin bize anlattığı veya Yunan-İskit vazolarının bize gösterdiği İskitlerin, Çinli tarihçilerin tasvir ettiği veya Çinli sanatkarların çizdiği Hunlar, Göktürkler ve Moğollara kültür durumu ve umumi yaşayış tarzı bakımından benzediklerini gördüğümüzde şaşırılmamak gerekir. Bu iki grup arasında birçok törenin ortak olduğunu görmekteyiz, bu, gerek aynı hayat tarzının İskitlere ve Hunlara aynı çözüm yollarını sağlamasından, gerekse İskit toplulukları ve Hun topluluklarının aynı kültür sahası ile olan coğrafi temaslarının aynı uygulamaları vermesindendir.

Hunlarda olduğu gibi İskitlerde de hükümdarın mezarı üzerinde cariyeleri ve hizmetkarları katledilirdi. Herodot, İskitlerin düşmanlarının kafataslarını kaşların hizasından keserler, dışını köseyleyle, içini altınla kaplarlar ve kupa niyetine kullanırlar diye yazmaktadır. Ts'ien-Han-Şu aynı adetin Hunlarda da olduğunu belirtir¹.

İskitlerin hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adet ve ahlakları hakkında Hipokratüs tarafından verilen malumat Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanların aynıdır. Akideleri, defin merasimleri ve adatları Altaylılarınkinin aynıdır. Bunlar Türk "derme evlerinde" yani keçeden mamul kubbeli çadırlarda yaşamışlardır². Hunlar geyiğe eğilimli olduklarından totem kabul etmişlerdir. Geyik figürüne İskitlerde de rastlanmış olması onların da totem hayvanının geyik olduğu fikrinin oluşmasına neden olmuştur.

¹ Rene GROUSSET: Bozkır İmparatorluğu, (İstanbul : Ötüken Yayınları, 1999), 26,40

² A. Zeki Velidi TOĞAN: Umumi Türk Tarihine Giriş, I, (İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 34

1.Kurban : İskitler kurban olarak daha çok atı kesmişlerdir. Hunlarda da kurban olarak kesilen hayvanların başında at gelmektedir. Bunun yanında diğer hayvanların kesildiğini de görmekteyiz. Hem İskitlerde hem de Hunlarda domuz kurban olarak kesilmemiştir³. İskitler ve Hunlar kurbanlarını atalarına kesmişlerdir. Hunlarda kurbanlar atalarına, gök ile yere, ruhlarla Tanrılara diye bir sıra takip ederken İskitlerde böyle bir sıralama söz konusu olmamıştır. İskitlerde kurban verilen Tanrının adına dua edilirdi.

2. Kımız : İskitler ve Hunlar ata binmek ve kımız içmek gibi adetleri bakımından birbirlerine benzemektedirler⁴.

3. Ant İçme: Herodotos, İskitlerin ant içmeleri hakkında bilgi vermektedir. O, ant içenlerin toprak bir kabın içerisine şarap doldurup, kanlarını bunun içerisine karıştırdıktan sonra içtiklerini ve orada bulunan ileri gelen kişilere de ikram edildiğini belirtmektedir. İskitlerdeki bu merasim eski Türklerdeki ant içme merasiminin aynıdır. Bu merasim Asya Hunlarında da aynı şekilde yapılmaktadır. Hun hükümdarlarından Huhanye M.Ö.1. yüzyılın ortalarında Çin elçileriyle anlaşma yaptığı zaman şaraba kan karıştırarak içmiştir. İskitlerdeki dostlaşma merasimlerinde görülen kan karıştırma usulü tarih boyunca bütün Türk boylarında devam ettirilmiştir⁵.

4. Sanat : Çin'in kuzeybatısından Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahada meydana çıkarılan kurgan buluntuları İskit ve Hunlardaki sanat anlayışının benzerliğini göstermektedir. Bu sanata "hayvan üslubu" adı verilmektedir. İskit ve Hun Bozkır sanatkarları, ölümüne birbirleriyle mücadelede girmiş hayvanları tasvir etmektedir. Uzunların bükülmesi, yırtıcı hayvanların, akbabaların veya ayuların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik sanatın hoşlandığı konuları oluşturmaktadır. En çok kaplar, vazolar, levhalar ve süs eşyaları üzerindeki savaş sahneleri ve hayvan mücadelelerinde ileri teknik dikkati çekmektedir. Bu sanatın en

³ Sadri Maksudi : İskitler-Sakalar, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, 10

⁴ İlhami DURMUŞ: İskitler (Sakalar), (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993), 53

⁵ İlhami DURMUŞ: a.g.e., 88

belirgin özelliğini mücadele halinde olan hareketli figürler oluşturmaktadır. Orta Asya Türk sanatının özünü oluşturan Hayvan Üslubu da İskitlerde çok kullanılmış ve onlar tarafından geliştirilmiştir. Gerek seçilen konular ve gerekse bunların işlenişleri bakımından, İskit ve Hun sanatı birbirine çok yakınlık göstermektedir. Hatta bir merkezde imal edilip, değişik yerlerde ele geçen sanat ürünleri gibidirler. Bu yakınlık, İskit ve Hunların hayat tarzları ve aynı anlayışta sanatlarına da aksetmiş olduğunu göstermektedir. Bu durum, Hun sanatının İskit sanatının bir devamı olduğu fikrini akla getirmektedir⁶.

5. Mumyalama : Herodot, İskitlerin mumyalama gelenekleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Hanları, hakanları, hatunları, uluları mumyalama geleneği İskitlerde görülmektedir. Bu gelenek Hunlarda da görülmektedir.

6. Ölü Gömme: Hunlar ve İskitler ölümlerini gömmek için tabut kullanmışlardır. Hunların tabutları iki katlı olup iç ve dış tabut olarak ayrılmaktaydı. Bu tabutların üzeri altın ve gümüş işlemeli kumaşlarla örtülmekteydi⁷. İskitlerin tabutları ise ahşaptan yapılmaktaydı. Ancak İskitlerde Hunlardaki kadar tabut kullanılmamıştır. Hunlarda ve İskitlerde kurganlar ön plandadır. Birbirinin benzeri denilebilecek bir sanat anlayışına sahiptirler. Kurganların içinden çıkarılan eşyalarda da birbirine benzerlikler vardır. Hunlar ve İskitler ölümlerini gömmek için yılın belli zamanlarını tercih etmişlerdir. Tercih edilen zaman ise incelediğimiz her iki dönemde de ilkbahar ve sonbahardır. Cesetlerin her iki dönemde de bekletilmesinin nedeni büyük inşa edilmesindendir. Bundan dolayı da hem Hunlarda hem de İskitlerde mumyalamanın yapıldığını görmekteyiz. Bunu her iki döneme ait olan kurganlardan çıkarılan mumyalanmış cesetler doğrulamaktadır.

7. Kurganlar: Ölen kimsenin cesedinin konulduğu büyük mezarlardır. Hunlarda ve İskitlerde de kurganlara rastlanılmaktadır. Hunlarda ve İskitlerde kurganların içine konulan eşyalarda benzerlikler vardır. cesetlerin yanlarında

⁶ İlhami DURMUŞ: a.g.e. , 93,94

⁷ Abdülkadir İNAN: *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, (Ankara : TTK Basımevi, 2000, 177

atlarının gömüldüğü görülmektedir. Atlara ait üzengi, eyer takımı vb. eşyalar da kurganlardan çıkarılmıştır. Bunun yanında sanatsal özellik taşıyan kaba formlu eşyalar da bu kurganlardan çıkarılmıştır.

8. Kültler: Hem Hunlarda hem de İskitlerde atalar kültü vardır. Diğer kültürler sadece Hunlarda bulunurken İskitlerde görülmemektedir.

9. At: İskitler atı ehlileştiren bir kavimdir. Daha küçük yaşlardan itibaren ata binmeyi öğrenmişlerdir. Hunların da atla ilgili geçmişleri İskitlerinkinden farklı değildir. Hunlar da daha küçük yaşlardan itibaren ata binmeyi öğrenmişlerdir. At bozkır kavimlerinin yaşamlarında önemli bir yer tutmuştur. Her iki kavim de atı kullanmış, mezarlarına ölen kimsenin yanına gömmüşlerdir. Her iki kavim de atı kurban olarak kesmişlerdir.

10. Şamanizm: İskitler ve Hunlar büyüye, sihre, kahinliğe, tılsıma inanan kavimlerdir. Bundan dolayı da her iki kavimde de şamani unsurlar yer almıştır. Hunlardaki kamlar ile İskitlerdeki büyütçüler şamani unsurları uygulayan kimselerdir. Herodot'un verdiği bilgilere göre İskitler büyüye dinden fazla önem vermişlerdir. İskitlerin rahiplerinin yerine şamanlar vardı ki bunlar sögüt dalına bakarak hakikati söyleyen kimselerdi. İskit dininde Şamanizm ile beraber görünen unsurlar Türk-Moğol kültür tarihinde de bulunmaktadır. İskitlerin inandıkları ruhlar ve Tanrılar aleni eski Türk dininde bulunan motiflerle benzerlik göstermektedir⁸.

B. İSKİT VE GÖKTÜRKLERİN BENZERLİKLERİ

İskitler ile Göktürklerin birbirleriyle benzer noktaları vardır. bu benzerlikleri değişik alt başlıklar halinde incelememiz mümkündür.

1. Tanrı Anlayışı: İskitlerin ilahiyatına dair malumat İskitlerin Türklüğünü gösteriyor. Başlıca ilah üçtür: Papaeuç (gök ilahı), Apia (Yer ilahı) ve Tabiti (Ev ve

⁸ İlhami DURMUŞ: a.g.e. ,52,84

aile ilahı). Eski Türklere ait bütün eski membalar Gök ilahı (Tengri) ile yer ilahı (Yersub) dan bahsediyorlar. Mesela Orhun kitabelerinde şu cümleleri okuyoruz: "Yukarıda Türk Tanrısı ve Türkün mukaddes Yer-Sub'u şöyle Demiştir: "Türk milleti yok olmasın, millet olsun. Bu iki ilahtan başka Türklerde bir de (Umay) isminde ev hayatına ve çocuklara bakan bir kadın ilahe vardı. İskitlerin Tabiti dedikleri ilahe muahhar Türklerin Umay'larına tekabül etse gerektir⁹.

2. Ölü Gömme: İskitlerin matem ve tedfin merasimi kadim Türklerde görülen merasimin aynıdır. Orhun kitabelerinde Göktürklerdeki tedfin merasimi hakkında şu bilgiler yer almaktadır: "Babam Han it yılının 10. ayında 26. gününde vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedinci gününde ben defin merasimi yaptırdım, (defin merasimine iştirak etmek üzere) Çin ülkesinden Lisün-Tai-Sengün'ün riyaseti altında beş yüz kişilik bir heyet geldi. Çinliler pek çok ıtriya, altın, gümüş getirdiler. Tedfin için misk getirdiler. Sandal ağacı getirdiler. Bütün halk saçlarını tıraş ettiler, kulaklarını ve (yanaklarını?) yaraladılar. Milletler iyi atlar getirdiler ve pek çok kara samur, mavi teyün kürkleri getirip koydular. Bu metinden de anlaşıldığına göre Bilge Han vefatından ancak yedi ay sonra tedfin olunmuştur. Çinlilerin defin için misk, ıtriya ve sandal ağacı getirmiş olmaları İskitler gibi Göktürklerin de ölülerini yere gömdükleri zaman tahnit ettiklerini gösteriyor. İskitlerin hem matem alameti olarak saçlarını tıraş etmeleri hem kulak ve yüzlerini yaralamaları, hem meyyitlerini tahnit etmeleri, hem ölüm anile tedfin zamanı arasında uzun bir müddet geçmesine riayet etmeleri Türklerdekinin aynı olduğu görülmüyor. İskitlerin mezarlar üzerine taş ve topraktan bir tepelik (kurgan) yapmaları da bu benzerliklerdendir¹⁰. Anlaşılan İskitlerdeki ölü gömme gelenekleri Göktürklerde aynen tatbik edilmiştir.

3. Gelenek ve Görenekler: İskitler kendi gelenek ve göreneklerine bağlı olan bir kavimdir. Göktürkler de gelenek ve göreneklerine bağlıdır. Göktürklerin gelenek ve göreneklerine bağlı olduklarını Orhun kitabelerinden öğrenmekteyiz. İskit

⁹ İlhamî DURMUŞ: a.g.e. ,

¹⁰ Sadri Maksudi: a.g.e., 12

ve Göktürklerin gelenek ve göreneklerine bağlılıkları onlar arasındaki benzerliği göstermektedir.

4. Mumyalama: İskitlerde Herodot'un verdiği bilgiler doğrultusunda mumyalama geleneğinin olduğunu bilmekteyiz. Bu gelenek hanlara, hakanlara, ulu kişilere yapılmıştır. Göktürklerde de bu gelenek görülmektedir.

5. Kurban: İskitler ve Göktürklerin kurban etme konusu ile ilgili ortak özellik her iki kavim tarafından da atın kurban olarak kesilmesidir. Her iki kavim de kanlı kurban olarak atı tercih etmişlerdir. Kurban hayvanı olarak seçilen atın kanının akıtılmamasına özen gösterilmiştir. Herodot'un İskitlerdeki kurban merasimi ile ilgili verdiği bilgiler arasında kurban edilen hayvanın boynuna bir kement geçirildiği ve bu kemendin bir değnek ile çevirerek sıkıldığı ve hayvanın boğarak öldürüldüğü bilgisi yer almaktadır¹¹. Göktürklerde de kurban edilen hayvanın kanının akıtılmamasına dikkat edilmektedir. Kurban edilen hayvanın kemikleri köpeklere verilmemekte, kemikler ateşte yakılmamakta veya yere gömülmemektedir.

6. Mezar: Göktürk mezarları, kıymetli madenlerden yapılmış kemerler, süs eşyaları, silahlar ile dolu idi. Bu yüzden Göktürk mezarları canlı birer hazine konumundadır. İskit mezarları da Göktürklerinkinden farklı değildir. İskitlerin mezarları şatafatlı bir şekilde bezenmiş silahlar, gösterişli koşum takımlarıyla, altın ve gümüş vazolarla ve çeşitli takılarla (şakak pendants, büyük nişanlar, yüzükler vb) tika basa doluydular. Bu durum mezarları cazibe merkezi haline getirmiş, soyguncuların iştahını kabartmıştır.

7. Şamanizm: İskitler; büyüye, sihire ve tılsımların gücüne inanırlardı. Yani Şamanlık İskitlerde mevcuttu. İskitler hayatları boyunca tabiatta karşılaştıkları korkunç ve garip tabiat olaylarını iyi ve kötü ruhlara atfetmişlerdir. İskitlere göre tapınılan ve mukaddes kabul edilen her cisim bir ruh taşımaktadır. İskitlerin dininde

¹¹ HEREDOTOS: Herodot Tarihi, (İstanbul : Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002, 217

görünen unsurlar aynen, Türk-Moğol kültür tarihinde de bulunmaktadır¹². VIII. Yüzyılın sonlarına kadar Orta Asya'da Şamanizm hükümlanlığını sürdürmüştür. Göktürklerin mensup olduğu Tek Tanrılı Gök Dini içerisinde şamanist unsurlar yer almıştır. Bu yönüyle iki kavim birbirine benzer özellikler göstermektedir.

C. HUNLAR VE GÖKTÜRKLERİN BENZERLİKLERİ

1. Kurban: Hunlar ve Göktürkler kurban olarak atı kesmişlerdir. Bunun yanında koyun, sığır gibi hayvanlar da her iki kavim tarafından kurban olarak kesilmiştir. Her iki kavimde de kurban kesme merasimlerinde hakanları görmekteyiz. Göktürklerde kurban atalar mağarasında hakanın gözetiminde kesilmektedir. Hunlar da doğu yönünde bulunan bir tapınakta atalarının ruhlarına kurbanlar kesmektedirler. Her iki kavimde de insan kurban edilip edilmediğı ile ilgili tartışmalar yaşanmaktadır. Ancak her iki kavimde de insan kurban edilmediğı kanaatindeyiz.

2..Tapınma: Hunların ve Göktürklerin tören ve ayinlerini yaptıkları bu iş için ayrılmış yerleri mevcuttur. Hunların tapınakları ile ilgili olarak Çin kaynakları bilgiler vermektedir. Hun hakanının karargahında da bir tapınağın olduğı yine Çin kaynaklarının verdiğı bilgiler arasında yer almaktadır. Göktürklerde de tapınma ulusal mekan halini almış olan Demir dağ- Altın dağ gibi kutsal dağların tepelerinde yapılmaktadır. Bunun yanı sıra Göktürklerde zafere çıkılırken mabette yapılan zafer duası da söz konusudur¹³.

3. Dua: Hem Hunlarda hem de Göktürklerde ferdi dua yapıldığını görmekteyiz. Toplu halde yapılan dualar ise her iki kavmin duası arasındaki farkı yansıtmaktadır.

4. Tanrı Anlayışı: Hunlar ve Göktürklerde gökle alakalı olmak üzere tek bir Tanrı anlayışı vardır. Hunlar ve Göktürkler inandıkları Tanrı'yı "Tengri" kelimesi ile

¹² İlhami DURMUŞ: a.g.e. ,52,84

¹³ Osman TURAN: *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, (İstanbul : Boğaziçi Yayınları, 1994) , 53

ifade etmişlerdir. Hunlarda ve Göktürklerde kağanın tahta Tanrı tarafından oturtulduğuna inanılmaktadır. Bu anlayış her iki kavim arasındaki bir başka benzerliktir.

5. Mumyalama: Hunlar ölümlerini yılın belirli zamanlarında gömerlerdi. Genellikle ölü gömme ilkbahar ve sonbaharda yapılırdı. Bunun nedeni ise büyük kurgan inşa edilmesi idi. Kurganlar inşa edilene kadar cesetler mumyalanmıştır. Bunu kurganlardan çıkarılan mumyalanmış cesetler doğrulamaktadır. Erkek ve kadın cesetlerinde, boynun arka kısmında sivri madeni bir kalemle açılan bir delikten beyin boşaltılarak boşalan kısmın içine kokulu otlar, kozalak ve toprak doldurulmuştur. Hun kurganlarından çıkarılan mumyalanmış cesetlerin karın kısımları yarılmış, iç uzuvları çıkarılmış durumdadır. Boşaltılan kısmın için parçalanmış ağaç kökleri, şekillikler, kokulu otlar ve toprakla doldurularak mumyalanmıştır. Cesedin çürümesini önlemek için de sıvı bir ilaç kullanılmıştır¹⁴. Göktürklerde de Hunlardaki gibi yılın belirli zamanlarında ölü gömme gerçekleştirilmiştir. Göktürklerde birisi ilkbaharda veya yazın ölmüşse gömmek için "yaprakların sararmasını" beklerler. sonbahar veya kışın ölmüşse, ilkbaharı, "otların çıkmasını" beklerler. Göktürklerde ölümler mumyalanır, sonbaharda veya ilkbaharda gömülürdü¹⁵.

6. Cenaze Töreni: Hunların ve Göktürklerin cenaze törenleri hakkında Çin yıllıklarından bilgiler edinmekteyiz. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Hunlarda ölen kişi çadıra konulmaktadır. Göktürklerde de, ölen kimse çadıra konulmaktadır. Hunlarda cenaze töreninin yapıldığı gün akrabalarla yakınları bir kurban sunmaktadırlar. Göktürklerde de ölen kimse için kurbanlar sunulmaktadır.

7. Yas: Ölen kimse için duyulan acı farklı şekillerde ve farklı merasimlerle ifade edilmiştir. Hunlarda biri öldüğünde yas alameti olarak saçlarını kesmişlerdir. Kahramanlar için gözyaşı dökmez, yüzlerini yaralayarak kan akıttırlardı. Hunların kesilen saçları diğer kıymetli eşyalarla birlikte mezarın içine konulmuştur. Urga

¹⁴ Marcel BRION: *Hunların Hayatı*, (İstanbul : Orkun Yayınları) 274,276,277; Nejat DİYARBEKİRLİ: *Hun Sanatı*, (İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1972), 65

¹⁵ Hikmet TANYU: *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980), 46

civarında Noyin-Ula'da bulunan bir Hun mezarında ipek örtüye sarılı 17 saç örgüsü bulunmuştur¹⁶. Göktürklerden birisi vefat ettiği zaman vefat eden kimseyi çadıra koyarlar. Oğulları, torunları, erkek-kadın bütün diğer akrabaları çadırın önünde toplanıp vefat eden kimse için at ve koyun kurban ederler ve çadırın önünde kurbanları bırakırlardı. Sonra yedi defa atla çadırın etrafını dolaşırlar, bu sırada yüzlerini bıçakla keserlerdi. Kanlar gözyaşları ile beraber akardı¹⁷. Defin merasiminde ölü, bir çadırın içine konduktan sonra atlarla dokuz defa çadırın etrafı dönülürdü¹⁸. At koşturma bitince, ölünün bütün eşyaları, atı ile birlikte yakılır ve geriye kalan, kemikleri toplanırdı. Asıl büyük kurban törenleri ile diğer şenlikler, ölünün kemikleri mezara konduktan sonra yapılırdı. Bundan sonra yine at yarışları yapılırdı¹⁹.

8. Mezar: Hunlarda ve Göktürklerde ölen kimse için mezar yapıldığını görmekteyiz. Göktürklerde ve Hunlarda mezarlar genellikle gizli olarak yapılmıştır. Göktürklerde mezarın içinde gizli odalar ve odaların içinde gizli bölmeler vardır. hakanların, hanların, yüksek rütbeli kişilerin mezarları tamamen gizli yapılmıştır. Mezarların içinde ölenin katıldığı savaşları tasvir eden resimler bulunmaktadır. Hun, Göktürk ve Avar mezarları, kıymetli madenlerden yapılmış kemerler, süs eşyaları, silahlar ile dolu idi. Türk mezarları adeta birer hazineyi andırmaktadır. Türk mezarlarının bu hali soyguncular için mezarları cazibe haline getirmiştir²⁰. Hunlarda ölü hediyeleri bakır, gümüş ve demirden yapılmış süs eşyası, silahlar ve koşum takımıyla atlardan ibarettir. Her mezarda bir veya iki at iskeleti bulunuyor. Bazı mezarlarda atlar kütüklerden yapılmış çit içindedir. Atların bulunduğu yerde çok ince

¹⁶ Ekrem SARIKÇIOĞLU: *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, (İstanbul : Bayrak Yayıncılık, 1983), 96; Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, (İstanbul : Rağbet Yayınları, 2003), 108

¹⁷ Wolfram EBERHARD: *Çinin Şimal Komşuları*, (Ankara : TTK Basımevi, 1996), 86; Bahaeddin ÖGEL: *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (Ankara : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1997), 767

¹⁸ A. Kemal MERAM: *Göktürk İmparatorluğu*, (İstanbul : Milliyet Yayınları, 1964), 133; Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 157

¹⁹ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 760; *Türk Ansiklopedisi*, Ölü Gömme Maddesi, C. XVIII, 13,14; Abdülkadir İNAN: a.g.e., 177,178; P.Wilhelm SCHMİDT: "Tukue'lerin Dini", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 74,75

²⁰ Mehmet ERÖZ: "Türk Topluluklarının Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 66

işlenmiş ve muhtelif resimler hakkedilmiş toka, levhacıklar, üzengi, gem gibi koşum takımlarından kalıntılar elde edilmiştir²¹.

9. Vatan Kültü: Türklerde vatan kültürü gelişmiş durumdadır. Bundan dolayı Türkler vatanlarına kutsallık izafe etmişlerdir. Bu Hunlarda ve Göktürklerde değişik biçimlerde ortaya çıkmış bir kültür konumundadır. Hun hükümdarı Mete'den karısını isteyen Çinlilere Mete karşılık vermeksizin karısını vereceğini beyan etmiştir. Yine Mete'den atını isteyen Çinlilere karşılık konulmaksızın atın verilebileceği kabul edilmiştir. Çinlilerin Mete'den kutsal vatan toprağını istemeleriyle Mete vatan toprağının kutsal olduğunu ve bunun verilemeyeceğini bildirmiştir. Hunlardaki kutsal vatan anlayışına Göktürklerde de rastlamaktayız. Göktürklerde devlet ve milletin toprağını meydana getiren yerler ile sular mukaddes idi. Göktürklerdeki kutsal yerler ve sular Göktürk kitabelerinde "Iduk yer sub" olarak ifade edilmiştir. Göktürklerdeki bu yer ve sular Tanrı değil; sadece birer "kutsallık" idiler²². Göktürk kitabelerinde kutsallık ifade eden dağ, orman, ırmak gibi yer-su tabirleri vatan kültürüne dönüşmüştür. Göktürkler kutsal yerlerini "Iduk" sıfatı ile ifade etmişlerdir. Dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç-orman, kaya kültürleri Eski Türk Yazıtlarında "yer-sub" adı altında toplanmıştır. Bununla beraber bu yazıtlarda Iduk (yani mübarek, mukaddes) sıfatıyla zikredilen Tamag Iduk, Iduk Baş gibi dağ, ormanlık yahut su adları geçmektedir²³. "Iduk yer-sub" ifadeleri ile Türk vatanının kutsallığı belirtilmektedir. Bu kutsallık içerisinde vatana karşı duyulan sevgi ve bağlılık vardır.

10. Gök Tanrı Kültü: Hunlar ve Göktürkler Gök Tanrı inancına sahip kavimlerdir. Her iki kavim de inandıkları Gök Tanrı inancından dolayı Gök Tanrı'ya inanmaktadırlar. Gök Tanrı'ya inanan Hunlar yılın muayyen zamanlarında Gök Tanrı'ya sunmuşlardır. Göktürk kitabelerinde "yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer ve ikisi arasında insanoğlu kılındı.." ifadeleri Gök Tanrı'yı ifade etmektedir. Bundan dolayı Göktürklerde kurbanlar gök için Gök Tanrı adına kesilmiştir. Her iki kavimde de Gök Tanrı inancı vardır.

²¹ Abdülkadir İNAN, "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", *Belleten*, XI, 569,570

²² Bahaeddin ÖGEL: a.g.e., 415,420,421,422,702,703

²³ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 48; Osman TURAN: a.g.e., 88

11. Atalar Kültü: Hunlar ve Göktürkler yılın belli zamanlarında atalarına kurbanlar vermişlerdir. Asya Hunlarının her yıl mayıs ayının ortalarında atalarına kurbanlar sundukları bilinmektedir. Göktürkler de Hunlarda olduğu gibi yılın 5. ayında yani Mayıs ayının ikinci yarısında Tanrıya ve Atalara kurban takdim ediyorlardı²⁴.

12. Dağ Kültü: Hunlarda ve Göktürklerde dağlar kutsal kabul edilen yerlerdir. Dağların kutsal olarak kabul edilmesi bu yerlerin her iki kavimde de Tanrı Makamı olarak kabul edilmesindendir. Dağların Hunlar ve Göktürkler tarafından Tanrı Makamı olarak kabul edilmesinin nedeni dağların Gök'e daha yakın olmasından olsa gerektir²⁵.

13. Mağara Kültü: Çin kaynakları Büyük Hun Devletinde bir ata mağarasının bulunduğunu haber veriyorlar. Bu kutsal mağaraya kamlarla birlikte devlet erkanı da saygı gösteriyor ve senenin belli aylarında orayı ziyaret ediyorlardı²⁶. Göktürklerde de kutsal mağara anlayışı vardır. Göktürk menşee efsanesinde yer alan dişi kurt çocuğundan türeyen kurt ata efsanesi Göktürk mağara kültürü bünyesinde değerlendirilen bir motiftir. Bu motif içerisinde dişi kurdun çocuğu mağaraya götürmesi ve Göktürklerin orada türedikleri anlatılmaktadır. Türklerin atalarının çıktığı bu mağaralara devletçe saygı törenleri yaptıkları bilinmektedir. Göktürkler senenin belirli günlerinde kendi kağanlarının başkanlığında bu ata mağaralarına giderler ve atalara saygı gösterirlerdi²⁷.

14. At: At Hunlarda ve Göktürklerde hem savaşlarda kullanılan hem de diğer alanlarda kullanılan bir araçtır. Bundan dolayı at hem Hunlarda hem de Göktürklerde vazgeçilmez bir durumdadır. En önemli anlaşmalar dahi at üzerinde gerçekleştirilmiştir. Her iki kavimde de önemli olan at kutsi bir mahluk

²⁴ Sadettin GÖMEÇ: "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", Tarih Araştırmaları Dergisi, (Ankara : 2003) , 87; Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 80

²⁵ Osman TURAN: a.g.e. , 52

²⁶ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 84

²⁷ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 84; Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. , 762

sayılmaktadır. Hunlar ve Göktürkler atı mübarek sayıyor; hakan ve kahramanlar gibi onu da gökten inmiş bir varlık sanıyorlardı. VI. Asırda Göktürk hakanı İşbara Han "size ilahi menşeden gelen atlar takdim edilecektir" derken atın kutsiyetine değinmiştir²⁸. Hunlar ve Göktürkler atı mezarlarına da koymuşlar, kurban olarak atı kesmişlerdir.

15. Din: Göktürklerin Tanrısal ve dinsel inançlarının kaynağı olan Gök Dini, eski bir geçmişte, "her şeyi var ve yok eden Tek Tanrı'yı en yüce değeri ve anlamıyla dile getirmiştir"²⁹. Hunlar da Tek Tanrılı bir gök dinine inanmaktadırlar. Hunların dinleri, Tengri'ye tapma ve bazı kutlu dağların hayranlığından ibaret bir Şamanizm gibi gösterilse de Şamanizm bir din değil, sihri bir yaşam biçimidir. Bu yaşam biçimi Hunlarda ve Göktürklerde görülmektedir. Her iki kavmin dini yaşamı hakkında Çin kaynaklarından bilgiler edinmekteyiz. Hunlar ve Göktürkler kendilerini Allah'ın ordusu olarak kabul etmektedirler.

Hun dini ve Göktürk dininin ne olduğu üzerinde çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bunların arasında totemizm yer almıştır. Ziya Gökalp'e göre Göktürkler aşiretler halinde yaşadıkları ilk devirlerde totemizm dinine inanıyorlardı³⁰. Hunlarda gelişen hayvan üslubu ve atalarının tabiat üstü kuvvetlere inanmalarından dolayı Hunlar da totemizm inancını benimsemişlerdir. Her iki kavimde de totem hayvanı olarak kurt karşımıza çıkmaktadır. Hunlarda dişi bir geyik de totem olarak kabul edilmiştir³¹.

16. Budizm: Hunlar ve Göktürkler Tek Tanrı inancına dayalı Gök Dini'ni kabul etmiş iki kavimdir. Her iki kavim de Gök Dini'ne inanmalarına rağmen farklı nedenlerle değişik dinlerin etkisinde kalmışlardır. Her iki kavmin de ortak olarak etkilendikleri din Budizm'dir. Budizm Orta Asya'ya yayılma imkanı bulduğunda Hunlar tarih sahnesindedirler. Budist misyonerlerinin faaliyetleri neticesinde

²⁸ Osman TURAN: a.g.e., 114

²⁹ A.Kemal MERAM: a.g.e., 126, 128

³⁰ Ziya GÖKALP: Milli Tettebbular, S. 3, 386

³¹ Nejat DİYARBEKİRLİ: a.g.e., 119

Hunların bazı boyları IV. Yüzyılda Budizm'i kabul etmişlerdir³². Göktürkler de ticari faaliyetleri neticesinde ülkelerine tüccarlarla birlikte gelen misyonerlerin etkisinde kalmışlardır. Göktürk kağanı Mukan Çin Konfüçyanizmi, Taoizm, Zerdüştlük ve Hıristiyanlığın kültürel etkisinin önüne geçebilmek için Budizm'i kabul etmiştir. Tapo Kağan bir rahibin tesiri ile Budist tapınağı yaptırıp Buda heykeli diktirmiştir. Taspar Kağan da Budizm'i kabul etmiş ve Budizm'in yayılmasına izin vermiştir.

Ç. İSKİT VE HUNLARIN FARKLILIKLARI

1. **Tanrı Anlayışı:** Hunlar tek Tanrı inancına sahip bir yapıdadırlar. Onların inançları Gök Tanrı merkezlidir. Dinlerini tarif ederlerken Gök Tanrı dini olarak nitelendirmektedirler. Hunlar bundan dolayı tek Tanrı inancına sahiptirler. Mukayesesini yaptığımız İskitlerde ise çok tanrılı bir yapı göze çarpmaktadır. Bu İskitler hakkında önemli bilgiler veren Herodot'un eserine de yansımıştır³³.

2. **Ölü Gömme:** Hunların ölü gömme geleneklerini Çin yıllıkları bilgi verirken³⁴, İskitlerin ölü gömme geleneklerini Herodot bildirmektedir. Hunlar ve İskitler mezarlarına atlarını da gömmüşlerdir. İskit mezarlarında Hun mezarlarındakinden farklı olarak kuyruğu düğümlenmiş at cesetlerine rastlanılmıştır. Mezarlarda at cesetlerinin bulunması eski bir gelenektir.

3. **Tapınma:** Hun kültürü hakkında bilgi veren Çin kaynakları Hunların tapınaklarından bahsetmektedirler. Hun hakanı bu tapınakta her yılın başında düzenli olarak ayin yapmaktadır. İskitlerde ise buna benzer bir tapınak söz konusu değildir. İskitlerde savaş tanrısını yere çakılmış bir kılıç temsil ederdi. Bu kılıca kırım ortasında tapılmaktadır³⁵.

³² Emel ESİN: "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", *Türk Kültürü*, VI/70, 776

³³ Abdülkadir İNAN: "Eski Türklerde ve Folklorda Ant", *A.Ü. DTCF Dergisi*, 279; HEREDOT: a.g.e., 216

³⁴ Abdülkadir İNAN: a.g.e., 177

³⁵ Adile AYDA: *Türklerin İlk Ataları*, (Ankara : Ayyıldız Matbaası, 1987), 199

4. Töz: Çin kaynakları Hunlar hakkında bilgi verirlerken M.Ö. 121 yılında savaş esnasındaki bir Hun karargahından ele geçirilen ganimetler arasında altın bir idolün bulunduğundan bahseder. Hun prensine ait olan bu karargahta ele geçirilen altın idol karşısında Hun prensinin Gök Tanrı'ya dua edip ona kurban sunduğu belirtilmektedir³⁶. Bu altın idolün yanında Hunlarda kurt, geyik, grifon, ejder biçiminde idoller de yer almakta olup³⁷ İskitlerde mevcut değildir.

5. Falcılık: İskitler hakkında bilgi veren Herodot, İskitya'da büyücülerin varlığından haberler vermektedir. Herodot, İskitlerin büyücülerinin söğüt dallarına bakarak gelecekte haber verdiklerini, bu uygulamaların İskitya'nın hemen her evinde yapıldığını belirtmektedir. Büyücülükle uğraşanlarına Enareler denildiğini bilmekteyiz³⁸. İskitlerde falcılık olayına rastlamamıza rağmen Hunlarda falcılık yapıldığını kayıtlarda görememekteyiz.

6. Dua: Hun hakanı sabahleyin otağından çıkar, şafakla birlikte, eğilip, güneşe saygı gösterirdi. Batıda, yeni ayın doğuşu sırasında da, aya doğru saygı ile eğilip, (secde) ederdi. Diz çöktüğü zaman, "sol elini" saygıdeğer yöne çevirir, "yüzünü de kuzeye" dönerdi³⁹. Hunların düşman şehrini fethettikten sonra göğşe yönelik bir haykırış ve içten gelen bir şükür eyleminde bulunduklarını bilmekteyiz. Bu durum Hunlarda mevcut bulunan dua anlayışını bize göstermektedir. Hunlarda gördüğümüz bu dua formunu İskitlerde görememekteyiz.

7. Cenaze Töreni: Çin yıllıklarının verdiği bilgiler doğrultusunda Hunların cenaze törenlerinde ceset yedi gün süreyle yerinde kalmakta ve bu süreden sonra cenaze töreninin tarihi saptanmaktadır. Hunlarda ölen kimsenin cesedi çadıra konulurken İskitlerde cenaze merasim alayı tarafından dolaştırılmaktadır.

8. Yoğ Aşı: İskitlerde ölen kişinin ardından ölü yemeği verilmektedir. Aş töreni ile ilgili olarak II. Yüzyılda Yunanlı filozof Lukianos Samosatos'un

³⁶ Adile AYDA: Eski Türk Dini Tarihi, 3

³⁷ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e. , 111

³⁸ Adile AYDA: Türklerin..., a.g.e. , 197

³⁹ Bahaeddin ÖGEL: a.g.e. , 90

diyalogunda İskitlerin yoğ aşı adeti konu edilmektedir. İskitlerde ölen kimse için yoğ aşı yapılırken Hunlarda ölen kimse için yoğ aşı yapıldığına kayıtlarda rastlanılmamaktadır.

9. Yas: Hunlar ölen birisi için duydukları acıyı belirtmek için farklı merasimler yapmışlardır. Yüzlerini yaralayarak kan akıtmak suretiyle Hunlar acılarını yansıtırken İskitlerde buna benzer bir uygulama göze çarpmaz.

10. İskit Dini-Hun Dini: Hunlar Tek Tanrılı bir gök dinine inanmaktadırlar. Bunun yanı sıra Hunlarda; gök, güneş, ay, yer-su, atalar kültü kuvvetle yaşamaktadır. Hunlarda "Tengri" kavramı dini formun en belirgin tarafıdır⁴⁰. Hunlarda gerçek bir dini hayat vardır. insanların hayatına tesir eden yüksek varlıklar mevcuttur ve bunlara insanlar tarafından dua, kurban ve merasimlerden meydana gelen bir kült yapılmaktadır⁴¹. İskit dinine gelince onların dinleri hakkında Grek kaynakları pek bilgi vermez. İskitler Med-Pers inançlarını değiştirecek Zerdüş dinine ve Zerdüşlüğün yarattığı yeniliklere yabancı kalmışlardır. Diğer bir deyişle İskitler Med-Pers inançlarını devam ettirmişlerdir. Hunlar değişik kültürlerin etkisi altında kalmışlardır. Bunun en önemli nedeni de Hunların konar göçer bir özellikte olmasıdır. Hunlar bu özelliklerinden dolayı Orta Asya coğrafyasında yayılma imkanı bulan Budizm ve Hristiyanlık gibi dinlerin etkisi altında kalmışlardır. İskitlerde ise bu dinlerden etkilenme söz konusu değildir.

D. İSKİT VE GÖKTÜRKLERİN FARKLILIKLARI

1. Kurban: Göktürklerde kurban kesme merasimlerinde hakanları görmekteyiz. İskitlerde ise buna benzer bir uygulama görülmemektedir. Göktürklerde kurban her yıl mağaralarda Hakan'ın gözetiminde kesilmektedir. Göktürklerdeki kurban merasimlerini İskitlerden ayıran başka bir unsur da Göktürklerde kesilen hayvanların derilerini-başlarını, ayak ve kuyruklarıyla beraber

⁴⁰ İsmail TAŞ: *Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji*, (Konya : Kömen Yayınları, 2002) , 20

⁴¹ P. Wilhelm SCHMIDT: "Eski Türklerin Dini", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 89

sırıklara asmalarıdır. Buna benzer bir uygulamaya İskitlerde rastlayamıyoruz. Göktürklerin ongunu öküz olduğundan öküzün de kurban edildiğini görmekteyiz. Göktürklerdeki öküz kurbanı büyük Tanrı için yapılmaktaydı⁴².

2. Tapınma: İskitlerde ve Göktürklerde farklı ibadet biçimlerine rastlamaktayız. Her iki kavimde de ibadet edilmesi meselesi benzerlik arz etse de birbirinden farklıdır. Göktürkler Çin kaynaklarının bildirdiğine göre "Fu-yun-se" adındaki bir tapınakta ibadetlerini yapmaktadırlar. Göktürklerin başka bir ibadethaneleri ise ecdat mağaralarıdır. Ecdat mağaralarının yanı sıra mukaddes dağlar, yer ve sular, hakanın otağı ve obalar dini merasimlerin yapıldığı yerlerdir⁴³. İskitlerdeki tapınma konusunu ise İskitlerde savaş Tanrısını temsil eden bir kırım ortasındaki kılıca tapılması teşkil etmektedir⁴⁴. Göktürklerde gördüğümüz kurt, geyik, grifon ve ejderha biçimindeki varlıklar İskitlerde görülmez. Göktürkler Tanrı'ya ellerini açarak ibadet edip dualar ederlerken İskitlerde buna benzer bir dua biçimini görememekteyiz. Göktürkler ibadet, yakarış ve yarlıganma dileklerini, gece ve gündüz, her istedikleri yerde sesli-sessiz, toplu yada tek olarak yaparlardı⁴⁵. İskitler mabetlerini ufak ağaç yığınlarından yaparlar, mabedin tepesine de bir demir kılıç dikerler. Her sene İskitler harp ilahına at ve sair hayvanları kurban ederler⁴⁶.

3. Falcılık: İskitlerde ve Göktürklerde falcılık önemlidir. Her iki kavim arasındaki fark ise falcılığın yapılış şeklidir. Göktürklerde en meşhur falcılık kürek kemiği falcılığı iken İskitlerde en yaygın fal şekli söğüt dallarına bakılarak yapılanıdır. Ayrıca İskitlerdeki önemli bir fal biçimi ıhlamur yaprağına bakılarak yapılanıdır. İskit hekimleri bir hastalığın tedavisi hakkında haber verirlerken ıhlamur yaprağına bakarlardı.

4. Tanrı Anlayışı: Göktürklerde tek Tanrılı bir yapı mevcut iken İskitlerde çok Tanrılı bir yapı ile karşılaşırız. Göktürkler Gök Tanrı Dini'ne mensup

⁴² Abdülkadir İNAN: a.g.e. , 6; Hikmet TANYU: Türklerin Dini Tarihçesi, (İstanbul : Burak Yayınları, 1998) , 27

⁴³ Osman TURAN: a.g.e. , 53

⁴⁴ Adile AYDA: Türklerin..., a.g.e. , 199

⁴⁵ A. Kemal MERAM: a.g.e., 130,131

⁴⁶ Sadri Maksudi: a.g.e. , 5

olduklarından bir tek Gök Tanrı'sına inanmışlardır. İskitlerin Tanrıları ise birden fazladır. Bu yönü ile iki kavim birbirinden farklılık arz etmektedir. Göktürkler havaya, suya, ateşe, toprağa ve yere saygı göstermişler fakat Gök Tanrı'ya gösterdikleri ibadet ve imanı diğerlerine göstermemişlerdir. Göktürkler tanrılarının tasvirlerini keçeden yaparlar ve deri torba içinde saklardı. Bu tasvirleri iç yağı ile yağlardı. İskitlerde ise buna benzer bir uygulama görülmemektedir. Göktürkler ceza ve ödülün Tanrı tarafından verildiğine inanmaktadırlar. İskitlerde ise sadece Tabiti, "Sülale veya Aile Tanrıçası" sanatlarında tasvir edilmiştir. Bronz çağında, Urallar ve Dinyeper nehri arasındaki bölgede, pişmiş topraktan küçük figürinleri pek yaygındır. İskitler bu yerli Tanrıçayı benimseyerek ona ibadet etmişlerdir.

5. Ölü Gömme: Göktürklerde farklı ölü gömme adetleri görmekteyiz: yakma, ağaca asma, toprağa gömme. Ayrıca Göktürkler ölülerini yakarlardı. Bazı mezarlarda kül bulunduğu haberi bunu teyit etmektedir. İskitlerde ise ölülerini yaktıklarına dair bir kayda rastlanmamıştır. İskitler ve Göktürkler ölü gömme adetleri içerisinde ölülerini mumyalamışlardır. Ancak İskitlerin mumyaladıkları cesetler üzerinde dövmelere rastlanmaktadır. Göktürklerde ise ölen kimsenin vücudunda dövmeye rastlandığına dair kaynaklarda kayıtlar yoktur. İskitlerin defin merasimlerinde diğer bir ayrıntı kendi içindedir. Çünkü İskitler kralları ile halktan birisinin defin merasimlerini birbirinden farklı yapmışlardır. İskitlerde halktan birinin defin merasimi ile ölen kralın defin merasimi birbirinden farklıdır. Kralların defin merasimleri büyük ve kanlı seremonilerle yapılır. Kralın ölümünden bir sene sonra, daha başka merasimler yapıldığını görmekteyiz. Ölen kralın, hepsi yerli İskit olan en iyi hizmetkarlarından elli kişi seçilir ve bunlar boğdurulur. Bunlarla beraber en güzel atlardan elli at da öldürülür. Bunların hepsinin karınları yarılarak içleri temizlenir ve saman ile doldurularak, yarılan bu kısımlar dikilir. Bu da yapıldıktan sonra, yere çiftler çiftler direkler dikilir. Her çift direğin üzerine bir araba tekerleğinin yarısı konur. Daha sonra, atların içine, kuyruklarından boyunlarına kadar uzanan bir sırtık geçirilir ve atlar tekerleklerin üzerine yerleştirilir. Atın göğsü tekerleğe dayanır ve sırtık atın gövdesini tutar, ayakları ise havada kalır. Her atın ağzına gem vurulur ve dizginleri öne alınarak bir tahta çiviye bağlanır ve eyer takımı bir askıya asılır. Nihayet boğulan gençlerden her biri, bir atın sırtına bindirilir ve bunları atın üzerinde

durdurmak için, bellerinden enselerine kadar uzanan bir sırk geçirilir ve bu sırk atların gövdesine geçirilen sırğa bağlanır ve bu elli süvari mezarın etrafında daire şeklinde kazılarak, bu şekilde bırakılırdı. Göktürklerde ise buna benzer bir uygulama bulunmamaktadır. Göktürkler ve İskitler ölen kimse için yuğ merasimi yapmışlardır. Göktürklerin yuğ merasimi İskitlerinkinden farklıdır. Çünkü Göktürklerin yuğ merasimlerinde "yuğcı ve sığıtçı"lar gelmişlerdir. Hatta Göktürk kağanlarından İstemi Kağan ve Kültegin'in ölümü münasebetiyle cenaze merasimlerine, birçok milletlerden elçilerin yanında "yuğcı ve sığıtçı"lar gelmişlerdir. Göktürklerin yuğ töreninde, ölenin yakınları, acı çekmek için bir yerlerini kanatır, göz yaşlarını kanlarıyla karıştırarak ağlaşırlardı⁴⁷.

6. Mezar: İskitlerde cesetler mezara, eşyalar da onların çevresine konuluyordu: atlar boğazlanıyor, cesetler yatırılıyor, gölgelik ve araba kırılıyor ve mezarın yakınına veya koridorun içerisine konuluyordu. Mezar toprakla örtüldüğü zaman, cenaze merasimi son buluyordu⁴⁸. İskitler ölü gömme işlemini tamamladıktan sonra mezarın üzerine toprak atmakta ve en yüksek tümseği oluşturmak için birbirleriyle yarışmışlardır⁴⁹. Göktürkler ise mezarlarını belli etmek yerine onu gizlemeyi tercih etmişlerdir. Mezarların içlerine koydukları odalar dahi gizli bölmeler halindedir. Göktürk hakanlarının, hanlarının ve yüksek rütbeli kişilerin mezarları ise tamamen gizli yapılmıştır. Göktürk mezarlarının kıymetli madenlerden yapılmış kemerler, süs eşyaları ve silahlar ile dolu olması mezarları cazibe merkezi haline getirmiştir. Bu durum da Göktürk mezarlarının gizli yapılmasının nedeni olsa gerektir. Göktürk mezarlarını İskit mezarlarından ayıran bir başka nokta ise Göktürklerin ölülerini gömmek için tabut kullanmış olmalarıdır. Bu tabutların üzeri süslenmiş, taştan yapılmış yekpare dört taş levhanın bir araya gelmesinden meydana gelmiştir.

7. At: İskitler ve Göktürkler atı binek hayvanı olarak kullanmalarının yanında onun gücünden, etinden yararlanmışlardır. Ancak İskitler atı ehlileştiren ilk kavim

⁴⁷ A. Kemal MERAM: a.g.e., 133

⁴⁸ Ekrem MEMİŞ: *İskitlerin Tarihi*, (Konya : Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1987), 50

⁴⁹ İlhami DURMUŞ: a.g.e., 90

olarak bilindiğinden Göktürklerden bu yönü ile ayrılmaktadır. Bu yüzden at kutsal kabul edilmiştir. İskitlerin özel "At Terbiyesi" yaptıkları bilinmektedir. Ayrıca İskitler atın yanı sıra arabayı da kutsal kabul etmişlerdir. Zengin tezyinatlı özel cenaze arabalarını hanlar ve beyler için kullanmışlardır⁵⁰. Göktürkler de atı mübarek bir mahluk kabul etmelerine rağmen, hakan ve kahramanlar gibi onun da gökten inmiş bir varlık olduğunu sanıyorlardı. VI. Asırda Göktürk hakanı İşbara Han "size ilahi menseden gelen atlar takdim edilecektir" derken atın kutsiyetine değinmiştir⁵¹.

8. Din: İskitlerin dinleri hakkında Grek kaynaklarından bilgi edinmemize rağmen Göktürk dini hakkındaki bilgilerimizi Çin kaynaklarından ve eski kaya kitabelerinden edinmekteyiz. Grek kaynaklarının İskit dini ile ilgili verdiği bilgiler yetersiz olup Göktürk dini hakkında bilhassa kitabeler doyurucu bilgi vermektedir. İskitlerin keyif verici maddelere düşkün olmaları bunu dini bir hüviyete büründürmüştür. İskitlerde görülen bu durum Göktürklerde görülmez. Göktürkler çeşitli dinlerin etkisi altında kalmışlardır. İskitler için böyle bir etkilenme söz konusu değildir.

E. HUNLARIN VE GÖKTÜRKLERİN FARKLILIKLARI

1. Bayram: Tarihi kaynaklarda Hunların her yıl mevsim değişiklikleri ile ilgili olarak bir bayram kutlamadıkları bildirilmekte olup⁵² Göktürklerde kutlanan bayramlarla ilgili bilgiler yer almamaktadır.

2. Töz (idol): Hunlarda ve Göktürklerde de bir idolün varlığını bilmekteyiz. Ancak bu idollerin bulunduğu yer ve şekli birbirinden tamamen farklıdır. Hunlarla ilgili bilgi sahibi olduğumuz Çin kaynakları M.Ö. 121 yılında Hun karargahının içindeki altın bir idolden bahsetmektedir. Hun prensine ait olan bu altın idolün yanı sıra Hunlarda geyik ve grifon gibi hayvan heykelcikleri de vardır. bu hayvan

⁵⁰ Taner TARHAN: "Kimmerler ve İskitler", Genel Türk Tarihi, I, (Ankara : Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 514,515

⁵¹ Osman TURAN: a.g.e., 114

⁵² Harun GÜNGÖR: "Eski Türklerde Din ve Düşünce", Türkler ,III, (Ankara : Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 265

heykelcikleri Hunlara ait olan kurganlardan çıkmıştır⁵³. Göktürkler döneminde Hunların bir devamı niteliğinde kabul edebileceğimiz türden olarak farklı tözlere rastlanmaktadır. Göktürkler döneminde Hunlardakilerin yerlerini keçeden ve ahşaptan yapılmış olanlar almıştır. Bu idoller, Göktürkler döneminde kurt, geyik, grifon ve ejderha biçiminde varlıklarını sürdürmüşlerdir⁵⁴.

3. Dua: Hunlardaki ferdi dua anlayışının yerini Göktürklerde toplu halde yapılan dualar almaktadır. Hun hakanı her gün sabahleyin çadırından çıkarak şafakla birlikte güneşe eğilerek saygı gösterirdi. Ayın doğuşu sırasında da aya doğru eğilip diz çöktüğünde sol elini saygıdeğer yöne çevirirdi. Böylece dua edilmiş olunmaktaydı. Göktürklerde ise toplu biçimde yapılan dualar söz konusudur. Göktürkler, ibadet, yakarış ve yarlıganma dileklerini, gece ve gündüz, her istedikleri yerde sesli-sessiz, toplu yada tek olarak yaparlardı⁵⁵. Göktürklerin dualarında kişinin mal varlığına göre Tanrı'ya sunulan kurbanlar da söz konusudur. Göktürklerde çeşitli ayin ve bayramlarda da toplu olarak dua edilmektedir⁵⁶.

4. Kurt Ata İnancı: Göktürkler kendilerini Hunların devamı olarak kabul etmektedirler. Göktürklerin tarih sahnesine çıkışları Ergenekon destanı ile başlatılmaktadır. Bu destana göre dişi bir kurt Göktürlere yol göstermiş onlara önderlik etmiştir. Bu yüzden Göktürkler bu hayvanı ata olarak kabul etmektedirler. Hunlarda ise böyle bir kurt ata inancı mevcut değildir.

5. Balbal: Göktürklerde karşımıza çıkmaktadır. Hunlarda mezarların üzerine dikilen balballar yoktur. Balballar tamamen Göktürlere mahsustur.

6. Tanrı Anlayışı: Hunlar ve Göktürkler tek bir Tanrı'ya inanmakta olup, bunu Gök Tanrı olarak kabul etmişlerdir. Göktürklerde Tanrı anlayışının yanında gelişmiş kutsallar vardır. Bu kutsal yer anlayışı, yani Yer-Sulardır. Bu vatan kültü konumunda olan, Tanrı anlayışının yanında gelişmiş bir kültür. Orhun kitabelerinde

⁵³ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 111

⁵⁴ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 111

⁵⁵ A. Kemal MERAM: a.g.e., 130-131

⁵⁶ Hikmet TANYU: a.g.e., 46

bu durum yağız yer olarak nitelendirilmiştir. Bunun yanı sıra Göktürkler ateşe, havaya büyük hürmet göstermişlerdir. Göktürklerde Hunlarda bulunmayan "Umay" adı verilen ve kadın Tanrıça olduğu kabul gören bir Tanrı vardır.

6. Ölü Gömme: Hunların ölü gömme gelenekleri ile ilgili olarak Çin kaynaklarından bilgi edinmekteyiz. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Hunlar ölülerini tabut içerisine koyarlardı. Hunların tabutları iki katlı olup iç ve dış tabutlardı. Hunlarda ölü gömme geleneği içerisinde karşımıza çıkan tabutlar Göktürklerde görülmemektedir. Göktürklerin ölü gömme gelenekleri Hunlarınkine göre daha farklıdır. Çünkü Göktürklerin ölülerini yaktıkları ile ilgili olarak kaynaklarda kayıtlar yer almaktadır.

Hunların ölü gömme geleneklerine ait önemli bir unsur ölen kişiyle birlikte onun atının da gömülmesidir. Hunlar için at oldukça önemlidir. Öldükten sonra ölen kişinin atına bineceği inancı atın da gömülmesine neden olmuştur. Hunlardaki ölen kişiyle birlikte atının gömülmesine Göktürklerde rastlanılmamaktadır.

8. Dağ Kültü: Hunlarda Göktürklerdekilere farklı bir anlayış vardır. Hunlardaki bu farklı anlayış dağlara heykeller dikme adetidir. Bu Göktürklerde görülmemektedir. Hunlar dağlara heykeller dikerlerdi. Gök tapınağına heykeller dikmek, Shih-huang-ti devrinde, Çinin şimal batısında yeni beliren Doğu Hunlarının adeti idi. Shih-huang-ti, M.Ö. 220'de, bugünkü Shansi'de bulunan ve Kanch'üan-shan diye Çin metinlerinde anılan, Hunlara ait semavi dağı almış ve orada bir gök tapınağı ile birlikte, madeni heykeller yaptırmıştı. Shansi'deki mukaddes dağlarından tard olan Hunlar ise, daha batıda, bugünkü Kansu'da, Çince Ku-tsang denen bir başkent kurup, oradaki gök mabedlerinde madeni heykeller yapmışlardı. Semavi kılıç tapınağı da aynı külliyyede bulunuyordu. Tahmine göre, madeni heykeller, yıldızları veya onlara teşmil edilen geçmiş Hun hükümdarlarını tasvir ediyor idi. Semavi ejderlere atfedilen pullu vücut ile temsil edilmişlerdi. Heykellerin yanında birer musiki aleti bulunuyordu. Çan ve bilhassa davul, gök ayininde çalınırdı. Hunlar bu

heykelleri gök ayininde kullanıyor, fakat Çinliler bunlara riayet göstermekle iktidarede, merasimde heykellere yer vermiyorlardı⁵⁷.

9. Güneş ve Ay Kültü: Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Hunlar Güneş'i ve Ay'ı ululamışlardır. Hunlar bir işe başlamadan önce yıldızların, güneş ve ayın durumuna bakarlardı. Hun Tanhusu her sabah çadırından çıkarak güneş tazim ederdi. Geceleri ise ayı tazim ederdi⁵⁸. Göktürklerde ise buna benzer bir uygulamaya rastlanamamıştır.

10. Ateş ve Su Kültü: Göktürkler ateşin ve suyun temizleyici olduğunu inanmışlardır. Bundan dolayı da Göktürklerde ateş ve su kült derecesindedir. Bu iki kült birbiriyle iç içe değerlendirilmektedir. Bunun nedeni ise hem ateşin hem de suyun sahibinin ve ruhunun bulunduğu inanıldığındandır. Kötü ruhları kovduğunu inanılır. Göktürklerde gördüğümüz ateş ve su kültüne Hunlarda rastlayamıyoruz.

11. At: Hunlar ve Göktürkler için at beslemek büyük bir meşgaledir. Bu yüzden anasının yardımından yeni kurtulan bir Hunlu yanı başında eyerlenmiş bir at bulur. Bu yüzden bütün hayatlarını at sırtında geçirirler. Hunlar, atı kullanmışlar ancak eğer kullanmamışlardır. Atı nallamamışlar ve üzengiye tanınmamışlardır. Göktürklerde ise buna benzer bir kayda rastlanamamıştır.

12. Din: Hunlar ve Göktürkler Tek Tanrılı Gök Dinine inanmaktadırlar. Ancak bu iki kavmin etkilendiği diğer dinler birbirinden farklılık gösterir. Göktürkler cihan şümul bir devlet kurmuşlardır. Bunun neticesinde ülkede şamanizmden başka Mani Dini ve Zerdüş Dini yerleşme alanı bulmuştur⁵⁹. Hunlar ise konar göçer bir kavim olduklarından gittikleri yerlerde farklı insanlarla etkileşimde bulunmuşlardır. Hunlar Avrupa coğrafyasında Hristiyan misyonerleriyle görüşmüşler, bu coğrafyada Hristiyanlıkla dini anlamda bir etkileşim içinde bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra Hristiyan misyonerlerin faaliyetleri Hunların Hristiyanlıktan etkilenmelerinde etkili

⁵⁷ Emel ESİN: "Tengrilik", *Sanat Tarihi Yıllığı*, (İstanbul, 1983), 39.40

⁵⁸ Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: *a.g.e.*, 71

⁵⁹ Osman TURAN: *a.g.e.*, 131,132,133

olmuştur⁶⁰. Hunların ve Göktürklerin dini yaşamlarının birbirinden kesin çizgilerle ayrıldığı görüşü vardır. bu görüşü W. Schmidt savunmaktadır. Onun görüşüne göre Hunlarla Göktürklerin dinlerine dair vesikalar birbirinden ayrılmaktadır. Göktürkler için kaya kitabeleri varken Hunlar hakkında sadece Çin kaynaklarının verdiği malumat vardır⁶¹. Din ile ilgili diğer bir fark Göktürklerde görülen imparatorluk dini ile halk dini ayrımıdır. Bu biçimdeki bir ayrım Hunlarda görülmez. Göktürklerde imparatorluk dini Gök Tanrı üzerinde ısrar etmekte; buna karşılık halk dini Şamanizm ekseninde oluşmaktadır⁶².

⁶⁰ Turhan KAÇAR: "Avrupa Hunları ve Hristiyanlık", *Türkler*, III, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 387,388,389

⁶¹ P. Wilhelm SCHMIDT: "Eski Türklerin...", a.g.e., 78,79

⁶² Ünver GÜNAY-Harun GÜNGÖR: a.g.e., 127

SONUÇ

Eski Türklerde din, kainatın hakimi ve yaratıcısı olan yüce bir varlığa inanma biçiminde şekillenmiştir. Türkler bu varlığı hem gök hem de Tanrı anlamını içeren "Tengri" kelimesi ile ifade etmişlerdir. Türklerdeki bu Tanrı anlayışından yola çıkarak eski Türk inancını Gök Tanrı Dini olarak nitelendirmemiz mümkündür. Gök Tanrı Dinine inanan Türkler zaman zaman farklı dinlerin etkisi altında da kalmışlardır. Türklerin kabul ettikleri ya da etkilendikleri dinler arasında Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Yahudilik gibi dinler yer almaktadır. Bazı araştırmacılar Türklerin dinini incelerlerken onların Şamanizm'e inandıklarını belirtmişlerdir. Onlara göre Türklerin dini Şamanizm'dir. Ancak şu gerçek unutulmamalıdır ki Türklerin dini Şamanizm değil, tek Tanrı Dinine dayalı Gök Tanrı Dini'dir. Eski Türk dini animistik, totemistik ve atalara tapınma gibi bir takım özellikler gösterse de merkezinde Tek Tanrı anlayışı yer almaktadır. Bozkır Türklerinin dini inançları; tabiat kuvvetlerine inanma, atalara tapınma ve Gök Tanrı merkezinde toplanmıştır. Türkler tabiattaki bir takım gizli güçlerin varlığına inanmışlardır. Ataları öldükten sonra onlara duyulan minnet duygusu artmıştır. Gök Tanrı bozkır kavimlerinin inancının merkezinde yer almaktadır.

Eski Türklerin dini inançları ile ilgili olarak bir takım görüşler ortaya atılmıştır. Ortaya atılan görüşler içerisinde Türklerin totemist olduğu, onların dininin toyunizm olduğu ya da Şamanizm olduğu biçiminde görüşler yer almaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki Türklerin dini hayatları tek Tanrı inancına dayalı Gök Tanrı Dini'dir. Eski Türklerde dini inanca bağlı olarak gelişen kurban kesme, ölü gömme vb. gibi örf ve adetler dinden bağımsız değildir.

İskitlerin dinlerinde Şamanizm'e ait unsurlar yer almaktadır. İskitler büyüye, sihre ve tılsıma inanırlardı. İskitler, Zerdüşt dinine ve Zerdüştlüğü'nün yarattığı yeniliklere yabancı kalmışlardır. İskitler karşılaştıkları olayları tabiat kuvvetleri ile

ifade etmeye çalışmışlardır. Tabiatla karşılaştıkları garip olayları iyi ve kötü ruhlara atfetmişlerdir. İskitler ruhlar ve Tanrılar alemine inanmaktadırlar. İskitler keyif verici maddelere düşkündürler ve bu düşkünlüklerini dini hüviyet içerisinde değerlendirmektedirler. Tanrılarına kurbanlar sunmaktalar, atalarına ise sürekli tazimde bulunmaktadırlar. İskitler çok Tanrılı bir anlayışa sahiptirler. Ölülerini "kurgan" adı verilen yüksek mezarlara gömmektedirler. İskitler atı ehlileştiren bir kavimdir. Yaşam biçimleri dikkate alındığında onların Türk oldukları görülecektir.

Hunlar, İç Asya'da büyük Türk devletini kurmuşlardır. Hunların bilinen ilk hükümdarı ve kurucusu Teoman'dır. Hunlar, Tek Tanrılı Gök Dini'ne inanıyorlardı. Hunlarda gök Tanrı dininin yanı sıra gök, güneş, ay , yer-su , atalar kültü kuvvetle yaşamıştır. Hunlarda "Tengri" kavramı yerleşmiştir. Hunlarda başbuğlarına göğün oğlu anlamına gelen "Tengri Kut" denilmektedir. Hunlar hakkında en önemli bilgileri Çin yıllıklarından edinmekteyiz. Çin yıllıkları Hunlardan "Hiugnu" olarak bahsetmektedirler. Hunlar hakkındaki bilgilerin Çin yıllıklarından edinilmesinin nedeni Çinlilerle Hunlar arasındaki münasebetlerdir. Ancak unutulmamalıdır ki Çin yıllıklarının verdiği bilgiler son derece doğru bilgiler değildir. İçerisinde tek taraflı bakış açısı yer almaktadır. Ancak elimizde başka kaynakların olmaması Çin yıllıklarından faydalanmayı zorunlu kılmaktadır. Hunlar bulundukları bozkır coğrafyasında farklı dinlerle etkileşim halinde bulunmuşlardır. -Hunların etkilendikleri dinler Budizm, Hristiyanlık gibi dinlerdir. Hunlarda da Şamanizm yer almaktadır. Hunlarda Şamanlar önemli rollere sahip kimseler olarak görülmektedir. Hunlarda Totemizm de görülmektedir. Tek Tanrı inancına sahip olan Hunlarda kurban kesme merasimleri görülmektedir. Hunlarda kesilen kurbanların en önemlisini at oluşturmaktadır. Ondan sonra koyun gelmektedir. Hunlarda mukaddes kabul edilen mekanlar vardır. Bunlardan en önemlisi Hun Dağı denilen yerdir. Hunlar ölülerini "kurgan" denilen mezarlara gömmüşlerdir. Ölülerıyla beraber atlarını ve kıymetli eşyalarını da gömmüşlerdir. Hunlar iyi bir at binicisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha küçük yaştan itibaren gelişen bu yetenek daha sonraları kendisini gösterecektir. Hunlar ata büyük önem verdiklerinden hayatlarının devamını at üzerinde geçirmişlerdir.

Göktürkler Aşina Türk boyu tarafından kurulmuşlardır. Onların kökeni ile ilgili bilgileri Çin kaynaklarından edinmekteyiz. Göktürklerin dini içtimai ve siyasi teşkilatların mahiyetiyle mütenasip bir şekilde gelişmiştir. Ayrı ayrı aşiretler halinde yaşarlarken Totemizm dinine inanmışlardır. Şamanizm Göktürklerde etkili olmuştur. Göktürkler Tek Tanrı inancına sahiptirler. Bunun en güzel örneğini Orhun Kitabeleri vermektedir. Bu kitabeler Tonyukuk, Kültegin ve Bilge Kağan adına dikilmiş olan anıtlardır. Göktürkler Tek Tanrı inancının yanında çeşitli dinlerin de etkisi altında kalmışlardır. Göktürklerin etkilendikleri en önemli din Budizm'dir. Göktürklerde dine bağlı çeşitli örf ve adetler gelişmiştir. Kurban kesme, ölü gömme, cenaze merasimleri vb. dini hayata bağlı olarak gelişmiştir.

Sonuç olarak incelediğimiz dönemin dini hayatının temelini Tek Tanrı anlayışı oluşturmaktadır. Türklerin eski dinleri üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmış olmakla beraber bunlar birbirinden farklılıklar göstermektedir. Türklerin eski dinlerinin Şamanizm olduğu görüşü yaygın görüştür. Ancak Türklerde Şamanizm bir din değil sihirli bir durumdur. Türklerin dini ise Gök Tanrı inancına dayalı Gök Tanrı Dini'dir.

* ABDYKOULOVA, Roza

1997 **Eski Bozkır Kavimlerinin Dini İnanç ve Adetleri**
(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara

* ACIPAYAMLI Orhan,

1962 "İptidailerde Ölü Gömme ile İlgili Bazı Pratikler ve İzahları",
DTCF Dergisi, C.XX, S.1-2

* AKPINAR, Turgut

1986 "Eski Türklerin Dini Tek Tanrı İnancı mıydı?", **Tarih ve Toplum**, İstanbul: İletişim Yayınları, 145-149

* ANOHİN, A.V

1995 "Şaman Davulu", **Ülkü**, XVI

* ARSAL Sadri Maksudi,

Türk Tarihinin Ana hatları eserinin müsveddeleri, No:5

* ATAÇ Galip,

**İskitlerde Hekimlik Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin
Müsveddeleri No 3**

* ATALAY, Besim

Divan-ı Lügat'it-Türk

* AVCIOĞLU Doğan,

1997 **Türklerin Tarihi (Birinci Kitap)**, Tekin Yayınevi İstanbul

* AYDA Adile,

1987 **Türklerin İlk Ataları**, Ankara : Ayyıldız Matbaası

Eski Türk dini Tarihi

- * AYDIN, Mehmet
1994 "Şamanizmin Eski Türk Dini Hayatı ile İlişkisi", **XI. Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım**, Ankara, s.487-500
- * BARTHOLD, W.
1947 "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair", **Belleten C.XI**, Ankara, s.515-539
- * BAŞTAV, Şerif
1964 "Eski Türklerde Harp Taktiği", **Türk Kültürü**, , C.2, S.22, Ağustos, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- * BAYAT, Feyzullah
"Anadolu Halk Sufizminin Oluşmasında Şamanlığın Rolü", [www. Alewiten. Com](http://www.Alewiten.Com)
- * BİNLER, M.Ziya
1997 "Hunlar Devrinde Evlenme Gelenekleri", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, İstanbul Temmuz
- * BOZKURT, Fuad
1995 **Türklerin Dini**, İstanbul: Cem yayınevi
- * BRION, Marcel
"Hunların Hayatı (Çev: M:Reşat UZMEN) Orkun yay. İstanbul

* BUHARALI, Eşref

1990 "Türklerde Matem Alametleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**

* BULUÇ, Sadettin

1948 "Şamanizmin Menşei ve İnkişafı Hakkında", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.II., S.3-4, İstanbul, 277-288

"Şaman", **İslam Ansiklopedi** 11. cilt, İstanbul

* CAFEROĞLU, Ahmet

1972 "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", **VII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara , 169-175

1953 "Türk Onomastiğinde At Kültü", **Türkiyat Mecmuası**, X, İstanbul: Osman Yakın Matbaası, 201-216

* CHALLAYE, Felicien,

1960 **Dinler Tarihi**, (Çev:Samih Tiryakioğlu), Eylül, İstanbul: Varlık yayınları

* CLAUSON, Sir Gerard

1976 "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", **Türkiyat Mecmuası**, C.XVIII, 1973-75, İstanbul : Edebiyat Fakültesi Basımevi , 141-148

* ÇUBUKÇU İbrahim Agah,

1990 "Kültür Tarihimizde Din", **Belleten**, C.LIV, Ağustos, 773-803

* DİAKOV, V.-S. KOVALEV

1987 **İlkçağ Tarihi 1 Uzakdoğu-Ortadoğu-Eski Yunan, Türkçesi.**
Özdemir İnce, Ankara: V Yayınları

* DİYARBEKİRLİ, Nejat

1979 "Orhun'dan Geliyorum", **Türk Kültürü**, S.198-199, yıl XVII,
Nisan-Mayıs, Ankara, 321-343

1972 **Hun Sanatı**, MEB yayınları, İstanbul

2002 "Türk Halıcılığının Kısa Tarihçesi", **Yörtürk Dergisi**, Mayıs-
Haziran 2002, Ankara: Yörtürk Vakfı Yayınları, 31-35

* DOĞAN, Ahmet

2002 "İslamiyetten Önceki Türk İnancına Dair", **Türkler**, III,
Ankara : Yeni Türkiye Yayınları, 305-320

* DONUK, Abdülkadir

"Eski Türk Dini Şamanizm mi idi?", **Türk Dünyası Tarih**
Dergisi, 7-11

* DURMUŞ, İlhami

1997 "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", **Belleten**, C.LXI, 273-
286

1993 **İskitler (Sakalar)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma
Enstitüsü yayınları,

1996 "Massagetler", **Bilig**, 3, 86-91

2002 "İskitlerin Kimliği", **Türkler**, I, Ankara: Yeni Türkiye
Yayınları, 620-627

* EBERHARD, Wolfram

1943 "Eski Çin Kültürü ve Türkler", **DTCF Dergisi**, C.I., S.4, Ankara, 19-29

1996 **Çinin Şimal Komşuları**, Ankara: TTK Basımevi

* ECKMANN, J.

1952 "Kitaplar Arasında", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, İstanbul: Osman Yakın Matbaası, 471-478

* ELİADE, Mircea

Şamanizm, İstanbul: İmge Yayınları

* ERGİN, Muharrem

Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları

* ERÖZ, Mehmet

1985 " Türk Topluluklarının Ölüm Adetleri Üzerine Bir Deneme", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi** S. 35, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 56-68

* ESİN, Emel

1968 "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", **Türk Kültürü**, , S.70, C.VI, Ağustos, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 775-791

1979

Türk Kozmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası,

1985 **Türk Kültür Tarihi, İç Asya'daki Erken Safhalar**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları,

1983 "Tengrilik", **Sanat Tarihi Yıllığı**, İstanbul, 35-51

* GABAİN, A.Von

Köktürklerin Tarihine Bir Bakış

* GOLDEN, Peter B.

2002 **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (Çev: Osman Karatay), Ankara: Karam Araştırma ve Yayıncılık,

* GÖKALP, Ziya

2002 "Türklerde Ahlak", **Türkler**, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 283-289

1976 **Türk Medeniyeti Tarihi**, İstanbul:Kültür Bakanlığı Yayınları
Milli Tettebbular, S. 3

* GÖMEÇ, Sadettin

2003 "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 79-104

"Umay Meselesi" **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 38-44

* GÖRGÜNAY KIRZIOĞLU, Neriman

2002 "Pazırık Halısı ve Günümüzde Yaşayan Ömekleri", **Yörtürk Dergisi**, Yıl 7, Sayı 44, Ankara: 43-47

* GROUSSET, Rene

1999 **Bozkır İmparatorluğu**, İstanbul: Ötüken Yayınları

* GUMİLÖV, L.N.

- 1994 "Eski Türk Dini", **Türk Kültürü**, S.377, Yıl XXXII, Eylül, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, 520-531
- 1999 **Eski Türkler**, (Çev: D.Ahsen Batur), İstanbul: Birleşik yayıncılık,

* GÜNGÖR, Harun

- 1989 "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.6, Kayseri , 81-94
- 2003 "Süryani Kaynaklarına Göre Türklerin Menşei, Dini İnanış ve Adetleri", **www.alewiten. com**. S.1-8
- 2003 "Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine", **www.alewiten.com**, 1-4
- 1998 "Dinler Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Hikmet Tanyu ve Türk Dini Tarihi Çalışmalarına Katkısı", **Türk Bodun Bilimi Araştırmaları**, Kayseri: Kıvılcım Yayınları
- 2002 "Eski Türklerde Din ve Düşünce", **Türkler**, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 261-282
- 1998 "Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi", **Türk Bodun Bilimi Araştırmaları**, Kayseri: Kıvılcım Yayınları, 100-120
- 1998 "Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine", **Türk Bodun Bilimi Araştırmaları**. Kayseri: Kıvılcım Yayınları,

* GÜNGÖR Harun - GÜNAY Ünver

2003 **Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi,**
İstanbul: Rağbet Yayınları,

* HEREDOTOS

2002 **Herodot Tarihi,** Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş
Bankası yayınları,

* HÜSEYİN KIZI Nezaket

2002 "Eski Türklerde Tabiat Kuvvetlerine İnancın Destanlarda
Tasviri", **Türkler**, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 338-
344

* İNOSTRANTSEV, K.

1950 "Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz", **Belleten**,
C.XIV, Ankara, 45-47

* İNAN, Abdülkadir

1948 "Eski Türklerde ve Folklorda Ant", **DTCF Dergisi**, C.VI, 279-
290

1952 "İkinci Pazırık Kurganı", **Belleten**, C.XVI, Ankara, 137-139

1953 "Türklerde Su Kültü ile İlgili Gelenekler", (**FUAD
KÖPRÜLÜ ARMAĞANI'ndan ayrışım**), İstanbul: Osman
Yalçın Matbaası, 249-253

1976 **Eski Türk Dini Tarihi**, Kültür Bakanlığı yayınları, İstanbul

2000 **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar,**
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

1947 "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", **Belleten**, C.XI, Ankara: TTK Basımevi

* JİSL, Lumir

"Kültegin Anıtında Arkeoloji Araştırmaları", **Belleten**, C. VII

* KAÇAR, Turhan

2002 "Avrupa Hunları ve Hristiyanlık", **Türkler**, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 385-391

* KAFESOĞLU, İbrahim

2002 "Eski Türk Dini", **Türkler**, III, Ankara:Yeni-Türkiye Yayınları , 290-304

1993 **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları

1992 "Asya Türk Devletleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, 111-125, 127-145

1980 **Eski Türk Dini**, Ankara : Kültür Bakanlığı yayınları,

* KALKAN, Mustafa

1997 "Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy Atının Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm", **Erdem**, C.9, Ankara, 1129-1141

2002 "Türk Kültüründe Renkler", **Yörtürk Dergisi**, Yıl 7, Sayı 42, Ankara Mart Nisan, 39-42

*KIVILCIMLI, Hikmet

2003 "Dinin Türk Toplumuna Etkileri", **www. Alewiten. com**. 1-17

*KOCA, Salim

2000

Türk Kültürünün Temelleri I, Trabzon: Karadeniz Teknik
Üniversitesi Giresun Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları

* KOCASAVAŞ, Yıldız

2002

"Gök Tanrı İnancı", **Türkler**, III, Ankara: Yeni Türkiye
Yayınları, 326-329

* KÖPRÜLÜ, M.Fuad

1341

Türk Tarih-i Dinisi, Darülfünun Matbaası,

Türk Edebiyatı Tarihi

* KÖYMEN, Mustafa

1941

"Tang sülalesi ile Hemzaman Olan Devletlerin Siyasi ve Ticari
Münasebetleri", **Sinoloji Araştırmaları**, İstanbul: Cumhuriyet
Matbaası, 777-781

* KURAT, Akdes Nimet

1952

"Gök Türk Kağanlığı", **DTCF Dergisi**, C.X, S.1-2, Mart-
Haziran , 1-56

1992

"Doğu Avrupa'daki En Eski Türk Kavimleri", **Türk Dünyası
El Kitabı**, C.I, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Yayınları, 176-177

* MEMİŞ, Ekrem

1987

İskit'lerin Tarihi, Konya: Selçuk Üniversitesi yayınları,

- 1987 "İskitlerin Uyguladığı Harp Taktiklerinin Diğer Milletler Üzerindeki Etkileri ve Günümüzdeki Belirtileri", **Türk Kültürü**, Yıl XXV, S. 293, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 565-572
- * MEMMEDOV, Celal Beydili
- 2002 "Eski Türklerde Gizli Tabiat Kuvvetlerine İnanma (İye İnancı)", **Türkler**, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 330-337
- 1987 "Orhon-Yenisey Abidelerinde Kutsal Sayılar", **Türk Kültürü**, S.290, yıl XXV, Haziran, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları , 351-354
- * MERAM, Ali Kemal
- 1964 **Göktürk İmparatorluğu**, Milliyet Yayınları,
- * NEMETH, Gyula
- 1940 "Türklüğün Eski Çağı", **Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi**, C.XV, S. 88, Haziran, 299-306
- * OCAK, Ahmet Yaşar
- 1997 **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler**, Ankara: TTK yayınları
- * ORKUN, Hüseyin Namık
- Eski Türk Yazıtları**
- * OYMAK, İskender
- 2002 "Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri" **Türkler**, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 375-384

* ÖGEL, Bahaeddin

1957 "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", **Belleten**, C.XXI, Ankara, 81-137

1997 **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları

1979 **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Ankara: Kömen yayınları,

* "Ölü Gömme", **TÜRK ANSİKLOPEDİSİ**

* ÖZBAY, Hüseyin

1998 "Göktürk Bengütaşlarında Sosyal Analiz ve Milli Oto-Kritik", **Türk Kültürü**, S. 306, Yıl XXVI, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları , 654-659

*ÖZERDİM, M.Nabi

"Çin Dininin Menşei Meselesi ve Dini İnançlar", **Belleten** XXVI

* ÖZTUNA, Yılmaz

1969 **Türk Tarihinden Yapraklar**, İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları

* PAŞAYEV Nazim - PAŞAYEVA Valide

2002 "Eski Oğuzların İnanışları ve Mitolojik Görüşleri", **Türkler**, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 345-357

* RADLOF, W.

1976 **Sibirya'dan (Seçmeler)**, Çev. Ahmet Temir İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları,

* RASSONYİ, I.

Tarihte Türklük, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma
Enstitüsü Yayınları

* ROUX, J.Paul

1999 **Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm**, İstanbul:
Kabalıcı yayınevi

* SADI YANG CHAO CHUN

1989 "Türkiye ve Çin Arasındaki Kültür Mübadelesinin Tarihi
Geçmişi", Çev. Tüten ÖZKAYA, **Erdem Atatürk Kültür
Merkezi Dergisi**, C.5, S.15, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi
Yayınları, 749-772

* SAMİ Şemseddin,

1296 **Esatir**, İstanbul : Mihran Matbaası,

* SAN, Oya

2000 "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı
Üzerine Gözlemler", **Belleten**, C.LXIV, 1-21

* SARIKÇIOĞLU, Ekrem

1983 **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul: Bayrak
Yayıncılık,

* SCHMİDT, P.Wilhelm

1965 "Eski Türklerin Dini", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Dergisi**, C.XIII, 74-90

1966 "Tukue'lerin Dini", **İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Dergisi**, C.XIV'den ayrışım, İstanbul , 63-80

* SERTKAYA, F. Osman

1980 "Tonyukuk Abidesi Üzerine Üç Not", **Türkiyat Mecmuası**,
C. XIX, 1977-1979, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi,
165-182

* SEYİDOV, M.A.

1997 "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", Çev. Sadettin
Gömeç, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XVIII, S.29, Ankara:
A.Ü: DTCF Tarih Bölümü Yayınları, 259-265

* SPULER, Bertold

1981 "Gök Türklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülahazalar",
VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 659-663

* TANYU, Hikmet

1973 **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ankara

1980 **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara:
A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları,

1968 **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, Ankara: A.Ü. İlahiyat
Fakültesi Yayınları,

1998 **Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul: Burak yayınları,

Türk Töresi

* TAPLAMACIOĞLU, Mehmet

1983 **Din Sosyolojisi**, Ankara

*TARHAN, Taner

1969 "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 23, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası,

2002 "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", **Genel Türk Tarihi**, I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 511-532

* TAŞ, İsmail

2002 **Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, Konya: Kömen Yayınları,

* TEKÇE, E.Fuat

1993 **Pazırık, Altaylar'dan Bir Halının Öyküsü**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

* THOMSEN, W.

Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler

* TOGAN, A.Zeki Velidi

1970 **Umumi Türk Tarihine Giriş**, C.I. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları,

* TURAN, Fatma Ahsen

2002 "Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı", **Türkler**, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 320-325

* TURAN, Osman

1994 **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları

Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul :
Boğaziçi Yayınları

* "Türkler", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları

*URAZ, Murat

1967

Türk Mitolojisi, İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası

* YILDIRIM, Dursun

1994

"Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme ve Oturma", **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 519-530

* YÜCEL, Ersan

1975

"Totemizm", **Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi**, S.2
1975'den ayrıbasım, 69-78

ÖZET

Orta Asya gibi muazzam bir coğrafyada yaşayan Türk toplulukları zamanla çeşitli dinlerin etkisi altında kalmışlardır. Türklerin etkilendikleri dinler zaman ve mekana göre birbirinden değişiklikler arz etmiştir. Türklerin ticari, siyasi yakınlaşmaları dini hayatın farklılık göstermesinin temel nedenidir. Türkler Şamanizm'i kabul etmekle beraber bu Türklerde bir din değil, sihir bir metoddur. Türklerin diğer inanç biçimlerini totemizm, toyunizm oluşturmuştur. Bunun yanı sıra Türkler bu dinlerin fazla etkisi altında kalmamışlardır. Esasen Türk Dini tek Tanrı inancına dayalı olan Gök Tanrı Dini'dir. Gök Tanrı Dini'nin esasını tek bir Tanrı anlayışı oluşturur. Türkler Tanrı'yı gökte kabul ettiklerinden ona bu ismi vermişlerdir. Türklerin inanç ekseninde Gök Tanrı'nın yanında çeşitli kutsallar yer almaktadır. Gizli tabiat güçlerini tam anlamıyla anlamlandıramayan Türkler bunlara inanmaktan geri durmamışlardır. Tabiat kuvvetlerine olan inancın yanında atalara saygı da yer almıştır. Çünkü Türkler ölmüş atalarının ruhlarının kendilerine yardımcı olacağına inanmaktadırlar. Bundan dolayı da yılın belirli zamanlarında atalarına kurbanlar sunmayı kendilerine görev kabul etmişlerdir. Yılın belirli zamanlarında atalarına sunulan bu kurbanlar dini hayatın vazgeçilmez bir bütünüdür. Yılın belirli zamanlarında Gök Tanrı'ya verilen kurbanlar vardır. Eski Türkler bazı dağ, tepe vb. yerleri kutsal kabul etmişlerdir. Güneş, ay, yıldırım, yıldız, şimşek Tanrılar kabul edilmiştir. Türklerde var olan öldükten sonra dirilme anlayışı onların mezar yapılarının farklı olmasına neden olmuştur. Çünkü Türkler ölüleriyle beraber kullandıkları atlarını, eşyalarını ve hatta kadınlarını da beraberlerinde gömmüşlerdir. Bunun nedeni ise öldükten sonraki diriliş anlayışıdır. Türklerde ölümden sonra yuğ aş törenleri yapılmaktadır. Türklerde ölen kimseler için yas tutulduğunu görmekteyiz. Hatta bu yaslara diğer devletlerden de elçilerin katıldığını bilmekteyiz. Türklerde vatan toprağı kutsaldır. Buna bağlı olarak kültler oluşmuştur.

İskitler ata çok iyi binen ve savaşçı bir millettir. İskitlerin kadınları da ata binerler ve ok ile yay kullanırlar. İskitler genellikle arabaları üzerinde ve su

kenarlarında yaşarlar. Onların yaşamları hayvanlarının otlamalarına bağlıdır. Bir yerden başka bir yere göç etmeleri hayvanlarına otlak aramak içindir. İskitlerin hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adat ve ahlakları Hunlar ve Göktürkler ile aynıdır. Yaşam biçimleri Türklerinkiyle aynıdır. Bundan dolayı İskitler de menşei Türk olan bir kavimdir. Dini yaşamları içerisinde Şamanizmin etkileri görülmektedir. Büyücülere, sihirbazlara büyük kıymet vermektedirler. Hayatları boyunca tabiatla mücadele içinde bulunmuşlardır. Tabiatla karşılaştıkları korkunç ve garip tabiat olaylarını ruhlara atfetmişlerdir. Bunlar iyi ve kötü ruhlardır. İskitlerin keyiflerine düşkündürler. İskitler keyif verici maddelere olan düşkünlüklerini dini bir hüviyete büründürmüşlerdir. İskitlerin Tanrılarına kurbanlar adadıklarını görmekteyiz. Yalnız İskitlerde farklı bir kurban kesimi görülmektedir. Kurban edilecek hayvanın ön ayaklarını bağlamak suretiyle hayvanı kurban etmişlerdir. İskitler atalarına saygı duymuşlardır. Çok Tanrılı bir anlayışa sahiptirler. İskit mezarları kurgan biçimindedir. Ölülerıyla beraber atlarını ve kıymetli eşyalarını da gömmüşlerdir.

Hunlar, savaşçı özelliklere sahip bir kavimdir. Hunların savaşçı özelliklerinden dolayı Çinliler onlara karşı koyabilmeyi Çin Seddi'ni inşa etmek suretiyle başaracaklarını düşünmüşlerdir. Hunların bilinen ilk hükümdarı olan Teoman dağınık durumda bulunan Hun boylarını bir bayrak altında toplamıştır. Ondan sonra yerine oğlu Mete geçmiştir. Mete babasının kurduğu devleti kısa sürede imparatorluğa dönüştürmüştür. Hunlar göçebe bir topluluk olduklarından at, sığır, koyun, deve yetiştirmişlerdir. Hayvanlarına otlak bulmak için göçebe yaşamışlardır. Hayatlarının büyük bir kısmı at üzerinde geçmiştir. Tek Tanrılı bir din olan Gök Dinine inanmaktadırlar. Bunun yanında Hunlarda; gök, güneş, ay, yer su, atalar kültü yaşamaktadır. Konar göçer bir yapıya sahip olduklarından Budizm, Hristiyanlık gibi dinlerin etkisinde kalmışlardır. Şamanizm ve Totemizm Hunların içinde yer almıştır. Belirli zamanlarda atalarına kurbanlar sunmuşlardır. Ölülerini kurgan denilen mezarlara gömmüşlerdir.

Göktürk İmparatorluğu Aşina Türk boyu tarafından kurulmuştur. Türk adını devlet adı olarak kabul eden ilk Türk Devleti'dir. Türk adını kabul eden ikinci devlet ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti'dir.

Göktürklerin kökeni ile ilgili bilgileri Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Göktürkler ile ilgili diğer bir müracaat kaynağımız Orhun Kitabeleri'dir. Göktürkler de tek Tanrı inancına dayalı olan Gök Tanrı Dini'ni benimsemişlerdir. Göktürkler dini durumlarını "üze kök tenri asra yağız yir kılundukda ekin ara kişi oğlu kılınmış" sözleriyle ifade etmektedirler. Yani üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisinin arasında insanoğlu.

Göktürkler Tek Tanrılı Gök Tanrı Dini'ne inanmalarının yanında değişik dinlerin de etkisi altında kalmışlardır. Bunun en önemli nedeni ise bulundukları coğrafyaya gelip giden misyoner tüccarların faaliyetleridir. Göktürkler Budizm'den etkilenmişlerdir. Ancak Budizm Göktürklerin tamamı tarafından din olarak kabul edilmemiştir. Göktürkler kurban olarak atı ve öküzü kesmişlerdir. Öküzün kesilmesi ise Göktürklerin ongunu olmasındandır. Göktürkler ile ilgili en önemli noktayı Ergenekon Destanı oluşturmaktadır. Çünkü Ergenekon'dan çıkış Göktürkler açısından önemlidir. Göktürklerde şamanist unsurlar görülmektedir. Kam denilen kişiler Göktürklerin cenaze ve defin merasimlerini idare etmişlerdir. Göktürklerde vatana büyük önem verilmiştir. Bu yüzden vatan, kutsal yerler ve sular Göktürkler için önemlidir.

SUMMARY

Turkish communities who had lived in the great geography, Middle Asia, were influenced by various religions in the course of time. The religions which influenced Turkish people varied according to the time and place Turkish approaching to trade and politics is the main reason that differentiation of religious life. By the way of adopting to Shamanism this is not a religion, a magic method for Turkish people. Totemism and toyunism formed the other types of Turkish beliefs. Also, Turkish people weren't too much influenced on this religions. Actually, the main Turkish religion is religions of Sky God which depends on unique god belief. The main point of Religion of Sky God is the unique God belief. Turkish people called this religion as Sky God because they appropriated the God in the Sky. Around the belief axis of Turks, there are various sacreds at the near of Sky God. Some of Turks who couldn't comprehend the secret natural powers, couldn't take themselves to believe them. Beyond believing to natural powers there was respect to ancestors. Because they were believing that the souls of their dead ancestors would help them therefore, in particular times of year dedicating a sacrifice to their ancestors accepted as a responsibility by them. These sacrifices were dedicated in particular times of year is the unforgettable entire. There are sacrifices which were given to Sky God in particular times of year. Ancient Turks had accepted some mountains, hills, etc. As a sacred place. The sun, the moon, the star, the thunderbolt and the lightning were taken over as Gods. The sight (opinion) of revival after they had died which belongs to Turks made them different. Because Turks had buried the horses, furnitures and even women with the dead owner of them. The reason of it is a sight of revival after the death. Turks did a ritual ceremony after being death. And we know that Turks was in mourning for deads. Also we know that ambassadors were joining to that mourning ceremonies. According to Turks, land soil is sacred. So in connection with there were cults formed.

İskits is a warrior nation riding a horse well. The women of İskits rides a horse too and also they use bow and arrow. Generally İskits live on their cars or near the water sides

Their living depends on the grazing of animals. Migrating from one place to another is due to the looking for a pasture. The life style of Iskits and their clothing, faces, custom and morality are the same with Hun's and Gok Turks'. Their life style is the same with Turks'. Therefore, Iskits, too, is the Turkish tribe originally. In their religious life the effects of Shamanism is clear. They give an absolute importance to sorcerers and magicians. All their lives, they struggled with natures. They attributed the terrible and strange natural events to the souls. These are good and bad souls. Iskits are fond of with pleasure (enjoyment). Iskits qualified their addiction to pleasuring materials to a religious identity. We notice that they dedicate sacrifices to their Gods. But, the sacrificing style is different for Iskits. They sacrificed animals by tying (binding) their front feet of the animal. They have a unique God sight. The tombs of Iskits is kurgan formed. They had burned the horses and valuable objects with dead people.

Huns is a warrior-typed tribe. Because of their warrior property, Chinese people thought to struggle (cope with them) by building the Chinese Border. Teoman who is the first known ruler. Teoman, connected the untidy Hun clans under the unique flag. After him his son Mete took his place. Mete made that state which was founded by his father an empire in a short time. Huns, raised horse, ox, camel and sheep because of they are nomadic tribe. They lived as nomadic in order to find a pasture for their animals. Most of their lives were passed by riding horses. Also the cult of the Sky, the sun, the moon, the ground, water and ancestors were living for Huns. Because of having a nomadic (migratory) style they were influenced with religions such as Budism and Christianity. Shamanism and Totemism were also included by Huns. In specific times they dedicated sacrifices to their ancestors. They burned the dead people to the tombs which were called kurgan.

The Empire of Gok Turk was founded by the clan of Asina Turk. It is the first state which was founded with the name of Turk. The second state founded with the Turk name is Turkey Republic.

We learn the informations about the back ground of Gok Turks from the Chinese sources. Another application source which is concerned with Gok Turks is the Epitaphs of Orhun.

Gok Turks, too, believe in the Sky God religion which depends on the unique God belief. Gok Türks determined their religious cases with the sentences “üze kök tengri asra yağız yir kılundukda ekin ara kişi oğlu kılınmış”. It means that: The blue sky at the top, the swarthy ground where is underside, and betureen two of them there is a mankind.

Gok Turks, also were influenced with the different religions beyond the religion of Sky God. The most important reason of it is the activities of missioner merchants who visits the geography of Gok Turks. Gok Turks were influenced on Budism. But Budism wasn't accepted by all of the Gok Turks as a religion. Gok Turkssacrified a horse and anox. The sacrificing of ox is due to the being totem of it of Gok Turks. The most important point about Gok Turks is the Epic of Ergenekon. Because exit fron Ergenekon is important for Gok Turks. There are shamanist elements belong to Gok Turks. The people who were called as “kam” organized the funeral and burial ceremonies of Gok Turks. Gok Turks gave a great value to mainland. There fore, land, sacred placesand waters were important for Gok Turks.